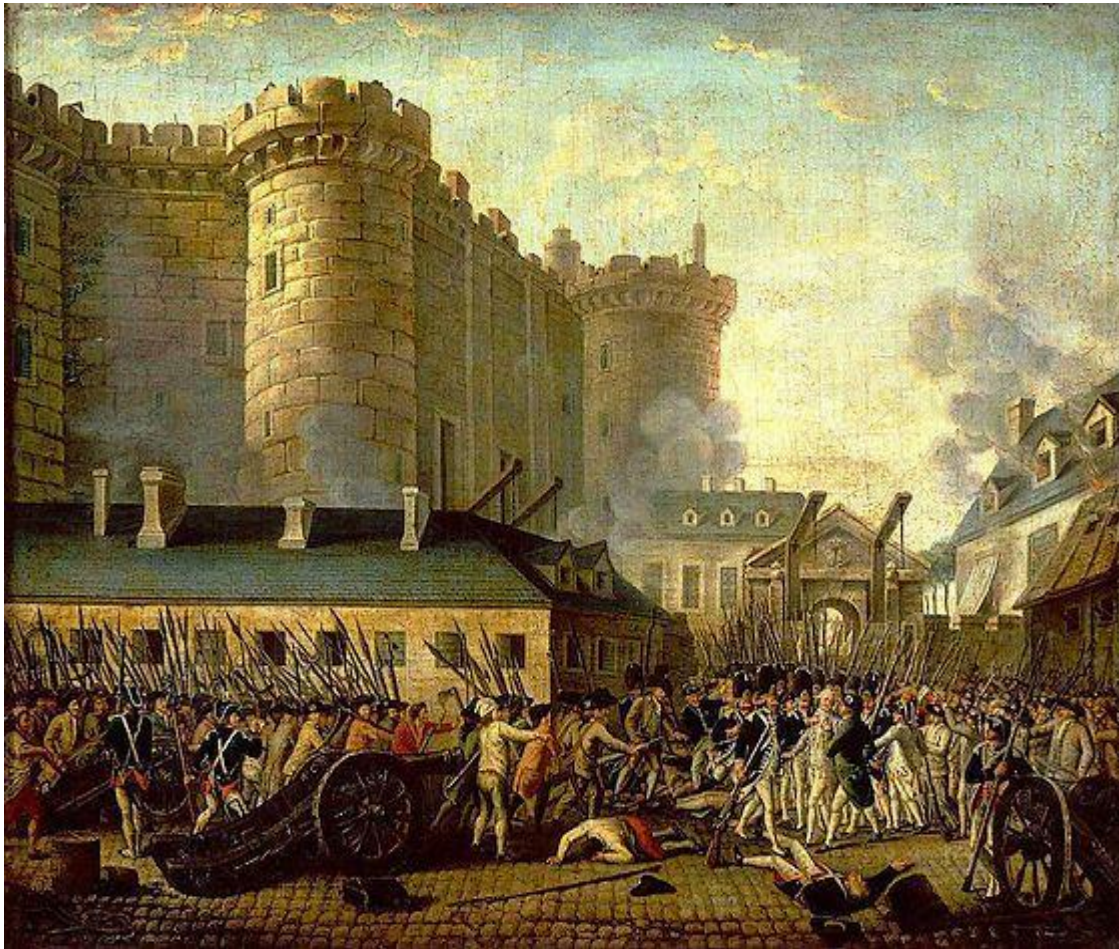

‘Waar zo veele slagtoffers der revolutie gezugt hebben’

De beelden van zeven Nederlandse reizigers over Parijs, 1800-1808

Naam: Martijn Schoolenberg

Studentennummer: 400872

Vak: Master's Thesis

Vakcode: CH4050-16

Begeleider: Prof. dr. Arianne Baggerman

Tweede lezer: Dr. Els Jacobs

Datum: 17-07-2017

'Ik verklaar hierbij dat dit een origineel werkstuk is en niet het werk van een ander'.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding	5
1.1. Reisverslagen	6
1.2. De historiografie van de geschiedenis van het reizen	8
1.2.1. De geschiedenis van reisverslagen	8
1.2.2. De opkomst van de academische studie	10
1.2.3. Recente ontwikkelingen in het onderzoek	11
1.2.4. Lacunes	12
1.3. Onderzoeksopzet	13
1.4. Deelvragen	16
1.5. Theoretisch kader	17
Hoofdstuk 2: Frankrijk, Parijs en Nederland rond 1800	21
2.1. Een revolutionair Europa	21
2.2. De Franse Revolutie	22
2.3. Nederland: De Bataafse Revolutie	29
Hoofdstuk 3: De beelden van reizigers over Parijs	36
3.1. ‘Politieke onvolwassenheid’: Amerikanen en Britten in Parijs	36
3.2. Parijs en de Franse Revolutie door Nederlandse ogen	42
Hoofdstuk 4: Acht Nederlandse reizigers in Parijs, 1800-1808	48
4.1. Selectiecriteria van de reisverslagen	48
4.2. De reizigers: persoonlijke achtergrond	49
4.3. Analyse	54
4.4. De reflectie op de Franse Revolutie	54
4.4.1. Revolutionaire sporen in Parijs	55
4.4.2. Passies, gevoelloosheid en orde?	60
4.5. Amusement en architectuur in Parijs	68
4.5.1. De vrolijke, wispelturige en oppervlakkige Parijzenaar	69
4.5.2. De Parijse architectuur	75
4.6. Een Zwarte Legende?	79

4.6.1. De beeldvorming over Napoleon.....	80
4.6.2. Franse broeders?.....	83
4.7. Culturele moderniteit	89
4.7.1. Kunst en wetenschap.....	89
4.7.2. De Parijse theaters	97
4.7.3. De Parijse culinaire cultuur.....	102
4.8. Infrastructurele moderniteit	106
Hoofdstuk 5: Conclusie	120
Literatuurlijst	125

Hoofdstuk 1: Inleiding¹

Allons enfants de la Patrie
Le jour de gloire est arrivé!
Contre nous de la tyrannie
L'étendard sanglant est levé
(...)
Aux armes, citoyens,
Formez vos bataillons,
Marchons, marchons!
Qu'un sang impur
Abreuve nos sillons!²

Het is 14 juli 2017, de Franse nationale feestdag. Miljoenen Fransen zingen uit volle borst deze tekst van *La Marseillaise*, het volkslied. Ondertussen wordt er trots met 'Tricolore'-vlaggen gezwaaid. De datum, het volkslied, en de vlag, stuk voor stuk zijn het overblijfselen van de Franse Revolutie. Een gebeurtenis die tot op de dag van vandaag is verankerd in het collectief geheugen van de Franse natie. De afgelopen twee eeuwen werd de Revolutie door Franse regimes regelmatig gebruikt als legitimatie en tegenwoordig zelfs ter promotie van het toerisme.³

Heel anders is de omgang van Nederland met 'haar' achttiende-eeuwse revolutie, de Bataafse Revolutie van 1795. Het huidige Nederlandse volkslied is afkomstig uit de Tachtigjarige Oorlog, terwijl geen van de nationale feestdagen met de Bataafse periode te maken heeft.⁴ Al vanaf 1815 moest de vergeetpolitiek van koning Willem I ervoor zorgen dat dit verleden zoveel mogelijk in de doofpot gestopt werd.⁵ Ook is deze periode in het historisch onderzoek lang onderbelicht gebleven. Er lijkt sprake van een zekere schaamte ten aanzien van de Bataafse tijd, de verdrijving van de Oranjes, en de 'bezetting' van de Fransen,

¹ In dit hoofdstuk bouw ik voort op mijn bachelorscriptie: Martijn Schoonenberg, *Het Tyrus, het Rome, en het Ninive der nieuwere wereld'. De beelden van elf Nederlandse reizigers over Londen, 1832-1857*, Bachelorscriptie (2016).

² Vertaling: 'Komt, kinderen des vaderlands, de dag der overwinning is aangebroken! Tegen ons is het bloederige vaandel van de tirannie gehesen (...) Te wapen, burgers. Vormt uw bataljons. Marcheert, marcheert, zodat het onreine bloed onze goten doordrenkt.' Zie: 'De Marseillaise, volkslied van Rusland (... en Frankrijk)': <http://historiek.net/de-marseillaise-volkslied-van-rusland/616/>. Geraadpleegd op: 23-12-2016.

³ Willem Frijhoff, 'Avant –propos', in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 7. Wel werd *La Marseillaise* pas met de derde Franse Republiek in 1870 als volkslied ingesteld. Zie: Willem Frijhoff, Margot Jongedijk en Ruud Rottier, *Vryheid of de Dood'. La Révolution Française vue des Pays-Bas, 1789-1798* (Amsterdam 1989) 44; David Garrioch, *The making of revolutionary Paris* (Berkeley etc. 2002) 310.

⁴ Zie onder meer: Marijke Barend-Van Haften, *Wilhelmus en de anderen: Nederlandse liedjes, 1500-1700* (Amsterdam 2004) 17-18.

⁵ Matthijs Lok, 'De cultuur van het vergeten onder Willem I', in R. Vosters en J. Weijermars (eds.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I* (Brussel 2001) 61-86.

die de Nederlanders zelf hadden binnengehaald.⁶ Met deze scriptie over de beelden van Nederlandse reizigers over Parijs tussen 1800 en 1808 en hun reacties op de revolutionaire erfenis hoop ik deze lacune verder op te vullen.

In het eerste deel van deze scriptie staan de historiografie van de geschiedenis van het reizen en een meer theoretische onderbouwing centraal. Vervolgens worden in het tweede deel de uiteindelijke resultaten van mijn analyse van Nederlandse reisverslagen besproken. Allereerst zal ik het begrip ‘reisverslagen’ definiëren.

1.1. Reisverslagen

Tijdens een reis komen mensen in beweging en verlaten ze hun vertrouwde plaats. Daardoor is er sprake van een ontmoeting met het ‘vreemde’, zelfs als ze slechts een relatief kleine afstand afleggen. Deze ervaring kan aanleiding geven tot het schrijven van een reisverslag.⁷

Hoewel de term ‘reisverslag’ op zichzelf vanzelfsprekend lijkt, bestaan er veel meningsverschillen over de definitie. Zo stelt literair-historicus Peter Hulme dat auteurs alleen als reisschrijvers mogen worden bestempeld als ze werkelijk op de plaats zijn geweest waarover ze schrijven.⁸ Zijn collega Paul Fussell hanteert een nog striktere definitie. Volgens hem behoren alleen literaire verslagen over reizen tot het genre. Deze moeten ook in de eerste persoon zijn geschreven en benadrukken dat ze naar waarheid zijn opgetekend. Volgens Fussell is bij deze verslagen de stijl minstens even belangrijk als de inhoud.⁹

Hulme en Fussell stellen zodoende dat alleen non-fictionele werken tot reisverslagen behoren, terwijl de laatste daaraan toevoegt dat de werken literair en in de eerste persoon geschreven moeten zijn. Dit is nogal een beperkende definitie, waarmee bijvoorbeeld reisgidsen en deels fictieve verslagen uitgesloten worden die gebaseerd zijn op een werkelijke reis. Andere historici hebben daarom gepleit voor een ruimere definitie. Zo meent Jan Borm dat bronnen als reisgidsen, routebeschrijvingen, kaarten en niet-literaire werken over reizen ook tot reisverslagen gerekend mogen worden. Zelfs fictionele teksten, waarvan het hoofdthema reizen is, behoren wat hem betreft tot het genre. Het nadeel hiervan is weer dat alle werken over reizen en vreemde plaatsen dan tot het genre van reisverslagen worden

⁶ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005) 12-13.

⁷ Gerrit Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009) 14-16; Carl Thompson, *Travel Writing. The New Critical Idiom* (New York 2011) 9; Vasiliki Galani-Moutafi, ‘The Self and the Other. Traveler, ethnographer, tourist’, *Annals of Tourism Research* 27 (2000) 205.

⁸ Tim Youngs en Charles Forsdick, ‘Introduction’, in Youngs en Forsdick (eds.), *Travel Writing. Critical Concepts in Literary and Cultural Studies* (Cambridge 2012) 1.

⁹ Thompson, *Travel Writing*, 13-22.

gerekend, inclusief die van auteurs die de plaats waarover ze schrijven nooit hebben gezien.¹⁰

Daarom sluit ik mij aan bij de opvatting van Hulme dat de schrijver de plaats die hij beschrijft werkelijk moet hebben bezocht voordat zijn werk tot het genre van reisverslagen mag worden gerekend. In dat geval is het immers *de werkelijke reis* die de auteur geïnspireerd heeft tot het schrijven van een reisverslag. Daarmee sluit ik ook onpersoonlijke reisverslagen in, die niet in de eerste persoon geschreven zijn. Deze kunnen namelijk nog altijd impliciet informatie verschaffen over de handelingen van de ‘hoofdpersoon’.¹¹ Ik wijs echter de veronderstelling van Hulme en Fussell af dat verslagen van een werkelijk gemaakte reis non-fictioneel moeten zijn. Geen enkele bron kan namelijk volledig non-fictioneel of objectief zijn. Al tijdens de reis is er sprake van een (onbewuste) selectie in de waarneming, terwijl een schrijver bij het schrijfproces opnieuw selectief te werk gaat (door ervaringen te selecteren). Reisverslagen worden ook beïnvloed door het referentiekader van de auteur.¹²

In deze scriptie bestudeer ik handgeschreven reisverslagen. Volgens onderzoekers verschillen deze met gedrukte werken, aangezien het laatste type vaak wat mooier gemaakt is dan de werkelijkheid om een beroep te kunnen doen op een breed publiek. Handgeschreven verslagen zijn doorgaans authentieker, al zijn ze eveneens afgestemd op een (beperkter) publiek en kan de authenticiteit afnemen door de onbetrouwbaarheid van herinneringen.¹³ Het voordeel van bronnen als reisverslagen is niettemin dat ze een zekere toegang bieden tot de leefwereld van een historische actor. Hiermee is het mogelijk om te onderzoeken hoe personen gebeurtenissen uit het verleden en plaatsen *ervoeren*, wat bij een studie naar overheidsdocumenten niet naar voren komt.¹⁴

Nu er een beeld is geschetst van de betekenis van reisverslagen wordt het tijd om dit begrip in perspectief te plaatsen. Wat is de huidige stand van zaken in de historiografie van de geschiedenis van het reizen?

¹⁰ *Ibidem*, 22-26.

¹¹ *Ibidem*, 99-100.

¹² *Ibidem*, 27-28; Melanie van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’ *Ontwikkelingen in reisgedrag en reisbeleving van Nederlanders naar Parijs in de negentiende eeuw*, Masterscriptie (2013) 17.

¹³ Pien Steringa, *Nederlanders op reis in Amerika 1812-1860. Reisverhalen als bron voor negentiende-eeuwse mentaliteit* (Utrecht 1999) 9, 13, 18-20; Willemijn Koning, ‘*Wij gingen op reis!*’ *Reismotivatie en reisbeleving van de jonge Amsterdamse en Utrechtse elite in West-Europese steden, 1824-1863*, Masterscriptie (2011) 8; Tim Youngs, *The Cambridge Introduction to Travel Writing* (Cambridge 2013) 4-6; Douwe Draaisma, *Vergeetboek* (Groningen 2010) 17-38; Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 17.

¹⁴ Arienne Baggerman en Rudolf Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 9-12.

1.2. De historiografie van de geschiedenis van het reizen

1.2.1. De geschiedenis van reisverslagen

Van oudsher worden reisverslagen beschouwd als een belangrijke kennisbron. De beschrijving van de bezochte omgeving zou een transparante reflectie van de werkelijkheid zijn. Onder invloed van de zeventiende- en achttiende-eeuwse empiristische wetenschapsfilosofie van de Verlichting werd dan ook reizigers een verantwoordelijke functie toegedicht. Ze moesten onderweg hun ogen openhouden, hun waarnemingen noteren en zich daarbij onthouden van emotionele waardeoordelen. Hun notities werden dan beschouwd als een bron van kennis, waarmee de samenleving beter doorgrond en vervolgens verbeterd kon worden.¹⁵

Aan het einde van de achttiende eeuw nam het aantal egodocumenten, inclusief reisverslagen, flink toe. Volgens de Nederlandse historica Arianne Baggerman was deze toename het gevolg van de snel veranderende wereld. In deze periode vonden tenslotte belangrijke culturele, economische en politieke transformaties plaats, zoals de Industriële en Franse Revolutie. Een moderne, nieuwe wereld was geboren. Als gevolg hiervan ontstond er een breukervaring, een term die geïntroduceerd is door de Duitse historicus Reinhart Koselleck. Mensen ervoeren in deze *Sattelzeit* tussen 1750 en 1850 steeds meer een breuk tussen verleden en heden, wat typerend is voor een modern historisch besef. Hun verwachtingshorizon, gebaseerd op het verleden, kwam niet langer overeen met hun huidige ervaringen. Een cyclisch tijdsconcept, waarbij het verleden gevoelsmatig naadloos in het heden overliep, maakte plaats voor een lineair tijdsconcept, waarbij het verleden onomkeerbaar was en de toekomst centraal stond en volledig open lag. De mens en maatschappij werden nu als maakbaar gezien.¹⁶

¹⁵ Joost Rosendaal, “‘Parce que j’aime la liberté, je retourne en France’”, in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 44; Felix Driver, ‘Distance and disturbance. Travel, exploration and knowledge in the nineteenth century’, *Transactions of the Royal Historical Society* 6 (2004) 73-92; Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 5; Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 13.

¹⁶ Reinhart Koselleck, *Futures past. On the semantics of historical time* (New York 2005) 267-288; Arianne Baggerman, *Lost Time: Temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments*, in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (eds.), *Controlling Time and Shaping the Self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 467-469, 486-488, 535; Rudolf Dekker, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden. Egodocumenten in Nederland van de

Dit leidde niet zelden tot nostalgisch terugverlangen naar het verleden. Bovendien dreigde een identiteitscrisis, aangezien een identiteit geconstrueerd wordt op basis van het verleden. Om deze crisis te lijf te gaan en de kloof tussen verleden en heden te overbruggen, zouden mensen hun leven vastleggen op papier. Ze construeerden als het ware een levensverhaal (naar de Franse filosoof Paul Ricoeur) door heterogene, losstaande gebeurtenissen te configureren in een samenhangend plot. Daarmee konden ze nieuwe ervaringen assimileren en een nieuwe identiteit ‘ontwerpen’. Autobiografieën waren hierbij het medium *pur sang*, maar ook reisverslagen konden zich hiervoor lenen. Daarnaast maakten mensen natuurlijk ook losse aantekeningen zonder plot, zoals in dagboeken. Het schrijven van dergelijke egodocumenten leidde bovendien tot een groter individualiteitsbesef.¹⁷

In dezelfde periode werden voornamelijk gedrukte reisverslagen introspectiever. Persoonlijke gevoelens en impressies van de reis werden belangrijker, terwijl de bezochte eindbestemming soms zelfs op de achtergrond raakte in deze verslagen. De objectivistische toon van reisverslagen maakte dan ook deels plaats voor subjectivisme. Reisschrijvers schreven soms over hun persoonlijke ontwikkeling (een interne reis) tijdens de tocht. Tijdens hun reis hadden ze als het ware hun identiteit ontdekt, een epifanisch (onthullend) moment. Dit ontwikkelingsconcept komt overeen met het nieuwe lineaire tijdsbesef, waarin ontwikkeling en vooruitgang centraal stonden.¹⁸ Ook is de invloed van de Romantiek aan het begin van de negentiende eeuw hierin zichtbaar. Romantici waren, evenals Verlichte denkers, op zoek naar de grondslagen van de maatschappij, maar ze legden daarbij meer nadruk op het irrationele. Romantische reizigers wilden dan ook geraakt worden door de reis en toonden expliciet hun emoties in verslagen, in tegenstelling tot hun Verlichte tegenhangers die koelbloedig en afstandelijk op zoek waren naar objectieve feiten. Doorgaans bezaten reizigers overigens elementen van beide typen, dus de tegenstelling moet niet overdreven worden.¹⁹

Het gebruik van dergelijke emoties in reisverslagen werd door negentiende-eeuwse geleerden echter afgewezen. Ze bleven benadrukken dat, om kennis te verwerven,

zestiende tot de negentiende eeuw’, in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993) 5-15.

¹⁷ Christien Brinkgreve, *De ogen van de ander. De sociale bronnen van zelfkennis* (Amsterdam etc. 2009) 60; David Wood, *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation* (Londen etc. 1991) 20-33; Paul Ricoeur, *Time and narrative vol. I* (Chicago etc. 1983) ix-x; Baggerman, *Lost Time*, 467-469.

¹⁸ Peter Burke, ‘Historicizing the Self, 1770-1830’, in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker and Michael Mascuch (eds.), *Controlling Time and Shaping the Self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 13-33; Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, ‘Nederlandse reizigers in Duitsland in de negentiende eeuw: nieuwe routes, andere verhalen’ (Versie 8 november 2016) 2; Thompson, *Travel Writing*, 108-116.

¹⁹ Roger Cardinal, ‘Romantic travel’, in Roy Porter (ed.), *Rewriting the self. Histories from the Renaissance to the Present* (Londen 1997) 135-154; Thompson, *Travel Writing*, 108-118; Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 36-39.

persoonlijke gevoelens ondergeschikt moesten blijven aan de externe beschrijving van de plaats. Als gevolg van de professionalisering van de wetenschap in de tweede helft van de negentiende eeuw werd deze oproep versterkt. Reisverslagen werden in die tijd dan ook nog altijd beschouwd als een in potentie transparante reflectie van de werkelijkheid en niet als waardevolle onderzoeksbron voor de mentaliteit van de auteur zelf (met uitzondering van de hermeneutiek). Deze tendens was het duidelijkst zichtbaar in de over het algemeen meer zakelijke handgeschreven verslagen. De empiristische visie bleef dominant tot in de twintigste eeuw.²⁰

1.2.2. De opkomst van de academische studie

Rond 1970 werd de academische studie naar de geschiedenis van het reizen gevestigd. Hierbij speelde de opkomst van het postmodernisme een belangrijke rol. Volgens deze wetenschapsfilosofische stroming is een transparante *reflectie* van de werkelijkheid niet mogelijk, en is *iedere* tekst (inclusief een reisverslag) een vervormde, cultureel bepaalde *constructie* hiervan. Daarmee nam de belangstelling voor reisverslagen als bron van mentaliteiten toe en kon het onderzoek aansluiten bij de tot bloei gekomen sociale- en mentaliteitsgeschiedenis en de daaropvolgende belangstelling voor de individuele ervaring (in plaats van overkoepelende structuren) van het verleden.²¹ Daarnaast is de toename van postkoloniale studies belangrijk geweest. Zij benadrukten voornamelijk de negatieve consequenties van het kolonialisme en wilden onder meer ideologische boodschappen in koloniale reisverslagen ontmaskeren. Deze periode werd bovendien gekenmerkt door de tweede feministische golf die leidde tot onderzoek naar de vrouwelijke bijdrage aan onder meer het genre van reisverslagen. Verder speelde het genre een belangrijke rol bij hernieuwde literaire discussies en bij theoretische en methodische debatten binnen onder andere de geografie en antropologie.²² Wel duurde het nog tot 1990 voordat historici zich zouden bezighouden met de geschiedenis van het *toerisme*. Voorheen werd dit onderwerp als triviaal

²⁰ Michael Mascuch, Rudolf Dekker en Arianne Baggerman, 'Egodocuments and history: a short account of the *longue durée*', in *The Historian* 78 (2016) 13-24; Van der Linden, 'Et in Arcadia Ego!', 5, 52-53. Zo stelt Cynthia Huff dat reisdagboeken in de loop van de negentiende eeuw juist onpersoonlijker werden. Zie: Cynthia Huff, *British Woman's Diaries* (New York 1985) xviii.

²¹ Raymond Corbey en Joep Leerssen, 'Studying alterity: backgrounds and perspectives', in Corbey en Leerssen, *Alterity, Identity, Image: Selves and Others in Society and Scholarship* (Amsterdam 1991) ix; Rudolf Dekker, 'Van "grand tour" tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 1; Youngs, *The Cambridge Introduction*, 12-13; Youngs en Forsdick, 'Introduction', 3-5; Van der Linden, 'Et in Arcadia Ego!', 5-7. Evenals een stroming als de Verlichting was het postmodernisme overigens niet zo samenhangend als de enkelvoudige term impliceert.

²² Thompson, *Travel Writing*, 2-6.

beschouwd.²³

Desalniettemin is ook het postkolonialisme niet van kritiek gevrijwaard gebleven. Zo impliceren postkolonialisten dat reisverslagen louter medeplichtig zijn geweest aan het kolonialisme door de koloniale onderdanen als inferieur te bestempelen. Daarmee zouden ze de koloniale onderneming om die onderdanen te ‘beschaven’ in feite legitimeren. Reisverslagen worden door hen dan ook als inherent conservatief, patriarchaal en imperialistisch bestempeld. In werkelijkheid bestaan er echter ook zeker reisverslagen die anti-imperialistische, feministische of anti-kapitalistische visies uitdroegen. De visie van postkolonialisten dat reisverslagen niet ideologisch neutraal en niet objectief kunnen zijn, wordt nog wél door vele onderzoekers (en door mij) erkend.²⁴ Tegenwoordig gaat deze erkenning echter niet meer gepaard met een complete veroordeling en stereotypering van reisverslagen.²⁵

1.2.3. Recente ontwikkelingen in het onderzoek

Sinds academische historici zich vanaf 1990 ook serieus richtten op de geschiedenis van het toerisme hebben zich nog meerdere ontwikkelingen voltrokken. Zo ligt er tegenwoordig een nog grotere nadruk op egodocumenten, enquêtes en interviews, kortom op persoonlijke ervaringen van de reiziger zelf, in plaats van de traditionele onderzoeken naar reisgidsen, brochures en strandreglementen.²⁶ Dit sluit aan bij de verschuiving binnen het onderzoek van een sociale naar een culturele benadering, waarin nog meer aandacht komt voor de motieven voor het reizen, de verwachtingen en mentaliteiten van reizigers en reizen als kunstvorm. Met betrekking tot de negentiende eeuw is dit overigens nog weinig onderzocht (zie deelparagraaf 1.2.4).²⁷

Bovendien komt er steeds meer aandacht voor theorieën. Voorheen ontstegen weinig academische studies naar reizen het anekdotisch niveau. Tegenwoordig proberen onderzoekers echter vaker de bevindingen te koppelen aan algemene theorieën. Vaak lenen ze deze theorieën van verschillende disciplines. Binnen de studie naar de geschiedenis van het reizen vindt tegenwoordig dan ook veel interdisciplinair onderzoek plaats door onderzoekers

²³ Gerrit Verhoeven, ‘Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)’, in *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 60-65; John Towner en Geoffrey Wall, ‘History and Tourism’, *Annals of Tourism Research* 18 (1991) 73, 80; Koning, ‘*Wij gingen op reis!*’, 2.

²⁴ Youngs en Forsdick, ‘Introduction’, 13-14; Youngs, *The Cambridge Introduction*, 9, 12-13; Thompson, *Travel Writing*, 132-134, 149-151.

²⁵ Youngs en Forsdick, ‘Introduction’, 13-14.

²⁶ Peter Burke, ‘Directions for the History of Travel’, in Lars M. Andersson et al. (eds.), *Rätten: en Festschrift till Bengt Ankarloo* (2000) 191-192; Verhoeven, ‘Vaut le voyage!?’ , 69.

²⁷ Judith Adler, ‘Travel as Performed Art’, *American Journal of Sociology* 94 (1989) 1366-1391; Burke, ‘Directions’, 177; Steringa, *Nederlanders op reis*, 11.

uit steeds meer verschillende landen.²⁸ In mijn onderzoek streef ik ook naar een wisselwerking tussen bron en theorie.

Er bestaan tegenwoordig twee ‘hoofdstromingen’ binnen het onderzoek naar de geschiedenis van het reizen. Enerzijds wordt er onderzoek gedaan naar de reispraktijk: ‘wie reisden, hoe reisde men, wat waren de bestemmingen en om welke redenen ging men op reis?’²⁹ Anderzijds richten onderzoekers zich op de schriftelijke neerslag van de reizen. Zij bestuderen vooral gedrukte reisverslagen, met betrekking tot ontwikkelingen van de stijl en inhoud, de grenzen tussen feit en fictie, en onder meer het beeld dat in Europese reisverslagen wordt geschetst van andere samenlevingen. Daarbij staat bijvoorbeeld de vraag centraal ‘of persoonlijke vooroordelen worden geprojecteerd op de bezochte volkeren, wat thans wordt benoemd als “othering.”’³⁰ Mijn studie behoort tot de tweede ‘stroming’, maar in tegenstelling tot de meeste onderzoekers richt ik me op handgeschreven reisverslagen.

1.2.4. Lacunes

Het huidige onderzoek naar de geschiedenis van het reizen kent echter zeker nog lacunes. In de eerste plaats zijn negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen relatief weinig onderzocht.³¹ Dit is zeker jammer, aangezien reisverslagen inzichtelijk kunnen maken hoe de huidige beelden over plaatsen en landen tot stand zijn gekomen. Niet in de laatste plaats vanwege het feit dat reizigers doorgaans nog uit de hogere klassen afkomstig waren en daardoor meer invloed konden uitoefenen dan ‘de gewone man’.³²

Tevens is het negentiende-eeuwse (groot-) stedelijk toerisme onderbelicht gebleven.³³ Ook zou er nog meer comparatief onderzoek verricht mogen worden. Zo is er bijvoorbeeld relatief weinig aandacht besteed aan de reacties van verschillende reizigers op één bestemming op ongeveer hetzelfde tijdstip.³⁴ Er lijkt in dit alles echter wel vooruitgang te komen, gezien bijvoorbeeld de studie van Pien Steringa (1999) over de mentaliteit van negentiende-eeuwse Nederlandse reizigers in de Verenigde Staten en het onderzoek van

²⁸ Youngs en Forsdick, ‘Introduction’, 6-7, 9; Verhoeven, ‘Vaut le voyage!?', 68-69; Verhoeven, *Anders reizen?*, 29-30, 37-40; Dekker, ‘Van “grand tour”’, 2.

²⁹ Baggerman en Dekker, ‘Nederlandse reizigers’, 1.

³⁰ *Ibidem*, 2.

³¹ Jan Hein Furnée en Leonieke Vermeer, ‘Op reis in de negentiende eeuw: inleiding’, *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 259-262; Willemijn Koning, ‘Een “bijna onbereikbare stralenkrans van vreugde en weelde”.

Betrokkenheid en distantie in de Parijse stadsverkenningen van jonge Amsterdamse elitezones, ca. 1850’, *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 291; Steringa, *Nederlanders op reis*, 8-12; Koning, ‘*Wij gingen op reis!*’, 6.

³² W.L. Chew III, ‘Aspects of the French Revolution as Viewed by American Travelers’, in J. Craeybeckx en F.G. Scheelings (eds.), *De Franse Revolutie en Vlaanderen. De Oostenrijkse Nederlanden tussen oud en nieuw régime* (Brussel 1990) 77; Youngs, *The Cambridge Introduction*, 12.

³³ Verhoeven, ‘Vaut le voyage!?', 67; Koning, ‘Een “bijna onbereikbare”’, 311; Koning, ‘*Wij gingen op reis!*’, 6.

³⁴ Dekker, ‘Van “grand tour”’, 2; Burke, ‘Directions’, 192-193.

Willemijn Koning (2011) naar de reisbeleving van Nederlandse reizigers in West-Europese steden in de negentiende eeuw.³⁵

1.3. Onderzoeksopzet

In deze scriptie onderzoek ik acht handgeschreven reisverslagen van Nederlandse reizigers in Parijs tussen 1800 en 1808.³⁶ Mijn onderzoeksvraag luidt: wat was de beeldvorming van Nederlandse reizigers rond 1800 over Parijs en hoe verhield die zich tot de perceptie van andere reizigers in die periode?

Met deze scriptie hoop ik de zojuist geschetste lacunes verder op te vullen. Daarnaast is er nauwelijks onderzoek gedaan naar de beelden van Nederlandse reizigers over Parijs in deze periode. Over eerdere reizigers, zoals de patriotse vluchtelingen en hun beelden over de Revolutie aan het einde van de achttiende eeuw, bestaan weliswaar al meerdere studies, maar de periode rond 1800 is nog onderbelicht gebleven. En hoewel we inmiddels meer weten over reiservaringen en –motivaties van Nederlanders in Parijs in de negentiende eeuw zijn hun percepties van de stad, voornamelijk met betrekking tot de erfenis van de Franse Revolutie, nog niet systematisch onderzocht.³⁷

Verder is mijn scriptie een aanvulling op andere onderzoeken waarin de beeldvorming van buitenlandse reizigers over Parijs bestudeerd is, zoals door de Amerikaanse historica Victoria Thompson, in haar artikel ‘An Alarming Lack of Feeling: Urban Travel, Emotions, and British National Character in Post-Revolutionary Paris’.³⁸ In dergelijke studies is echter vooral gekeken naar Amerikaanse en Britse reizigers. Verder worden bij deze onderzoeken de

³⁵ Steringa, *Nederlanders op reis*; Koning, ‘*Wij gingen op reis!*’. Zie voor de volledige titelbeschrijvingen de eerdere voetnoten en de literatuurlijst.

³⁶ Zie ook paragraaf 4.2.

³⁷ Zie voor onderzoeken naar de patriotse vluchtelingen onder meer: Rosendaal, “‘Parce que j’aime’”, 37-47. Een van de uitzonderingen op de schaarse onderzoeken vormt: Willem Frijhoff, ‘Le Paris Vécu des Néerlandais: de l’Ancien Régime à la Restauration’, in Marie-Christine Kok Escalle (ed.), *Paris: de l’image à la mémoire. Représentations artistiques, littéraires, socio-politiques* (Amsterdam etc. 1997) 8-36. Zie voor reiservaringen en –motivaties: Koning, ‘*Wij gingen op reis!*’; Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’. Ik zal deels gebruikmaken van dezelfde reisverslagen als Van der Linden, maar richt me meer op de reflectie op de Franse en Bataafse Revolutie.

³⁸ Victoria E. Thompson, ‘An Alarming Lack of Feeling: Urban Travel, Emotions, and British National Character in Post-Revolutionary Paris’, *Urban History Review* 42 (2014) 8-17; Jan Wellington, ‘Traversing Regions of Terror: The Revolutionary Traveller as Gothic Reader’, in *Studies in Travel Writing* 7 (2003) 145-167; Nancy L. Green, ‘The comparative gaze. Travellers in France before the era of mass tourism’, *French historical studies* 25 (2002) 423-440; Claire Hancock, ‘Your city does not speak my language: cross-Channel views of Paris and London in the early nineteenth century’, *Planning Perspectives* 12 (1997) 1-18; James Buzard, ‘A Continent of Pictures: Reflections on the “Europe” of Nineteenth-Century Tourists’, *PMLA* 108 (1993) 30-44; John Lough, *France on the Eve of Revolution. British Travellers’ Observations, 1763-1788* (Londen etc. 1987); Chew, ‘Aspects of the French Revolution’, 71-99.

beelden over Parijs van reizigers met verschillende nationaliteiten nauwelijks met elkaar vergeleken. In mijn onderzoek hoop ik deze beperking te overkomen door mijn onderzoeksresultaten te toetsen aan de bevindingen van die studies.

Dit onderzoek is eveneens relevant gezien de invloed van de Franse Revolutie op de ontwikkeling van de huidige Westerse samenleving. De standensamenleving was voortaan voorgoed afgeschaft en de huidige invulling van democratie, gelijkheid en scheiding van kerk en staat stammen uit deze tijd. Juist in deze periode is de eerste Nederlandse grondwet opgesteld (1798).³⁹ Daarom is het interessant om te onderzoeken op welke wijze Nederlandse reizigers terugkeken op de revolutietijd en op Parijs. Waren ze zich bewust van de verre gaande gevolgen van het revolutietijdperk en is een breukervaring zichtbaar in hun verslagen? Bovendien was Parijs in de achttiende eeuw een zeer populaire Nederlandse reisbestemming geworden.⁴⁰

In deze scriptie staat vooral de identiteitsconstructie van Nederlandse reizigers centraal. Amerikaanse en Britse reizigers ‘gebruikten’ Parijs en de Franse Revolutie namelijk als achtergrond om hun eigen identiteit te construeren, bijvoorbeeld door te wijzen op de ‘bedrieglijke’ architectuur, die indicatief zou zijn voor het karakter van Parijzenaren. Ze wezen ook op de ‘aanwezige’ gevoelloze boven- en middenklasse en gepassioneerde arbeidersklasse.⁴¹ Hierbij vormt het bijzondere Nederlandse verleden ook een interessante achtergrond. In tegenstelling tot de Amerikanen en Britten (waar de geslaagde politieke ‘revoluties’ al vóór 1789 hadden plaatsgevonden) waren de Nederlanders voor het slagen van hun revolutie in 1795 namelijk afhankelijk van de Fransen.⁴² Dat roept ook interessante vragen op met betrekking tot de reflectie op het revolutietijdperk in *eigen* land. Reflecteerden de Nederlandse reizigers bijvoorbeeld op de interne strijd tussen Nederlandse orangisten (aanhangers van de stadhouder) en patriotten (anti-stadhouder)? Of schoven ze de schuld van de moeilijke periode in de schoenen van de Fransen?

Tot slot onderzoek ik of de Nederlandse reizigers Parijs als een moderne stad beschouwden. Hierbij kijk ik naar meerdere aspecten, voornamelijk cultuur en infrastructuur. Met ‘modern’ wordt hier bedoeld op zaken of ontwikkelingen die de toekomst symboliseren en met het verleden breken. Voorbeelden van de moderniteit zijn de industrialisatie of de

³⁹ Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2013) 119-152; J. Roegiers en N.C.F. van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)’, in J.C.H. Blom en E. Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amersfoort 2013) 222-233, 246-256.

⁴⁰ Frijhoff, ‘Le Paris Vécu’, 18-21, 27; Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 16.

⁴¹ Thompson, ‘An Alarming’, 8-17; Hancock, ‘Your city’, 1-18.

⁴² Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 121-123, 137-138; Roegiers en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 227-233.

tijdelijke democratische regeringen tijdens het revolutietijdperk.⁴³ Opmerkingen hierover kunnen getuigen van een modern historisch besef. Amerikanen en Britten beschouwden Parijs rond 1820 weliswaar als een moderne culturele stad (op het gebied van kunst, wetenschap, amusement en ambachten), maar stelden dat de stedelijke omgeving ‘achterhaald’ was. Ze waardeerden echter juist die ‘ongereptheid’ van de stad.⁴⁴ Hun beelden over Parijs waren dan ook niet uniform negatief. Nederlandse reizigers tussen 1824 en 1863 beschouwden Parijs in ieder geval wel als modern op zowel cultureel als infrastructureel gebied en ze waardeerden juist die moderne facetten.⁴⁵

Natuurlijk is het belangrijk om bij de Nederlandse reizigers ook rekening te houden met de invloed van onder meer geslacht, leeftijd, klasse en voornamelijk politieke ideologie, aangezien nationaliteit een perceptie wel kan beïnvloeden, maar hierbij zeker niet allesbepalend is. Ook spelen aspecten als de duur en het doel van de reis een belangrijke rol, terwijl de herinnering van reizigers die hun reis pas jaren later op papier hebben vastgelegd minder betrouwbaar kan zijn.⁴⁶ Als deze factoren echter meegewogen zijn, kan in ieder geval een voorzichtige inschatting worden gemaakt van de invloed van nationaliteit op de percepties. Deze invloed mag namelijk anderzijds ook niet worden onderschat. Rond 1800 groeide het Nederlands natiebeseef, als gevolg van de Franse ‘bezetting’. Terwijl het tamelijk agressieve nationalisme van de eerdere patriotten juist tot verdeeldheid leidde, was er nu langzaam sprake van nationale verzoening.⁴⁷

In dit onderzoek onderneem ik een kwalitatieve bronnenanalyse, waarmee ik algemene conclusies wil trekken over de beelden van deze zeven reizigers. Hierbij kijk ik vooral naar de wijze waarop de reizigers Parijs typeren, wat bekend staat als discours. Welke termen gebruiken ze om de stad te duiden? Ze kunnen bijvoorbeeld spreken van ‘het gruwelijke Parijs’ of ‘de modieuze hoofdstad’. Dergelijke representaties hebben ook een zeker effect in de zin dat hiermee een bepaalde ‘waarheid’ en ‘kennis’ geconstrueerd worden, wat zelfs

⁴³ Zie voor de begrippen ‘modern’ en ‘breukervaring’: Peter Broks, *Understanding Popular Science* (Maidenhead 2006) 51; Joseph de Sapio, “‘A Reign of Steam’: Continental Perceptions of Modernity in Victorian London, 1840-1900”, *The London Journal* 37 (2012) 42-55; Koselleck, *Futures past*, 267-288.

⁴⁴ Buzard, ‘A Continent’, 30-33.

⁴⁵ Koning, ‘Wij gingen op reis!’, 41-44.

⁴⁶ Green, ‘The comparative gaze’, 424. Zie voor de invloed van onder meer klasse: Andrew Lees, *Cities perceived: urban society in European and American thought, 1820-1940* (Manchester 1985) 59-60, 66-68. Zie voor de twijfelachtige betrouwbaarheid van het geheugen: Draaisma, *Vergeetboek*, 17-38.

⁴⁷ Roegiers en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 230-231.

machtsimplicaties heeft. Negatieve beelden over de Fransen kunnen bijvoorbeeld nationalistische politieke doeleinden bevorderen.⁴⁸

1.4. Deelvragen

Ik heb mijn scriptie als volgt opgebouwd. In het volgende hoofdstuk bespreek ik de historische context in Frankrijk, Parijs en Nederland in de door mij geselecteerde periode. Dit is noodzakelijk om de beelden van Nederlandse reizigers over Parijs te kunnen begrijpen.⁴⁹

In hoofdstuk 3 komen de belangrijkste bevindingen aan de orde van andere studies naar de beelden over Parijs en de Franse Revolutie. Daarbij besteed ik eerst aandacht aan de percepties van Amerikaanse en Britse reizigers. Vervolgens komen andere onderzoeken aan bod over Nederlandse reizigers in Parijs tot 1800 en de beelden over de Franse Revolutie in de Republiek zelf.

De resultaten van mijn analyse van verslagen van Nederlandse reizigers in Parijs rond 1800 worden gepresenteerd in hoofdstuk 4. Het hoofdstuk begint bovendien met een introductie van deze reizigers en zal meer informatie over hun reis verschaffen. In dit hoofdstuk worden ook mogelijke verklaringen gegeven voor de beelden van deze Nederlandse reizigers, op basis van die introductie en hoofdstuk 2. Bij het bestuderen van de reisverslagen zal ik een aantal deelvragen beantwoorden. Deze deelvragen zijn gebaseerd op de bestaande studies en luiden als volgt:

-In hoeverre reflecteren deze Nederlandse reizigers op de revolutionaire gebeurtenissen uit het verleden in Parijs? Welk waardeoordeel hechten ze hieraan? Ook kijk ik wat hiervan de implicaties zijn voor eigentijdse stereotypes van gepassioneerde en gevoelloosheid en de percepties van de orde in de stad (paragraaf 4.4).

-Beschouwen deze Nederlandse reizigers de Parijzenaren als frivool en oppervlakkig? Er wordt ook gekeken naar de gevolgen hiervan voor de percepties van architectuur en de stad in het algemeen (paragraaf 4.5).

-Reflecteren de Nederlandse reizigers bij het zien van Parijs op de revolutionaire periode in *eigen* land? Welk beeld vormen ze over de Franse keizer-consul Napoleon Bonaparte? Is er alleen aandacht voor de acties van de ‘barbaarse’ Fransen of ook voor hun eigen betrokkenheid bij deze periode (paragraaf 4.6)?

-Beschouwen deze reizigers Parijs als een moderne stad en waarderen ze alleen deze

⁴⁸ Sara Mills, *Discourse* (Londen etc. 1997) 1-27; Alan Bryman, *Social research methods* (New York 2012) 564-590.

⁴⁹ Zie voor dit idee bijvoorbeeld: Baggerman en Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen’, 19; Steringa, *Nederlanders op reis*, 9, 18-20.

aspecten of ook de eventuele ‘achterhaalde’ aspecten van de stad (paragrafen 4.7 en 4.8)?

In de conclusie (hoofdstuk 5) vergelijk ik de beelden van deze Nederlandse reizigers over Parijs (uit hoofdstuk 4) vervolgens met de percepties van andere reizigers van de stad (uit hoofdstuk 3) op basis van de zojuist gepresenteerde deelvragen.

1.5. Theoretisch kader

In de eerste plaats dient het begrip ‘beeldvorming’ te worden gedefinieerd. Dit concept ligt tenslotte in mijn onderzoeksvraag besloten. Volgens de Van Dale heeft ‘beeldvorming’ te maken met “‘het ontstaan van bepaalde voorstellingen met betrekking tot personen, zaken, feiten e.d.’”⁵⁰ De Nederlandse communicatiewetenschapper David Pinto vult deze definitie in het boek *Beeldvorming en integratie* aan met een eigen omschrijving: ‘Het geheel van voorstellingen dat leden van een groep hebben over uiterlijk, eigenschappen, zeden, gewoonten en opvattingen van een andere groep.’⁵¹ In beide definities komt de term ‘voorstelling’ voor. Dat concept wordt vaak omschreven als: “‘dat wat voor de geest staat, bewustzijnsinhoud, begrip, denkbeeld.’”⁵²

Bij het begrip ‘beeldvorming’ dienen enkele opmerkingen gemaakt te worden. Ten eerste blijkt uit de definitie in *Beeldvorming en integratie* dat beeldvorming vaak betrekking heeft op een groep mensen. Daarbij gaat het niet alleen om het beeld dat een groep mensen over een andere gemeenschap heeft, maar ook om het zelfbeeld van die groep. Het beeld dat over andere groepen gevormd wordt, is dan ook beïnvloed door dat zelfbeeld.⁵³

In deze context is het begrip *othering* (distantiëring) relevant. Met deze term wordt bedoeld dat mensen precies op die aspecten van een andere groep (bijvoorbeeld de positie van vrouwen) wijzen waarop hun eigen groep (verondersteld) *anders* is. Hiermee pogen ze hun eigen identiteit als het ware af te bakenen. Het gaat hierbij vaak om aspecten als cultuur, ras, klasse, nationaliteit en gender. Identiteiten zijn uiteindelijk het tijdelijke resultaat van processen van toe-eigening en toeschrijving door anderen.⁵⁴ *Othering* is in reisverslagen onvermijdelijk. Wie reist, zal tenslotte mensen ontmoeten van een andere cultuur, die in zekere zin ‘vreemd’ zijn. Mensen hanteren bij deze ontmoeting het eigene als referentiekader

⁵⁰ David Pinto, *Beeldvorming en integratie. Is integratie het antwoord? Beeldvorming van Turken, Marokkanen en Nederlanders over elkaar* (Houten 2004) 37.

⁵¹ *Ibidem*, 37, 41.

⁵² *Ibidem*, 37.

⁵³ *Ibidem*, 40-42; Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 22.

⁵⁴ Linda Martín Alcoff, ‘Introduction. Identities: modern and postmodern’, in Linda Martín Alcoff en Eduardo Medieta, *Identities. Race, class, gender and nationality* (Oxford 2003) 3-5.

en proberen nieuwe reiservaringen in dat kader te plaatsen. Als dit niet lukt, zullen verbazing en distantiëring volgen. Dit is de eerste betekenis van *othering*. In sommige gevallen zullen mensen echter niet alleen het verschil tussen hun eigen en een andere cultuur benadrukken, maar verbinden ze hieraan ook een waardeoordeel, wat de tweede betekenis van *othering* is. Het andere aan een cultuur wordt dan soms als iets positiefs gezien, maar in veel gevallen beschouwen mensen dit verschil als een teken van de inferioriteit van die cultuur. Dit laatste was bijvoorbeeld het geval in specifieke reisverslagen die het kolonialisme legitimeerden.⁵⁵

Zoals de definitie in de Van Dale toont, heeft beeldvorming echter niet alleen betrekking op mensen. In reisverslagen wordt tenslotte ook een beeld gevormd over de bezochte *plaatsen*, en daarmee impliciet over de woonplaats van de reiziger, die eveneens deel uitmaakt van het zelfbeeld. Desalniettemin hebben mensen vaak wel de neiging om conclusies te trekken over het karakter van de inwoners op basis van de uiterlijke kenmerken van de plaats, terwijl het karakter van de inwoners tezamen weer een indicatie zou geven van dat van de plaats.⁵⁶ Ook zijn de in reisverslagen gecreëerde beelden over een bepaalde plaats al beïnvloed door eerdere representaties.⁵⁷

Bovendien is een zelfbeeld of een bepaald beeld over een andere cultuur iets dat iemand *op een bepaald moment* voor de geest staat. Zodoende zal dit beeld nooit geheel stabiel blijven en altijd wel (wat) veranderen.⁵⁸

Het beeld dat een reisschrijver over een bepaalde bestemming vormt, is dus beïnvloed door de cultuur, plaats en tijd waaruit hij afkomstig is, die het zelfbeeld weer sturen. Deze uitspraak dient echter nog wat verder uitgewerkt te worden. Het beeld dat over een bepaalde plaats ontstaat, is vaak ook het product van de subjectieve *tourist gaze*.

Tim Youngs vat het concept van de *tourist gaze* uitstekend samen: 'Travellers have already been influenced, before they travel, by previous cultural representations that they have encountered. Thus, they never look on places anew or completely independently but perceive

⁵⁵ Green, 'The comparative gaze', 223-240; Thompson, *Travel Writing*, 132-133; Corbey en Leerssen, 'Studying alterity', vi-xviii; Galani-Moutafi, 'The Self and the Other', 206-207; Baggerman en Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen', 17-22; Youngs, *The Cambridge Introduction*, 8-9, 12-13. De term *othering* is afkomstig van de Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Saïd. Hij bekritiseerde de Oriëntalistische *othering* van Westerse schrijvers, die 'Oosterlingen' als inferieur bestempelden. Het concept 'Oriëntalisme' is echter niet zonder kritiek gebleven. Niettemin blijft zijn term *othering* zeer waardevol voor onderzoeken naar onder meer identiteit.

⁵⁶ Hancock, 'Your city', 15-16.

⁵⁷ Chris Rojek, 'Indexing, dragging and the social construction of tourist sights', in Chris Rojek en John Urry (eds.), *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory* (Londen etc. 1997) 53-54; Youngs, *The Cambridge Introduction*, 12.

⁵⁸ Pinto, *Beeldvorming en integratie*, 37; Youngs, *The Cambridge Introduction*, 12-13.

them instead through an accretion of others' accounts.'⁵⁹ Met andere woorden, reizigers zullen niet neutraal en onbevooroordeeld naar een plaats afreizen. Ze zijn al beïnvloed door vooroordelen en verwachtingen en hebben zich al een beeld gevormd over de plaats van bestemming. Media kunnen een belangrijke rol spelen bij dit proces. Dit heeft gevolgen voor de wijze waarop een reiziger kijkt naar de plaats die hij bezoekt, kortom, voor de *tourist gaze* (de toeristische blik).⁶⁰

Het begrip *tourist gaze* is geïntroduceerd door de Britse socioloog John Urry en geïnspireerd door de kunstgeschiedenis. Volgens Urry wordt deze *gaze* gekenmerkt door de tegenstelling tussen toeristische en non-toeristische (thuis en op het werk) sociale praktijken. Wanneer mensen naar een andere plaats trekken, willen ze *authentieke* ervaringen ondergaan die verschillend zijn van het alledaagse leven. Mensen zijn vaak nieuwsgierig naar het vreemde, het buitengewone, het onalledaagse, waarmee ze zich ook beter bewust worden van hun eigen identiteit. Een deel van deze 'vreemde' ervaring wordt gevormd door het staren (*gazing*) naar verschillende scènes, zoals landschappen en stadsgezichten, die buitengewoon zijn (gezien het veronderstelde contrast met de alledaagse ervaringen van de reiziger). Deze scènes zijn niet inherent 'buitengewoon', want dat begrip is sociaal geconstrueerd. Welke plaatsen als buitengewoon worden gezien (en waarnaar als zodanig zal worden 'gestaard'), zal daarom per cultuur en tijd verschillen. Doorgaans zijn het de media (in de breedste zin van het woord) die bepaalde plaatsen als buitengewoon bestempelen, waardoor deze plekken het product worden van de *tourist gaze*. De *tourist gaze* heeft dan ook betrekking op een bepaalde manier van kijken naar een 'vreemde' plaats en wat er op die plaats dient te worden 'gezien'.⁶¹

Om te begrijpen hoe de *tourist gaze* door de media wordt beïnvloed, zijn de concepten van *indexing* en *dragging* van de Britse socioloog Chris Rojek behulpzaam. Rojek stelt dat reizigers al voorafgaand aan hun reis elementen uit meerdere media (*indexen*) zullen 'slepen' (*dragging*) om zich een beeld te vormen over een bepaalde plaats. Dit massale 'slepen' werd mogelijk door de expansie van de drukwerkcultuur in de negentiende eeuw. Tegenwoordig kunnen reizigers naar Dallas bijvoorbeeld elementen uit krantenartikelen over die stad combineren met de gelijknamige televisieserie en met de televisiebeelden van de moord op John F. Kennedy daar. Reizigers slepen de gebeurtenissen uit die media dan als het ware weer

⁵⁹ Youngs, *The Cambridge Introduction*, 9.

⁶⁰ *Ibidem*, 9; Rojek, 'Indexing, dragging', 53-54. Voor theorieën over de invloed van de media: David Croteau en William Hoynes, *Media/Society. Industries, Images and Audiences* (Londen 2014) 224-259.

⁶¹ John Urry, *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies* (Londen 1990) 1-2; Rojek, 'Indexing, dragging', 53-54; Green, 'The comparative gaze', 436.

naar ‘het plaats delict’, kennen daarmee een betekenis toe aan die plek en bezien deze ook in dat licht (bijvoorbeeld: ‘op *die* plaats werd Kennedy vermoord’ en ‘in *die* straat werd vorige week die misdaad gepleegd’). Deze plaatsen in Dallas zijn dan voorbeelden van *themed spaces* (gethematiseerde ruimten).⁶²

Rond 1800, toen vanzelfsprekend nog geen media als de radio, televisie en internet bestonden, vormden met name mondelinge communicatie, kranten en reisverslagen en -gidsen de *tourist gaze*. Reizigers konden toen voorafgaand aan hun reis op een vergelijkbare wijze beschrijvingen uit reisverslagen van een stad (of land) combineren met krantenberichten of een verhaal dat ze hadden gehoord van een familielid. Op basis daarvan zou een toerist al vooraf op een bepaalde wijze naar die stad kijken en hierover verwachtingen hebben.⁶³ Deze beelden en verwachtingen konden ook een cruciale invloed hebben op de keuzes van de reizigers (wat zij bezochten) en op hun interpretaties van de stad tijdens het bezoek (waarmee reizigers bijvoorbeeld hun vooroordelen versterkten). Er mag daarom niet worden vergeten dat de *tourist gaze* subjectief is, vaak een bron voor stereotyperingen vormt en daardoor de werkelijkheid kan vervormen.⁶⁴ Mensen kunnen anderzijds echter ook teleurgesteld worden als de beelden die ze vooraf van een plaats hadden in de praktijk niet blijken te kloppen. Zelfs tijdens de reis zelf kunnen indrukken van een plaats veranderen. De eerste impressie verschilt vaak van het eindoordeel. Al met al kunnen bestaande vooronderstellingen enerzijds tot een soort tunnelvisie leiden, maar anderzijds kan ook het inzicht ontstaan dat deze vooronderstellingen onjuist zijn.⁶⁵

Media *beïnvloeden* echter niet alleen de percepties van mensen, maar *reflecteren* deze ook. Daarom zijn dergelijke representaties in media vaak nauw verbonden met het gangbare zelfbeeld en al bestaande populaire beelden over een andere plaats of cultuur.⁶⁶

Zodoende is het zeer belangrijk om de context te kennen van de tijd waarin de reizigers naar Parijs vertrokken. De beelden die zij over Parijs vormden in hun reisverslagen waren niet uniek of individueel, maar werden beïnvloed door hun eigen cultuur. Om die reden zal ik in het volgende hoofdstuk uitgebreid aandacht besteden aan de context in Frankrijk, Parijs en Nederland rond 1800.

⁶² Rojek, ‘Indexing, dragging’, 53-54, 66-69.

⁶³ *Ibidem*, 53-54, 60-62; Croteau en Hoynes, *Media/Society*, 9-15; Urry, *The tourist gaze*, 1-2.

⁶⁴ David Seed, ‘Nineteenth-Century Travel Writing: An Introduction’, in *The Yearbook of English Studies* 34 (2004) 4-5; Urry, *The tourist gaze*, 1-2, 12; Rojek, ‘Indexing, dragging’, 55-57; Verhoeven, ‘Vaut le voyage!?’ , 68.

⁶⁵ Green, ‘The comparative gaze’, 439-440; Rojek, ‘Indexing, dragging’, 56-60. Rojek spreekt bijvoorbeeld over het ‘so what?’-gevoel als de toerist zijn bestemming heeft bereikt.

⁶⁶ Steringa, *Nederlanders op reis*, 16-20.

Hoofdstuk 2: Frankrijk, Parijs en Nederland rond 1800

John Urry heeft opgemerkt dat de wijze waarop sociale groepen hun *tourist gaze* construeren een goed inzicht kan verschaffen in wat er in de ‘normale’ maatschappij plaatsvindt. Wat het onderwerp van de *tourist gaze* vormt, wordt tenslotte doorgaans als buitengewoon beschouwd en fungeert als tegenpool van het alledaagse leven van de reiziger.⁶⁷ Deze redenering kan echter ook worden omgedraaid: wat er in de maatschappij waaruit de reiziger afkomstig is plaatsvindt, kan een goed inzicht verschaffen in de wijze waarop sociale groepen hun *tourist gaze* construeren en maakt het dus begrijpelijk wat ze als buitengewoon zullen zien. Dit laatste is dan ook het uitgangspunt van dit hoofdstuk. Door het schetsen van de context in zowel Frankrijk, Parijs als Nederland kunnen de percepties van de zeven Nederlandse reizigers van Parijs (in hoofdstuk 4) beter worden begrepen.

2.1. Een revolutionair Europa

Een crisis in de machtsverhoudingen leidde in 1789 tot de Franse Revolutie. Deze reeks van opstanden tegen het *Ancien Régime* van koning, kerk en adel, de daaropvolgende burgeroorlogen en de latere Napoleontische Oorlogen (tot 1815) veroorzaakten politieke hervormingen in grote delen van Europa. Na 1815 werden weer relatief conservatieve regimes ingesteld. De standenmaatschappij was echter afgeschaft en de sociale mobiliteit nam toe. Als gevolg hiervan kreeg de hoge Europese burgerij meer macht ten opzichte van koning, kerk en adel. Die macht was gebaseerd op verdienste en niet langer op adellijke afkomst (hoewel de twee nog regelmatig samengingen). Zo werd in Frankrijk het pre-revolutionaire absolutistische koningschap vervangen door een constitutionele, representatieve monarchie. Ook was politiek daardoor niet meer het privilege van een kleine elite, maar werd hierbij voortaan een groter deel van de bevolking betrokken. De revolutionaire principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap bleven bovendien vele burgers inspireren, bijvoorbeeld

⁶⁷ Urry, *The tourist gaze*, 2.

bij de revoluties in 1830 en 1848.⁶⁸

Als gevolg van de centralisatie van revolutionaire staten, de invoering van uniforme landswetten en de vele politieke debatten van die periode ontstond ook het idee van nationaal burgerschap, in plaats van lokale loyaliteiten. Veel ideologieën over de inrichting van de maatschappij en de relatie tussen burger en staat zijn afkomstig uit deze periode. Bovendien had het revolutietijdperk tot angst voor nieuwe opstanden en oorlogen geleid. Tijdens de revolutionaire oorlogen werden in Frankrijk de traditionele huurlegers vervangen door burgerlegers, zodat de conflicten een aanzienlijke ideologische lading hadden gekregen. Bij het Congres van Wenen in 1815, waarin steun ten opzichte van bestaande regimes en vrede en samenwerking in plaats van oorlogen werden benadrukt, is deze angst goed zichtbaar. Er vond tot 1853 dan ook geen grootschalige Europese oorlog plaats. Daarmee heeft het revolutietijdperk ook de verhoudingen *tussen* Europese mogendheden fundamenteel veranderd.⁶⁹

2.2. De Franse Revolutie

Frankrijk voerde in de achttiende eeuw diverse oorlogen tegen voornamelijk Engeland. De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) werden verloren en hoewel de Franse steun aan de Amerikaanse opstandelingen tijdens hun Onafhankelijkheidsoorlog tegen Engeland (1775-1783) goed uitpakte, namen de financiële problemen van de staat hierdoor alleen maar toe. De Franse staat had behoefte aan een effectiever belastingstelsel, waarmee oorlogen konden worden gewonnen en de schulden afgelost. De hervormingen die koning Lodewijk XVI voorstelde, werden echter telkens afgewezen door de adellijke *parlements*. Van oudsher hoefden de adel en geestelijkheid namelijk geen belasting te betalen en met de plannen van de koning zou dit privilege afgeschaft worden. Dit vormde de bron van een eerste conflict: dat tussen de koning en de adel.⁷⁰

Aangezien de adel en geestelijkheid geen belasting betaalden, lag de belastingdruk onevenredig hoog op de steden en boeren. Deze laatste groep moest ook steeds meer

⁶⁸ Peter McPhee, *The French Revolution 1789-1799* (New York 2002) 179-180, 197, 202; J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830', in J.C.H. Blom en E. Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amersfoort 2013) 318-320; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 134-140, 152; Roegiers en Van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid', 222, 228-233; Garrioch, *The making*, 1-11.

⁶⁹ Simon Schama, *Citizens. A Chronicle of the French Revolution* (New York 1989) 851-861; N.C.F. van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985) 345-350; McPhee, *The French Revolution*, 186-189; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 141-144, 152.

⁷⁰ McPhee, *The French Revolution*, 35-38; Schama, *Citizens*, 48-69; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 123-124; Lough, *France on the Eve*, 277-302.

herendiensten verrichten voor landheren. Dit leidde tot economische problemen en frustraties, en vormde het conflict tussen de adel en boeren. Bovendien kwam er in de achttiende eeuw een nieuwe machtsfactor bij: de stedelijke burgerij, die voornamelijk bestond uit handelaren, kooplieden en leden van de professionele klasse, zoals juristen. Zij verwierven een groter zelfbewustzijn en beschouwden zichzelf als nuttige leden van de maatschappij. Daarmee distantieerden ze zich nadrukkelijk van de adel, die in hun ogen alleen van de inspanningen van anderen profiteerde en daarmee van weinig maatschappelijk nut was. De stedelijke burgerij ergerde zich ook aan het feit dat ze een aanzienlijk deel van haar welvaart aan de belastingen moest besteden, zonder daarvoor politieke macht te verkrijgen. Zodoende bestond er ook een rivaliteit tussen de burgerij en de adel.⁷¹

Ondertussen waren de Verlichtingsidealen doorgedrongen in voornamelijk de hogere lagen van de Franse maatschappij. Verlichte denkers, zoals Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), geloofden in het goede van de mens en de kracht van de rede. Door zelfstandig onderzoek te verrichten naar de maatschappij (in plaats van simpelweg te vertrouwen op klassieke en theologische teksten) kon deze doorgrond worden, en de samenleving kennen, was haar beheersen.⁷² De Verlichtingsidealen werden onder meer uitgedragen in de publieke sfeer (een concept van de Duitse filosoof Jürgen Habermas): een denkbeeldige arena die was opgebouwd uit allerlei concrete instituties zoals koffiehuisen, salons, genootschappen en media als kranten en tijdschriften. Deze instituties en media waren gestimuleerd door de uitvinding van de drukpers, de Reformatie, staatsvormingsprocessen, de expansie van het handelskapitalisme, de bijbehorende vraag naar informatie, en de opkomst van een burgerlijke consumptiecultuur. Binnen deze publieke sfeer discussieerden overwegend mannen uit verschillende standen, voornamelijk de stedelijke burgerij en de progressieve adel (terwijl de lagere standen regelmatig uitgesloten werden) over diverse zaken, waaronder politiek. Daar werd ook de status quo regelmatig (hoewel niet altijd) expliciet bekritiseerd, waarbij ideeën van (representatieve) volkssoevereiniteit centraal stonden. In de ideale situatie was de kracht van het rationele argument binnen deze publieke sfeer sterker dan de macht van stand en privilege.⁷³

De uitkomst van deze discussies vormde de publieke opinie. Deze publieke opinie ontwikkelde zich in de loop van de achttiende eeuw steeds meer tot een tribunaal, waaraan de

⁷¹ McPhee, *The French Revolution*, 31-35; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 124-125.

⁷² Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 13-16.

⁷³ Jürgen Habermas, *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (Cambridge 1991). Zie voor een heldere uitleg van de theorie en de beperkingen: James van Horn Melton, *The rise of the public in Enlightenment Europe* (Cambridge 2001) 1-15.

staat verantwoording moest afleggen. De burgerij verwierf politieke invloed via de publieke sfeer. Zeker in Frankrijk was dit zeer bijzonder. Hier was politiek traditioneel *le secret du roi*: politieke beslissingen werden afgehandeld in achterkamertjes en alle politieke macht werd belichaamd door de koning. De bevolking kreeg hiervan dan ook weinig mee. Dit kwam overeen met het idee van het *droit divin*: de sociale orde was een goddelijk gegeven met de koning in het middelpunt en met steun van de adel en geestelijkheid, die op hun beurt weer privileges hadden. Zeker ook gezien de secularisering werd deze orde steeds meer ter discussie gesteld.⁷⁴

In deze publieke sfeer stond echter niet alleen het rationele argument centraal. De Amerikaanse historicus Robert Darnton heeft bijvoorbeeld aangetoond dat er talloze illegale publicaties circuleerden waarin zowel de koning als de adel en geestelijkheid belachelijk werden gemaakt. Vermeende seksuele- en corruptieschandalen stonden hierbij centraal. Al deze ontwikkelingen droegen bij aan een zekere ontheiliging van de traditionele elite en een grotere politieke betrokkenheid van een breder publiek.⁷⁵

Bovendien werden de latere Franse revolutionairen geïnspireerd door de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog tussen 1775 en 1783. Hun vrijheidsidealen en het idee van het natuurlijke recht op revolutie spraken zeer tot de verbeelding. De Amerikanen toonden ook aan dat een republikeinse vorm niet alleen iets van een verleden tijd of een kleine staat (als Nederland) was.⁷⁶

De conflicten en de lege schatkist in Frankrijk leidden er in mei 1789 toe dat de Staten Generaal (de standenvergadering) voor het eerst sinds 1614 weer bijeenkwam. Hierbij ontstond al snel discussie over de te volgen stemprocedure. De derde stand, bestaande uit onder meer kooplieden, handelaars en juristen, pleitte voor één centrale standenvergadering, waarin hoofdelijk gestemd werd. Dit was voordeliger voor deze stand, aangezien deze het merendeel van de bevolking representeerde. Toen deze eis niet ingewilligd werd en de standen toch afzonderlijk in hun eigen gebouwen moesten stemmen, riepen leden van de derde stand, met de steun van progressieve edellieden en vooral geestelijken, de Nationale Vergadering uit. Ze eisten het recht op om over alle belastingen te beslissen en zwoeren niet uiteen te gaan voordat ze voor Frankrijk een grondwet hadden opgesteld (de Eed van de

⁷⁴ Van Horn Melton, *The rise*, 1-15, 45-46; Frijhoff et al., *Vryheid of de Dood*, 14-15; Lough, *France on the Eve*, 146-177.

⁷⁵ Robert Darnton, 'An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris', *The American Historical Review* 105 (2000) 11-35.

⁷⁶ McPhee, *The French Revolution*, 35; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 121-123.

Kaatsbaan).⁷⁷

Ondertussen waren de spanningen verder opgelopen. De misoogsten in 1788 hadden de bestaande economische problemen verergerd. Er ontstonden meerdere opstanden van boeren tegen hun landheren. Ook in Parijs was het onrustig. Toen de koning zijn troepen naar Versailles, vlak buiten Parijs, liet oprukken, vatten de leden van de derde stand dit op als een provocatie. Ze riepen het volk op om de Nationale Vergadering te verdedigen. Bij dit volk was inmiddels de angst voor een aristocratisch complot, onder leiding van het leger, toegeslagen, terwijl er ontstemdheid heerste over het ontslag van de populaire minister van financiën Jacques Necker. In de zoektocht naar wapens bestormde het volk uiteindelijk op 14 juli 1789 de Bastille. Hierbij vielen meerdere doden. Zo werden de gevangenisdirecteur en zijn functionarissen onthoofd, nadat ze zich hadden overgegeven. De koning trok zijn troepen vervolgens terug en vroeg de eerste en tweede stand om plaats te nemen in de Nationale Vergadering. Hiermee werd de macht feitelijk overgedragen aan de derde stand en was de Franse Revolutie in gang gezet.⁷⁸

De Nationale Vergadering gaf al op 26 augustus 1789 de verklaring van de Rechten van de Mens en Burger uit. Volgens deze verklaring waren burgers voortaan gelijk voor de wet, en hadden ze recht op vrijheid, eigendom, veiligheid, vrije meningsuiting en verzet tegen onderdrukking. Het kiesrecht moest worden uitgebreid en de regeringsmacht beperkt. Belastingen mochten alleen geheven worden als de betalers ervan toestemming hadden gegeven. Bovendien werden alle heerlijke rechten en belastingprivileges opgeheven. Hiermee kwam een formeel einde aan de standenmaatschappij. Rechten en plichten waren voortaan verbonden aan de natie, in de vorm van onder meer belasting- en dienstplicht. Burgerlijke wetten vervingen het ‘goddelijk recht’.⁷⁹

In oktober 1789 werd koning Lodewijk XVI door een volksmenigte gedwongen vanuit Versailles naar het Tuilerieënpaleis in Parijs te verhuizen.⁸⁰ Twee jaar later gaf de Nationale Vergadering de grondwet uit, die gebaseerd was op de eerdere verklaring van de Rechten van

⁷⁷ In aanloop naar deze bijeenkomst mochten de burgers al hun klachten aan de koning presenteren, in de *Cahiers de doléances*. De censuur werd tijdelijk opgeheven. Hiermee erkende de koning dus het bestaan van een publieke sfeer en achtte hij het legitiem dat ook gewone burgers zich met de politiek bemoeiden. Hij ondermijnde daarmee impliciet het idee van *le secret du roi*. Zie: Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 125-127; Lough, *France on the Eve*, 295-296; Van Horn Melton, *The rise*, 45-46, 57-61; Frijhoff et al., *Vryheid of de Dood*, 14-15.

⁷⁸ M.N. Bisselink en A. Doedens, *Jan Bernd Bicker. Een Patriot in Ballingschap 1787-1795* (Amsterdam 1983) 38-39; McPhee, *The French Revolution*, 38-40; Frijhoff et al., *Vryheid of de Dood*, 14-16; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 127.

⁷⁹ McPhee, *The French Revolution*, 186-189; Frijhoff et al., *Vryheid of de Dood*, 16-17; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 127-128.

⁸⁰ Bisselink en Doedens, *Jan Bernd Bicker*, 39.

de Mens. Frankrijk bleef echter instabiel. Zo raakte de revolutionaire regering in conflict met de katholieke kerk. Daarnaast hielden de economische problemen aan.⁸¹ Bovendien werd de koning in de daaropvolgende jaren steeds meer als de vijand van de revolutie gezien, mede vanwege zijn mislukte vlucht poging naar het buitenland. Op 10 augustus 1792 bestormde het woedende Parijse volk het Tuilerieënpaleis, waarbij meerdere Zwitserse lijfwachten van de koning omkwamen. Lodewijk XVI werd in januari 1793 onthoofd.⁸² In juni van dat jaar grepen de radicale jacobijnen, onder leiding van Maximilien de Robespierre, de macht. Zij brachten tienduizenden (vermeende) politieke tegenstanders onder de guillotine ter dood, in naam van ‘de algemene wil en het geluk van het volk’. Terwijl er voorheen vooral sprake was geweest van uitbarstingen van spontaan en onbeheerst geweld, vond er nu een institutionalisering van terreur plaats. Het geweld werd op die wijze beter georganiseerd en systematischer als politiek instrument ingezet. Robespierre voerde ook een compleet nieuwe jaartelling in en veranderde onder meer de straatnamen in Parijs, een culturele revolutie. Zeker onder de radicale burgerij, de *sans-culottes*, vond dit regime aanhang.⁸³ Na een voortdurende periode van regimewisselingen, economische chaos, geweld en oorlogen tegen onder meer Engeland, Pruisen en het Habsburgse Rijk, greep de succesvolle generaal Napoleon Bonaparte uiteindelijk de macht in 1799.⁸⁴

Aanvankelijk herstelde Napoleon de ergste financiële problemen. Hij sloot bovendien vrede met de coalitiemogendheden en legde de interne geschillen met de katholieke kerk bij. Ook maakte hij korte metten met de opstanden in de Vendée. Mede door zijn sterke gezag kon hij belangrijke hervormingen doorvoeren. Belastingen werden regelmatig en op een ordentelijke wijze geïnd, uitgaven van het rijk kwamen onder het toezicht van een minister van financiën te staan, de inflatie werd beperkt en er kwam zelfs een centrale bank. Bovendien vond er een centralisatie van de macht plaats met een groot ambtenarenapparaat (waarin verdienste belangrijker was dan afkomst) en werd het recht vastgelegd in vijf wetboeken, de *Codes Napoléon*. Napoleon begon vanaf 1803 echter opnieuw oorlogen tegen onder meer Engeland, Rusland, Pruisen en het Habsburgse Rijk. Een jaar later kroonde hij zich tot keizer. Tot 1812 verliepen de oorlogen overwegend succesvol en had Frankrijk half Europa in handen. Na de mislukte Russische veldtocht en de toenemende economische

⁸¹ McPhee, *The French Revolution*, 198-203; Frijhoff et al., ‘*Vryheid of de Dood*’, 16-17; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 128-130.

⁸² Bisselink en Doedens, *Jan Bernd Bicker*, 52-54; Frijhoff et al., ‘*Vryheid of de Dood*’, 21-22; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 130-131.

⁸³ Er werd ook een nieuwe grondwet opgesteld, waarbij de bevolking zelfs de volksvertegenwoordiging rechtstreeks zou kunnen kiezen, maar deze trad nooit in werking. Zie: Schama, *Citizens*, 726-793; Frijhoff et al., ‘*Vryheid of de Dood*’, 22, 27-30; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 130-132.

⁸⁴ Schama, *Citizens*, 822-849; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 132.

problemen als gevolg van de oorlogen namen de macht en populariteit van Napoleon echter af. Hij werd verbannen naar Elba, kon ontsnappen, maar werd definitief verslagen bij de Slag bij Waterloo in 1815.⁸⁵

Koning Lodewijk XVIII, de broer van de onthoofde Lodewijk XVI, kwam nu op de troon. Onder hem bleven echter de belangrijkste hervormingen van het revolutietijdperk gehandhaafd. Burgers kregen toegang tot ambten op basis van talent en niet afkomst. De Napoleontische wetgeving, regelingen met betrekking tot de kerk en gelijkheid van alle burgers voor de wet bleven bestaan. Oude standsprivileges keerden niet terug. Er kwam een wetgevend lichaam met twee kamers, die werden gekozen door een zeer kleine groep kiesgerechtigden. Ondanks de restauratie van het koningschap had er dan ook wel degelijk een verschuiving plaatsgevonden van een absolutistische monarchie naar een constitutionele, representatieve overheid.⁸⁶

Parijs nam bij deze gebeurtenissen een centrale plaats in. Niet voor niets representeren de kleuren rood en wit in de Franse vlag deze stad. Tot de zeventiende eeuw was Parijs echter nog niet overdreven populair bij Europese reizigers en zou de stad vooral een tussenstation zijn van de Grand Tour, de educatieve elitereis van Europese jongeren.⁸⁷ De stad groeide in de zeventiende en voornamelijk de achttiende eeuw uit tot een handelscentrum en een bezienswaardige eindbestemming. Parijs stond bekend om luxueuze ambachtsproducten als spiegels, meubels, muziekinstrumenten, juwelen en de mode. In de late achttiende eeuw kwam er bovendien een consumptiecultuur op. Zo nam het aantal salons, theaters, koffiehuisen en andere plaatsen van sociabiliteit snel toe en deze werden democratischer. Het contact tussen hogere en lagere standen werd door deze instituties regelmatig (hoewel niet altijd) gestimuleerd en ze ondermijnden daarmee uiteindelijk de standensamenleving. Vergeleken met andere delen van Frankrijk bestond er in de Franse hoofdstad dan ook een relatief egalitaire cultuur.⁸⁸

Ook was er in de laatste decennia van de achttiende eeuw sprake van politieke centralisatie, waarbij Lodewijk XVI de lokale edellieden in het Parijse stadsbestuur vervangen had door ‘overheidsambtenaren’ en het aantal politieke eenheden binnen de stad beperkt. Door dit bureaucratisch bestuur werd de afstand tussen de politieke staat en de ‘gewone’ burgers van de samenleving (zonder politieke functies) vergroot. Deze bureaucratie werd gezien als

⁸⁵ McPhee, *The French Revolution*, 201-203; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 133; Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 247-249.

⁸⁶ McPhee, *The French Revolution*, 179; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 133; Schama, *Citizens*, 851-861.

⁸⁷ Frijhoff, ‘Le Paris Vécu’, 18-21, 27; Frijhoff et al., *Vryheid of de Dood*, 44.

⁸⁸ Frijhoff, ‘Le Paris Vécu’, 21-32; Garrioch, *The making*, 2-4, 241-251, 271-282.

‘onpersoonlijk, corrupt en despotisch’ en riep frustraties op bij de stedelingen, die het gevoel kregen machteloos te zijn. De lokale functionarissen die nog hun functie hadden behouden, stonden in dienst van de centrale overheid verder af van de stedelijke bevolking.⁸⁹

Daarnaast expandeerde aan het einde van de achttiende eeuw de Parijse economie, kwam er een groeiende informatie-uitwisseling, en was er sprake van een toenemende migratie binnen, van en naar de hoofdstad. In deze periode werd ook de infrastructuur verbeterd. De overheid verbreedde wegen, legde voetpaden aan en introduceerde gasverlichting. Daarmee werd de doorstroming van het verkeer verbeterd.⁹⁰ Onder Napoleon werd deze eerste modernisering doorgezet. Hij liet nieuwe panden bouwen, terwijl het Louvre uitgebreid werd met meerdere kunstschaten uit de door zijn legers veroverde gebieden.⁹¹

Al deze ontwikkelingen, in combinatie met politieke propaganda, verkleinden de afstand tussen burgers in Parijs. Dit leidde op zijn beurt tot een groter klassenbewustzijn en natiebeseft in de stad. Arbeiders uit verschillende Parijse wijken ontmoetten elkaar regelmatig en verenigden zich over buurtgrenzen heen. Deze organisaties speelden bijvoorbeeld een belangrijke rol bij de bestorming van de Bastille.⁹² In een stad als Londen was juist de gebrekkige integratie een belangrijke oorzaak voor het uitblijven van massale revoluties (met name in de negentiende eeuw).⁹³

Zodoende waren alle eerdergenoemde voorwaarden voor het ontstaan van een publieke sfeer in Parijs aanwezig. In Parijs was de *middling sort* van handelslieden bovendien aanzienlijk verder ontwikkeld dan in andere Franse steden en gebieden. Zij leverden een belangrijke bijdrage aan de Revolutie. Bovendien was de secularisatie hier verder gevorderd dan in de overige Franse steden, omdat er minder sociale controle en daardoor meer keuze bestond. Parijs vormde ook het centrum van de Verlichting, terwijl de koning en later de Nationale Vergadering hier gezeteld waren.⁹⁴

De zojuist beschreven ontwikkelingen verklaren waarom Parijs een politiek broeinest kon worden aan het einde van de achttiende eeuw, hoewel de uitkomst van de Revolutie niet op voorhand te voorspellen viel. In 1789 begon de Revolutie in deze stad en in de daaropvolgende jaren vonden hier veel belangrijke gebeurtenissen plaats, zoals de bestorming van het Tuilerieënpaleis in 1792 en de onthoofding van de koning in 1793. De Parijse revolutie was radicaler en lastiger te controleren dan die in andere steden en gebieden. Ook bij

⁸⁹ Garrioch, *The making*, 255-259; Frijhoff et al., ‘*Vryheid of de Dood*’, 14.

⁹⁰ Garrioch, *The making*, 237-259, 317-318.

⁹¹ Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 25; Koning, ‘*Wij gingen op reis!*’, 73.

⁹² Garrioch, *The making*, 259, 299-302, 314.

⁹³ Roy Porter, *London: a social history* (Cambridge 1994) 250-256, 273.

⁹⁴ Garrioch, *The making*, 3-4, 257-258, 303-305; McPhee, *The French Revolution*, 196-197.

de revoluties van 1830 en 1848 speelde Parijs een centrale rol. De culturele grandeur van deze stad kende dan ook een radicale politieke dimensie.⁹⁵ Als gevolg van de Revolutie verschoven de machtsbalans en het kapitaal bovendien van Versailles naar Parijs. Dit heeft op lange termijn bijgedragen aan de modernisering van de Franse hoofdstad.⁹⁶

2.3. Nederland: De Bataafse Revolutie

Het revolutietijdperk in Nederland kan niet los worden gezien van de Franse situatie. Frankrijk zette voorafgaand aan de Revolutie in voornamelijk cultureel opzicht de toon. Zo spraken de meeste Europese geleerden en politici Frans en waren veel ideeën over politiek en wetenschap uit dat land afkomstig. Na de Revolutie verdween in Frankrijk een politieke orde die in Europa herkenbaar was, terwijl de Franse hervormingen tevens radicaler waren dan de Amerikaanse. Ook zouden de Fransen hun revolutie exporteren. Ondanks dit alles mag niet worden vergeten dat de politisering van de Nederlandse Republiek al vóór de Franse Revolutie (1789) in gang was gezet. Hierbij speelden de patriotten een belangrijke rol.⁹⁷

De patriotten, officieel vanaf 1780 actief, waren te vinden in alle bevolkingslagen, van regenten tot het volk. Wat hen verbond, was de veronderstelling van een politiek, economisch en zedelijk verval van de Republiek. Met hun zelfuitgesproken vaderlandsliefde streefden ze naar herstel van de internationale macht van de Republiek (wat overigens feitelijk onmogelijk bleek), morele herbewapening, en medezeggenschap van burgers in het lokale bestuur. Deze laatste wens zou ten koste gaan van stadhouder Willem V, die formeel slechts dienaar van de Staten en de soevereine gewesten was, maar in werkelijkheid ook invloed had op de benoeming van stadsbesturen en op die wijze een soort oligarchische vriendjespolitiek kon bedrijven. De patriotten pleitten daarom voor een ‘Grondwettige Herstelling’: herstel van alle verduisterde en verloren privileges, zodat gewone burgers, steden en gewesten hun zelfstandigheid ten opzichte van de stadhouder herwonnen. De patriotse legitimatie was dan ook op het nationale verleden gebaseerd, in tegenstelling tot die van de Franse revolutionairen. Niettemin waren hun ideeën wel degelijk revolutionair: centraal stond (net als in Frankrijk) het *nieuwe* Verlichte ideaal van de maakbaarheid van de samenleving. Met name vanaf 1770 richtten (latere) patriotten dan ook genootschappen op om tot een

⁹⁵ Garrioch, *The making*, 9-11, 259, 299-302; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 130-133, 146-151; Frijhoff, ‘Le Paris Vécu’, 27-30.

⁹⁶ Christopher Prendergast, *Paris and the Nineteenth Century* (Cambridge etc. 1992) 104.

⁹⁷ Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 136; Roegiens en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 223-224; Frijhoff et al., ‘*Vryheid of de Dood*’, 6-7.

gemeenschappelijke consensus te komen over de nieuw te varen koers.⁹⁸

Op internationaal niveau hadden twee gebeurtenissen tot de politisering van de Nederlandse samenleving geleid. Allereerst maakte de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog, zoals we ook in Frankrijk zagen, veel indruk.⁹⁹ Daarnaast leidde het militaire fiasco van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) tot een verergering van de economische problemen en een aanzienlijk gezagsverlies van de stadhouder. Willem V werd zelfs van verraad beticht. Hij zou samenzweren met Engeland. Deze retoriek sloeg aan, aangezien Engeland zich onder steeds meer Nederlanders tot de vijand ontpopt had, terwijl zij Frankrijk een warm hart toedroegen.¹⁰⁰

Rond 1780 werden ook voor het eerst *periodieke* politieke opiniebladen uitgegeven, die het publieke debat beter konden sturen en handhaven dan de eenmalig verschijnende politieke pamfletten van voorheen. Op een vergelijkbare wijze als de koning, adel en geestelijkheid in Frankrijk, werd voornamelijk stadhouder Willem V hierin belachelijk gemaakt. Spotprenten beeldden hem bijvoorbeeld af als Bacchus, de god van de wijn. Binnen deze media vond er dus een woorden- en beeldenstrijd plaats tussen de patriotten en de orangisten, de aanhangers van de stadhouder.¹⁰¹ De patriotten boekten hierbij meer succes.¹⁰²

⁹⁸ Deze strijd was vergelijkbaar met eerdere confrontaties tussen orangisten en staatsgezinden, zoals die tussen stadhouder Willem III en raadpensionaris Johan de Witt in 1672. Zie: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Un révolutionnaire néerlandais à Paris en 1788. Le journal de voyage de Lambert van Eck', in Gilles Bertrand en Pierre Serna (eds.), *La République en voyage 1770-1830* (Rennes 2013) 75; Roegiers en Van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid', 222-225; Frijhoff et al., 'Vryheid of de Dood', 6.

⁹⁹ In Nederlandse kranten verschenen zelfs vertalingen van de nieuwe Amerikaanse grondwet. Bovendien werd zowel door Nederlanders als Amerikanen gewezen op de onderlinge overeenkomsten. Volgens deze redenering hadden ook de Nederlanders zich van een 'tiran' moeten ontdoen, tijdens de Opstand tegen Spanje. Door de patriotten werd deze analogie doorgetrokken tot Willem V, de volgende tiran in het rijtje. De Republiek was in 1782 zelfs de eerste Europese staat die de Verenigde Staten als een zelfstandige mogendheid erkende. Stadhouder Willem V en de Staten Generaal waren hiertoe aangespoord via talloze pamfletten en petities. Zie: Baggerman en Dekker, 'Un révolutionnaire néerlandais', 74-75.

¹⁰⁰ De Engelsen hadden de Republiek de oorlog verklaard, omdat deze volgens hen niet langer het bondgenootschap respecteerde. Zo profiteerde de Republiek van de voortdurende rivaliteit tussen Engeland en Frankrijk door handel met beide partijen te drijven, evenals met de in oorlog zijnde Amerikanen. De aanstaande toetreding van de Republiek tot het Verbond van Gewapende Neutraliteit, dat zeeënaties zou bevorderen maar tegen Engeland gericht was, leidde tot de Engelse oorlogsverklaring. Deze oorlog verliep dramatisch voor de Republiek en leidde tot voedselschaarste. Handel, scheepvaart en visserij kwamen in de problemen, terwijl de kloof tussen arm en rijk toenam. Als natuurlijke vijand van Engeland en sympathisant van de VS werd Frankrijk door steeds meer Nederlanders als bondgenoot gezien. Zie: *Ibidem*, 74-76; Roegiers en Van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid', 222-224; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 137.

¹⁰¹ Pamfletten werden overigens nog altijd gedrukt en konden wel degelijk invloed hebben, zoals *Aan het volk van Nederland* van de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol uit 1781. Zie: N.C.F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', in F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (eds.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie der patriotten* (Amsterdam 1987) 100-130; Frans Grijzenhout, 'De patriotse beeldenstorm', in Grijzenhout, Mijnhardt en Van Sas (eds.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie der patriotten* (Amsterdam 1987) 131-155.

¹⁰² Daardoor waren de patriotten voorstanders van de vrijheid van drukpers. Hierbij speelden ook hun negatieve ervaringen met censuur en de overtuiging dat met persvrijheid een corrupte overheid kon worden voorkomen een rol. Zie: Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 439-442; Van Sas, 'Opiniepers', 104-107.

Daarnaast richtten ze exercitiegenootschappen op, om hun politiek activisme te ondersteunen. Ze zouden, indien noodzakelijk, zelf de wapens opnemen.¹⁰³

In november 1785 sloot de Republiek een defensief verbond met Frankrijk, wat uitgebreid door de patriotten werd gevierd.¹⁰⁴ De patriotten wonnen met hun hervormingsbewegingen bovendien aan invloed en namen in meerdere steden de macht over. Zo werd in Utrecht in 1786 het stadsbestuur hervormd. In dat jaar was de Republiek feitelijk op de rand van een burgeroorlog beland tussen orangisten en patriotten. Ook binnen de groep patriotten namen de tegenstellingen tussen aristocraten uit hogere standen (die voornamelijk hun eigen macht wilden vergroten) en democraten (die het kiesrecht nog verder wilden uitbreiden) toe. Willem V en zijn gezin waren in 1785 al naar Nijmegen gevlucht. Toen Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van Willem V en zus van koning Frederik Willem II, op 28 juni 1787 naar Den Haag probeerde terug te keren, werd ze bij Goejanverwellesluis aangehouden door het Goudse exercitiegenootschap. Dit leidde tot de Pruisische inval van september 1787.¹⁰⁵

De patriotten waren niet opgewassen tegen het Pruisische beroepsleger en de stadhouder kwam binnen een maand weer aan de macht. Vervolgens traden orangisten hard op tegen patriotten. Ze werden uit hun functie gezet en vervolgd. Sommige patriotten vluchtten dan ook naar het buitenland, zoals de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk (zie paragraaf 3.2). De repressie had echter ook een averechts effect, omdat het de weerstand van tegenstanders alleen maar vergrootte. Zeker na de Franse Revolutie in 1789 raakten velen geïnspireerd door de revolutionaire idealen, hoewel ze schrokken van het geweld in Frankrijk. De stadhouder slaagde er dan ook nooit in om zijn autoriteit compleet te herstellen. Slechts met de hulp van Engeland en Pruisen bleef hij nog aan de macht.¹⁰⁶ Frankrijk, dat in 1787 uit financiële onmacht en vrees voor Engeland de patriotten niet te hulp gekomen was, maakte echter een einde aan deze precaire situatie. De Franse revolutionairen wilden hun revolutie exporteren en andere volken bevrijden van onderdrukking, al werden deze idealen ook als dekmantel gebruikt voor politieke en economische uitbuiting van de ‘bevrijde’ landen.¹⁰⁷

Na een mislukte inval in 1793 vielen de Fransen de Nederlanden in de winter van

¹⁰³ Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 225.

¹⁰⁴ Baggerman en Dekker, ‘Un révolutionnaire néerlandais’, 76; Grijzenhout, ‘De patriotse beeldenstorm’, 146-150.

¹⁰⁵ Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 225-226.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 226-227; Baggerman en Dekker, ‘Un révolutionnaire néerlandais’, 76-77. Zie voor de averechtse effecten van de repressie onder meer: Lok, ‘De cultuur van het vergeten’, 65-67.

¹⁰⁷ Rosendaal, “‘Parce que j’aime’”, 37-38; Lough, *France on the Eve*, 284; Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 227-228; Frijhoff et al., *Vryheid of de Dood*, 68-69.

1794-1795 opnieuw binnen en konden ze eenvoudig de bevroren rivieren oversteken.¹⁰⁸ Gevluchte Nederlandse patriotten hadden zich aangesloten bij deze legers. Vlak voordat de legers een stad zouden bereiken, bewerkten de patriotten een zorgvuldig voorbereide (doorgaans vreedzame) omwenteling, zodat ze de Fransen als het ware konden onthalen. Op die manier leek het alsof de Nederlanders zichzelf hadden bevrijd in plaats van door de Fransen waren veroverd. Dit spanningsveld bleef gedurende de volgende twintig jaar belangrijk. De stadhouder was ondertussen naar Engeland gevlucht, terwijl ook andere orangisten het hazenpad kozen.¹⁰⁹

Het Haags Verdrag van 1795, waarbij de nu uitgeroepen Bataafse Republiek (vernoemd naar de veronderstelde glorieuze voorouders) honderd miljoen gulden aan Frankrijk moest betalen, wekte echter niet bepaald de suggestie van goedwillende, idealistische Fransen. Onder het Directoire werden de belangen van Frankrijk aanzienlijk belangrijker dan ideologische overwegingen. Inderdaad zouden de Fransen de daaropvolgende jaren een aanzienlijke invloed hebben op de gang van zaken in de Republiek.¹¹⁰

In 1795 werden de gewestelijke staten vervangen door Provisionele Representanten. Zij stelden een commissie in om een eigen verklaring van de Rechten van de Mens en Burger op papier te zetten. Dit document uit 1795 vormt de basis van de huidige Nederlandse grondwet. Vergeleken met de Amerikaanse en Franse verklaring van de Rechten van de Mens hadden de rechten van het individu een prominentere plaats in de Nederlandse variant. De patriot Pieter Paulus, die deze verklaring had opgesteld, wilde namelijk voorkomen dat er in Nederland ook excessen zouden plaatsvinden, in naam van ‘de algemene wil’. Voor de rest kwam het document in grote lijnen overeen met de Franse en Amerikaanse variant: het recht op gelijkheid, vrijheid, veiligheid, eigendom en verzet tegen onderdrukking stond centraal.¹¹¹

¹⁰⁸ In 1793 waren de Fransen een oorlog begonnen tegen de Republiek en Engeland, eveneens als gevolg van conflicten over de Schelde (die de Fransen wilden openen) en het emotionele klimaat dat in die landen was ontstaan na de onthoofding van Lodewijk XVI. Zie: Frijhoff et al., *‘Vryheid of de Dood’*, 33-35.

¹⁰⁹ Dat deze omwentelingen doorgaans zo vreedzaam verliepen, had te maken met de aanwezigheid van exercitiegenootschappen en het feit dat de motivatie bij de orangisten aanzienlijk verzwakt was als gevolg van de vlucht van de stadhouder naar Engeland. Zie: *Ibidem*, 52-56; Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 227-228.

¹¹⁰ Daarnaast waren de Franse troepen tijdens de langdurige onderhandelingen aan het plunderen geslagen. De financiële problemen als gevolg van de betalingen en de oorlog tegen Engeland, in combinatie met de blijvende aanwezigheid van Franse troepen op het grondgebied van de Bataafse Republiek, zetten kwaad bloed bij de Nederlanders. Zie: Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 228; Frijhoff et al., *‘Vryheid of de Dood’*, 68-70.

¹¹¹ Ook kwamen de vrijheid van meningsuiting en godsdienst nadrukkelijker voor in de Nederlandse verklaring, terwijl het Nederlands rechtssysteem wél gefundeerd werd op christelijke principes, zoals naastenliefde. Wel kwam de Staten Generaal twee maanden later nog met een herziene versie. Zie: Baggerman en Dekker, *Kind van*

De hervormingen vonden allereerst plaats op provinciaal (met de Provisionele Representanten) en stedelijk niveau, waar revolutionaire comités kwamen, waarin ook ‘gewone’ lieden als horlogemakers en loodgieters konden plaatsnemen. Op nationaal niveau werd de belangrijkste verandering bewerkstelligd in maart 1796, toen de Nationale Vergadering de Staten Generaal verving. De vertegenwoordigers waren voor het eerst in de geschiedenis op basis van algemeen kiesrecht verkozen. Het kiesrecht werd namelijk uitgebreid tot alle *mannelijke* Nederlanders van boven de twintig jaar, hoewel bedeeden en tegenstanders van het nieuwe regime (die geen verklaring wilden afleggen dat ze de erfelijkheid van ambten afkeurden en de volkssoevereiniteit accepteerden) uitgesloten werden. De sociale verhoudingen van het *Ancien Régime* werden hiermee duidelijk verbroken. Dit werd definitief bekrachtigd met de afschaffing van het stadhouderschap. Bovendien waren de vergaderingen van de Nationale Vergadering openbaar toegankelijk en verschenen er ‘dagverhalen’ van de vergaderingen in kranten. Deze mate van transparantie had nooit bestaan onder het *Ancien Régime*, waar politiek vooral een zaak was van een selecte elite.¹¹²

De verklaring van de Rechten van de Mens vormde de basis van de grondwet. Het opstellen hiervan was de belangrijkste opdracht van de Nationale Vergadering. Pas in 1798 werd er echter een grondwet aangenomen. De verdraging had te maken met de verdeeldheid tussen patriotten over de structuur van de Republiek en de gewenste invloed van het volk op de besluitvorming.¹¹³

Uiteindelijk pleegden de radicalere democraten op 22 januari 1798 een staatsgreep om een einde te maken aan de lange ‘eierzuchtige’ discussies.¹¹⁴ Ze kregen hierbij steun van de Fransen, die een nieuwe revolutionaire oorlog wilden beginnen en daarbij behoefte hadden aan een sterk Nederland. Nu werd er door de nieuwe Constituerende Vergadering een grondwet ontworpen volgens het unitarische beginsel (van een eenheidsstaat), de

de toekomst, 397-400; Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 228; Frijhoff et al. ‘*Vryheid of de Dood*’, 56.

¹¹² Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 397-401, 442-443; Frijhoff et al., ‘*Vryheid of de Dood*’, 56, 63-64.

¹¹³ Er waren unitarissen die een eenheidsstaat met een sterk centraal bestuur wilden (zoals in Frankrijk) en federalisten die de gewestelijke soevereiniteit in aangepaste vorm wilden behouden (vergelijkbaar met de VS). Met betrekking tot de gewenste invloed van het volk op de besluitvorming waren er democraten, moderaten en aristocraten. Over het algemeen waren unitarissen wat democratischer en progressiever georiënteerd dan de meer aristocratische federalisten, al beriepen de laatsten zich ook op de federale en democratische VS en op de allesbehalve conservatieve Rousseau. Daar tussenin bevonden zich de meer pragmatische moderaten. Zie: Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 416-417; Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 228; Frijhoff et al., ‘*Vryheid of de Dood*’, 75-76.

¹¹⁴ Bij deze discussies hadden verschillende facties via de pers met modder gegooid, waardoor de meerderheid van het volk tegen de compromisgrondwet van 1797 had gestemd. Zie: Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 416-435.

Staatsregeling. Eenheid van recht, scheiding van kerk en staat, afschaffing van gilden, hervorming van het onderwijs, vrijheid van drukpers, en het aankweken van vaderlandse gevoelens stonden hierbij centraal. Kiezers stemden ten faveure van deze grondwet. Het radicale regime creëerde echter te weinig draagvlak. In juni 1798 pleegden moderaten en teleurgestelde democraten een coup, opnieuw gesteund door de Fransen. Zij voerden deze grondwet in. Niet alle artikelen werden overigens direct ingevoerd: zo vond de afschaffing van gilden pas plaats in 1808. Het beginsel van de eenheidsstaat was een duurzame erfenis van de Bataafse Revolutie, tot op de dag van vandaag, en de belichaming van de Franse invloed op de Republiek. Terwijl Verlichte ideeën al leefden onder de Nederlandse bevolking voorafgaand aan de Franse Revolutie, werd in de patriottentijd (1780-1787) namelijk zelden aan een hervorming tot een eenheidsstaat gedacht. Vermoedelijk was het nooit zover gekomen zonder de inval van de Franse legers. In tegenstelling tot het getrapte kiesrecht in Frankrijk kon het Nederlandse volk echter na 1798 (tijdelijk) meebeslissen via lokale grondvergaderingen.¹¹⁵

De politieke chaos, in de vorm van zuiveringen, coups en economische problemen, leidde tot een algehele ontuchtering ten opzichte van de politiek. Rond 1800 ontstond er steeds meer een Nederlands nationaal bewustzijn, als een gemeenschappelijke reactie op de Fransen, die langzamerhand als bezetters werden beschouwd. Patriotse en orangistische sympathieën en meningsverschillen binnen de partijen zelf werden hierbij ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de ‘Nederlandse natie’. Intussen voerde de Republiek samen met Frankrijk oorlogen tegen onder meer Engeland en Rusland. De Vrede van Amiens in 1802-1803 leidde tot een korte adempauze, maar vervolgens namen de oorlogen en economische problemen weer toe.¹¹⁶

In 1806 werd Lodewijk Napoleon koning van Nederland, waarmee de allereerste Nederlandse monarchie gevestigd was. Over het algemeen had hij in Nederland een betere reputatie dan zijn broer Napoleon zelf. Vier jaar later werd het Koninkrijk Holland formeel ingelijfd bij Frankrijk. Zeker in de laatste jaren nam de weerstand ten opzichte van het Napoleontisch bewind toe. Niet in de laatste plaats kwam dit door de voortdurende economische problemen. Ook riepen de toenemende censuur, dienstplicht en spionage verzet

¹¹⁵ *Ibidem*, 416-435; Frijhoff et al., *Vryheid of de Dood*, 75-79; Roegiers en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 228-230, 232.

¹¹⁶ In 1805 werd de macht overigens geconcentreerd in een soort president, Rutger Jan Schimmelpenninck, in plaats van een twaalfkoppig gezag. Onder hem vonden hervormingen op het gebied van onderwijs en belastingen plaats (eerlijkere inkomstenbelasting in plaats van drukkende accijnzen, noodzakelijk vanwege de dure Franse oorlogen). Zie: Roegiers en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 230-232; Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 137.

op en nam het Nederlands saamhorigheidsgevoel daardoor alleen maar toe.¹¹⁷

Na de verloren veldtocht van de Fransen in 1812 in Rusland en de veldslag bij Leipzig in 1813 trok het Franse leger zich terug uit de Nederlanden en ontstond er een machtsvacuüm. Willem I, zoon van stadhouder Willem V, keerde daardoor in 1813 terug naar Nederland. Hij werd in 1815 de eerste koning met ‘Nederlands’ bloed. Voor zijn legitimiteit was het van belang dat de interne strijd tussen orangisten en patriotten uit het verleden vergeten werd. Hij pleitte daarom voor een politiek van vergeven en vergeten (zie paragraaf 3.2) en stelde (oud-) orangistische én patriotse bestuurders aan. De politiestaat, met haar censuur en het douanestelsel, werd (voorlopig) ontmanteld. In 1814 werden de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden samengevoegd. Samen met de Engelsen en Pruisen diende dit leger van Noord en Zuid Napoleon bij Waterloo in 1815 de definitieve nederlaag toe. Deze slag zou mythische proporties aannemen binnen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, dat vanaf 1815 in de grondwet formeel vastgelegd werd. De reputatie van Willem was voorlopig gevestigd.¹¹⁸ Toch bleef het koninkrijk slechts kort verenigd. In 1830 begon de Belgische Opstand en negen jaar later scheidden de Belgen zich definitief af.¹¹⁹

De revolutionaire periode tot 1815 had belangrijke gevolgen voor Nederland. Zo was het principe van de eenheidsstaat voorgoed gevestigd, met behulp van uniforme wetten en regels uit de *Codes Napoléon* en het invoeren van de burgerlijke stand. Ook werd de republikeinse bestuursvorm vervangen. Van democratisering was slechts mondjesmaat sprake. Verdienste werd ook hier belangrijker ten opzichte van geboorte, maar Nederland kende nog tot 1848 een constitutionele monarchie. Hierbij was de koning machtiger dan het parlement, hoewel hij zeker geen absolutistische vorst kon zijn. Bovendien hoefden de ministers nog geen verantwoording af te leggen aan het parlement.¹²⁰ De voorgaande revoluties hadden echter wel de Nederlanders ‘bevrijd’ van de banden met het *Ancien Régime*, als gevolg van het grondwettelijk vastleggen van individuele mensenrechten en de afschaffing van gilden en erfelijke feodale rechten.¹²¹

¹¹⁷ Zie voor de beeldvorming over koning Lodewijk Napoleon: Matthijs Lok, “‘De schaduwkoning’”. De beeldvorming van koning Lodewijk tijdens de Restauratie’, *De Negentiende Eeuw* 30 (2006) 273-284. De economische problemen waren het gevolg van het continentaal stelsel (waarmee de Britse economie, maar eigenlijk vooral de eigen economie, geblokkeerd werd), de tot 1812 blijvende tolmuren tussen Frankrijk en het Koninkrijk Holland, en de tiërcering, waardoor van de rente op de staatsschuld slechts een derde zou worden uitbetaald. Zie: Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 232-233; Steringa, *Nederlanders op reis*, 25-26.

¹¹⁸ Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 246-249; Lok, ‘De cultuur van het vergeten’, 61-72.

¹¹⁹ Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 249-256; Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*, 346-357.

¹²⁰ Roegijs en Van Sas, ‘Revolutie in Noord en Zuid’, 230-233, 247-249.

¹²¹ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 12-13.

De Bataafse periode had een tegenstrijdige erfenis achtergelaten ten aanzien van Frankrijk. Enerzijds hadden de Bataven zelf de Fransen onthaald, maar anderzijds was de situatie uit de hand gelopen zodat Nederlanders met een wrange bijmaak op de periode terugkeken. Er bestonden in pamfletten, kranten en autobiografieën dan ook weinig positieve beelden over Frankrijk vlak na 1815.¹²²

En juist die (en andere) beelden over Frankrijk, en in het bijzonder Parijs, staan in deze scriptie centraal. De onderzoeksresultaten van eerdere studies van beelden van buitenlandse en Nederlandse reizigers over Frankrijk en Parijs komen hierna aan de orde. Deze vormen de achtergrond van de scriptie, waarmee ik mijn bevindingen zal vergelijken.

Hoofdstuk 3: De beelden van reizigers over Parijs

3.1. ‘Politieke onvolwassenheid’: Amerikanen en Britten in Parijs

Hoe reageerden buitenlandse reizigers die Parijs bezochten op de Franse Revolutie? Voorafgaand aan de Revolutie toonden ze veel ontzag voor de culturele grandeur van de stad. Bovendien waren ze, met uitzondering van de Londenaren, geïmponeerd door de enorme omvang en besteedden ze vaak aandacht aan de kloof tussen arm en rijk.¹²³

Als gevolg van de Revolutie beschouwden zij Parijs echter als een onrustige politieke hoofdstad, met een oncontroleerbare massa.¹²⁴ Volgens de Amerikaanse historicus William Chew waren Amerikaanse reizigers aanvankelijk blij dat de Fransen nu eindelijk dapper streden voor de vrijheid tegen de ‘feodale en paapse tirannie’. Het voorbeeld dat de Amerikanen een decennium eerder hadden gegeven, werd tot hun vreugde geïmiteerd in ‘de hele wereld’. Niettemin blijkt daaruit ook een superioriteitsgevoel ten opzichte van de Fransen. Zo stelden de Amerikaanse reizigers dat de Fransen nog niet voldoende Verlicht waren om een vergelijkbare constitutie als de Amerikanen te kunnen vestigen. Hun educatie en gewoonten waren niet toereikend om in de praktijk met politieke vrijheid om te kunnen gaan.¹²⁵ Met name de feesten, luxe, losbandigheid en joligheid van de Parijzenaren sprongen daarbij in het oog. Amerikaanse reizigers bestempelden Fransen enerzijds als levendig, welgemanierd, humoristisch, beleefd, gastvrij, cultureel, joviaal en charmant, maar anderzijds ook als frivol, wispelturig en besluiteloos. Amusement was voor de Fransen belangrijker dan diepgaande politieke reflecties, wat de sobere Amerikaan ongepast vond. Ook wezen de Amerikaanse reizigers op de seksuele

¹²² Lok, “‘De schaduwkoning’”, 273-275; Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 12-13.

¹²³ Garrioch, *The making*, 1-3.

¹²⁴ Frijhoff, ‘Le Paris Vécu’, 29-30.

¹²⁵ Chew, ‘Aspects of the French Revolution’, 71-97; Green, ‘The comparative gaze’, 432-434.

passies van de Fransen.¹²⁶ De politieke onvolwassenheid werd volgens de Amerikaanse reizigers belichaamd door de afwezigheid van objectief nieuws in Franse kranten tijdens de revolutionaire regimes (en eerder). Fransen moesten daarom hun nieuws van de straat halen, door middel van roddels en geruchten, wat juiste politieke besluitvorming, ‘in de Amerikaanse democratische geest’, zou verhinderen.¹²⁷

De ‘excessen’ van de Terreur versterkten deze beelden aanzienlijk.¹²⁸ Inderdaad was er in de nieuwe Verenigde Staten binnen een korte tijd een relatief stabiel democratisch bestel gevestigd, in tegenstelling tot in Frankrijk.¹²⁹

Zodoende hanteerden de Amerikaanse reizigers ‘hun’ revolutie en politiek bestel als referentiekader bij het bestuderen van de Franse Revolutie. Eenzelfde patroon is zichtbaar bij de Britse reizigers in Parijs. Zij waren rond 1789 nog blij dat de Fransen eindelijk de (typisch Britse) vrijheid hadden ontdekt en tegen een arrogante tiran in opstand kwamen. Uiteindelijk zouden de Britse nationalistische gevoelens echter zwaarder wegen dan het respect voor de Fransen en mede door de onthoofding van de koning en de Terreur ontstonden steeds meer negatieve beelden.¹³⁰ Dit zal ik toelichten.

In ‘An Alarming Lack of Feeling’ stelt de Amerikaanse historica Victoria Thompson dat Britse reizigers in hun gedrukte reisverslagen over Parijs tussen 1800 en 1820 angst en verdriet naar voren lieten komen.¹³¹ Deze emoties werden opgeroepen op plaatsen die tijdens de Franse Revolutie een belangrijke rol hadden gespeeld. Zo bezocht John Scott het Louvre en schreef hij met afkeer over de gebeurtenissen uit het verleden daar. Eigentijdse Parijzenaren werden door hem en andere Britse reizigers tot ‘medeplichtigen’ van het revolutionaire geweld gebombardeerd: ‘Through this gallery, a French King and his family flew, pursued by murderers, never more to return to a royal residence. – These multitudes [de Parijzenaren], that are now pressing round pictures and chattering criticisms on the works of taste, were formerly equally occupied and amused with an exhibition of dancing dogs under the guillotine!’¹³² Deze herinneringen aan het revolutionaire verleden leidden niet zelden tot een gevoel van

¹²⁶ Chew, ‘Aspects of the French Revolution’, 71-81.

¹²⁷ *Ibidem*, 74-75.

¹²⁸ Na de Terreur verdedigden namelijk nog slechts enkele reizigers de Parijzenaren door te stellen dat de massa in Parijs onwetend was van wat er zich afspeelde en dat het vooral inwoners uit afgelegen gebieden als Marseille of zelfs Italië waren geweest die de moorden in Parijs hadden begaan. Zie: *Ibidem*, 77-87.

¹²⁹ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 416-417.

¹³⁰ Lough, *France on the Eve*, 277-302.

¹³¹ Thompson, ‘An Alarming’, 8-17.

¹³² Ook was William Fellowes bijvoorbeeld geschokt toen hij bij de toegang van het commerciële centrum *Palais Royal* in 1815 nog de woorden ‘Liberté ou la mort’ las. Zie: *Ibidem*, 10, 14.

onveiligheid bij de Britse reizigers in Parijs.¹³³ Het revolutionaire verleden was dan ook nog heel dichtbij in hun beleving.

Deze bevinding komt overeen met de eerder geschetste ontwikkeling dat reisverslagen rond 1800, onder invloed van de Romantiek, een sentimenteler karakter kregen.¹³⁴ De Amerikaanse historica Jan Wellington heeft betoogd dat Britse reizigers in deze periode ook beïnvloed werden door *gothic novels*, een literaire hype, waarin angst en desoriëntatie centraal stonden. Uit nieuwsgierigheid waren ze op zoek naar revolutionaire plaatsen ('slagveldtoerisme'), wat hen vooraf een sensationeel gevoel gaf. Dit gevoel omschrijft Wellington als *terror*. Het toont ook aan dat reizigers met bepaalde beelden en verwachtingen naar een plaats afreisden. Zodra ze echter de plaats naderden en zagen, kwam het verleden vaak te dichtbij en was er sprake van *horror*: ze konden zich nu té goed identificeren met de slachtoffers, die hen als spoken zouden achtervolgen. Dit leidde tot geschokte reacties en waanbeelden. Naast een vervaging van de grens tussen verleden en heden, henzelf en de ander, vervaagde dan ook de grens tussen feit en fictie in reisverslagen.¹³⁵

De revolutionaire plaatsen in Parijs werden *lieux-de-mémoire* (herinneringsplaatsen) waaraan de Britse reizigers betekenis toekenden. Deze plaatsen zijn dan ook typische voorbeelden van wat John Urry als *themed spaces* heeft omschreven. De reizigers keken als het ware met een emotionele *gaze* naar deze plaatsen. Opmerkelijk is hierbij dat de reizigers tussen 1800 en 1820 aan steeds specifiekere plaatsen een betekenis toekenden. Steeds meer bleven de emoties beperkt tot de Place de la Concorde en tot één specifieke gebeurtenis op die plaats: de onthoofding van de koning. Volgens Victoria Thompson kwam dit doordat er met betrekking tot die gebeurtenis een consensus bestond in Engeland. Iedere Brit, ongeacht politieke overtuiging, veroordeelde de onthoofding.¹³⁶ Ook nam waarschijnlijk de kennis van de historische details in de loop der tijd af, zodat alleen de ernstigste 'excessen' onthouden werden.¹³⁷

De reizigers plaatsten zich met dergelijke beschrijvingen in een emotionele gemeenschap. Door met angst en verdriet te reflecteren op het revolutionaire verleden, bevestigden ze hun lidmaatschap van de Britse natie.¹³⁸ Dit bevestigt ook de stelling van de

¹³³ *Ibidem*, 10. 'The presence of revolutionary "ruins" made the French capital a city in which "nothing is secure, or can afford security"', schreef C.L. Moody.

¹³⁴ Thompson, *Travel Writing*, 108-118; Thompson, 'An Alarming', 9.

¹³⁵ Wellington, 'Traversing Regions of Terror', 145-167.

¹³⁶ Thompson, 'An Alarming', 10-11. Zie voor *lieux-de-mémoire*: Pierre Nora, 'Between Memory and History: les Lieux de Mémoire', *Representations* 7 (1989) 7-24.

¹³⁷ Zie voor dit idee: Draaisma, *Vergeetboek*, 17-38.

¹³⁸ Thompson, 'An Alarming', 11-12.

Franse socioloog Maurice Halbwachs dat herinneringen altijd collectief zijn.¹³⁹ Niet voor niets schreven de reizigers specifiek over herinneringsplaatsen waar gebeurtenissen hadden plaatsgevonden die in het collectieve geheugen van de Britse natie waren gegrift. Recensenten stimuleerden deze tendens door de uitdrukking van dergelijke emoties in reisverslagen te verheerlijken. De veronderstelling was dan ook dat iedere Brit deze emoties moest voelen, in tegenstelling tot de Fransen. En precies hierin lagen de wortels van een nieuwe Britse identiteitsvorming.¹⁴⁰

De Britten kampten namelijk tijdens de Franse Revolutie met een identiteitscrisis. Frankrijk was al eeuwenlang een dankbare ‘inferieure’ tegenpool, op basis waarvan Britten hun identiteit konden construeren. Dit is een typisch voorbeeld van *othering*. In de tweede helft van de achttiende eeuw was de dominante opinie in Engeland dat het Franse absolutisme en katholicisme een slaafse bevolking hadden gecreëerd, die meer geïnteresseerd was in mode en goede manieren dan in politieke vrijheid.¹⁴¹ Daarom waren de Fransen volgens de Britse reizigers niet Verlicht.¹⁴² Verlichting en politieke vrijheid waren juist het paradepaardje van de Britten. De Britse vrijheid lag overigens vooral in het feit dat haar elite vertegenwoordigd was in een parlement, dat meer macht bezat dan de vorst. Dit was bijzonder in het pre-revolutionaire Europa, zeker vergeleken met Frankrijk.¹⁴³

Met de Franse Revolutie, en de daaropvolgende onderdrukking van radicale politieke bewegingen in Engeland zelf, moest dit beeld worden herzien. Als de Franse bevolking tenslotte zo slaafs en lui was, waarom vonden er dan revoluties plaats? En als de Britten zo’n politieke vrijheid kenden, waarom bestonden er dan radicale bewegingen die voor meer rechten en vrijheid pleitten en waarom werden deze dan onderdrukt? Met de Franse oorlogsverklaring in 1793 nam de angst toe, terwijl het daaropvolgende gebrek aan betrouwbare informatie uit Frankrijk ertoe leidde dat talloze geruchten en halve waarheden in Engeland circuleerden. Er ontstond een soort nationale paranoia. Britse elites vreesden dat hun eigendom en privileges eveneens in gevaar zouden komen door revoluties in eigen land en pleegden soms zelfs zelfmoord. Een traumatische herinnering was geboren.¹⁴⁴

Om deze identiteitscrisis op te lossen, construeerden de Britse reizigers een nieuwe dichotomie. Ze benadrukten nu hun eigen superioriteit op basis van de emoties die bij hen

¹³⁹ Mark Elchardus (ed.), *Maurice Halbwachs. Het collectieve geheugen* (Leuven etc. 1991).

¹⁴⁰ Thompson, ‘An Alarming’, 11-12.

¹⁴¹ Thompson, ‘An Alarming’, 8-9; Lough, *France on the Eve*, 231-232.

¹⁴² Een reiziger schreef bijvoorbeeld: ““Their [Franse] *philosophes* tell folks, that the age is enlightened – but don’t repeat this, Madam; I should be laughed at in England, where we are wiser, and have adopted all the notions which the French are so silly as to relinquish””. Zie: Lough, *France on the Eve*, 277.

¹⁴³ Altena en Van Lente, *Vrijheid & Rede*, 136-140; Thompson, ‘An Alarming’, 8-9.

¹⁴⁴ Wellington, ‘Traversing Regions of Terror’, 147-150; Thompson, ‘An Alarming’, 8-12.

opgeroepen werden zodra ze revolutionaire herinneringsplaatsen in Parijs zagen. Daarmee toonden ze hun sympathie (een concept dat waarschijnlijk is ontleend aan Adam Smith) ten opzichte van de slachtoffers van de Revolutie. Sympathie was een belangrijke deugd binnen de gevoelscultus aan het begin van de negentiende eeuw. De Parijzenaren hadden volgens de Britse reizigers daarentegen ‘an alarming lack of feeling’. In plaats van spijt te hebben, leken Parijzenaren nogal onverschillig te staan ten opzichte van ‘de grootste misdaad van de natie’. Een Britse reiziger raakte bijvoorbeeld geëmotioneerd toen hij een guillotine in het Hôtel de Ville zag en ergerde zich aan de vrolijkheid van de Parijzenaren die bij hem stonden. De Britse reizigers schroomden dan ook niet om hun eerste indrukken te generaliseren tot de gehele Franse boven- en middenklasse, die volgens hen een gebrek aan empathie had. Volgens deze redenering had juist dit tekort bij de hogere klassen geleid tot de revolutionaire excessen, ook omdat de *inherent gepassioneerde* lagere Parijse klassen hierdoor hun gang konden gaan. Een opstand tegen een tiranniek regime ten faveure van de vrijheid vonden de Britten een uitstekende zaak, zolang geweld voorkomen werd. En dat was nu juist in Frankrijk niet gebeurd. De gevaarlijke combinatie van gevoelloosheid en passie onder de Parijzenaren was door de zeer gehate Napoleon in ieder geval nog beperkt, maar onder de nieuwe koning Lodewijk XVIII vreesden de Britse reizigers het ergste voor de veiligheid in de stad. Rond 1820 namen de sterkste emoties af met betrekking tot de Revolutie in Britse reisverslagen, maar het geconstrueerde onderscheid tussen Britten en Fransen, gebaseerd op emoties, bleef gehandhaafd.¹⁴⁵

Net als bij de Amerikaanse reizigers tijdens de Revolutie is het beeld van de frivole Fransman bij de Britten zichtbaar. Britse reizigers na 1800 stelden, met afgunst, dat Parijzenaren tijdens alle verschrikkelijke gebeurtenissen van de Revolutie gewoon doorgedaan waren met plezier maken via bals, concerten en gala's. Zelfs executies waren volgens hen regelmatig feestelijke gelegenheden, een bewijs voor het stenen hart van de Parijzenaren. De herdenkingen tijdens de Restauratie van de onthoofding van de koning werden daarom ook door Britse reizigers veroordeeld als onoprecht. Het Franse publiek zou vooral genieten van het spektakel en weinig aandacht hebben voor de inhoud.¹⁴⁶ Britten stelden dat Parijzenaren hooguit kort konden rouwen en spijt betuigen, omdat ze alweer snel behoefte hadden aan afleiding en entertainment. De Britse historicus John Lough heeft dergelijke beelden zelfs al gesignaleerd bij Britse reizigers aan de vooravond van de Franse Revolutie. De Britten ergerden zich bijvoorbeeld aan het weinig vrome Franse spektakel en entertainment met katholieke

¹⁴⁵ Thompson, ‘An Alarming’, 12-15; Wellington, ‘Traversing Regions of Terror’, 154-156, 162.

¹⁴⁶ Thompson, ‘An Alarming’, 12.

processies en religieuze festivals. Britse (en Amerikaanse) protestanten geloofden dus dat katholieken niet de morele principes hadden die vereist waren voor een zuivere politieke vrijheid.¹⁴⁷

Geografe Claire Hancock heeft in haar studie over Britse reizigers in Parijs na 1815 vergelijkbare conclusies getrokken met betrekking tot de waardering van de architectuur. Ook zij wijst op het proces van Britse identiteitsvorming, als gevolg van de Napoleontische oorlogen. Volgens haar ergerden Britten zich aan de ‘prachtige’ maar ‘bedrieglijke’ voorgevels van Parijse huizen. Deze waren volgens de reizigers slechts mooie maskers, waarachter weinig goeds verborgen was, zoals smerige kamers en armoedige bewoners. Veel uiterlijke pracht, maar weinig inhoud, was hun conclusie. Juist deze tegenstrijdigheid tussen vorm en inhoud verwarde Britse reizigers. Volgens hen was Parijs in eerste instantie zeer verleidelijk, maar zou de stad op de lange termijn teleurstellen, terwijl dit bij Londen juist andersom was. De nadruk van de Parijzenaren op uiterlijk vertoon in plaats van inhoud uitte zich volgens de Britse reizigers ook in het feit dat ze vaker buiten leefden dan binnen, in tegenstelling tot Britten. Parijzenaren hielden van vrolijkheid en publiek entertainment. Hoewel ze hierbij vaak de familie meenamen, kon deze verwaarlozing van het huiselijk leven volgens de Britse reizigers toch weinig goeds betekenen met betrekking tot het aankweken van deugden. De Britten verbaasden zich bovendien over het feit dat mensen uit verschillende klassen in eenzelfde flat woonden en dat er amper eengezinswoningen waren. Zij beschouwden dit als een ernstig gebrek aan privacy. Britten hadden dan ook moeite met de veronderstelde openheid van de Parijzenaren. Zaken die verborgen moesten blijven, zoals de slaapkamer, zouden ze zonder problemen opengooien.¹⁴⁸ In werkelijkheid verspreidde het huiselijk ideaal zich overigens wel degelijk onder de Parijse middenklasse vanaf het einde van de achttiende eeuw, al bleef het inderdaad minder prominent dan in Engeland. Op eenzelfde wijze ergerden Britse reizigers zich aan de openheid van Parijse instituten als kabinetten en bibliotheken, waar mensen uit allerlei klassen zomaar konden komen.¹⁴⁹

Ook werden de ‘protserige’ publieke gebouwen, die onder Napoleon in Parijs waren opgetrokken, door de Britten gezien als het product van een tiranniek regime. In plaats van fatsoenlijke, praktische voorzieningen voor de Parijzenaren zelf te creëren, werden er dure gebouwen neergezet. Deze projecten waren volgens de reizigers het product van een publieke macht (de staat) en niet van private initiatieven van *vrije* mensen, zoals in Londen. Dit

¹⁴⁷ Lough, *France on the Eve*, 146-149; Wellington, ‘Traversing Regions of Terror’, 149.

¹⁴⁸ Hancock, ‘Your city’, 6-16.

¹⁴⁹ Garrioch, *The making of*, 265-275.

beschouwden de Britse reizigers als een schending van individuele rechten en daarmee als tiranniek. De Fransen zouden hieraan volgens de reizigers overigens wel medeplichtig zijn, omdat ze er veel waarde aan hechtten dat de koning of keizer een goede huisvesting had.¹⁵⁰ De nadruk op de grote rol van publieke macht kan niet los worden gezien van de verschillende overheidsstructuren van de twee steden. Londen kende tot 1888 geen verenigde stedelijke overheid, bestond uit talloze private lichamen, en was dan ook zeer gefragmenteerd.¹⁵¹ Daarentegen was Parijs al in de laatste decennia voor de Revolutie behoorlijk geïntegreerd en bevatte de stad een beperkt aantal politieke eenheden.¹⁵²

Het stereotype van ‘moreel onwaardige’ Parijzenaren (en Fransen), die uiterlijke publieke schoonheid liefhebben, maar inhoudelijk oppervlakkig zijn, is dan ook dominant in Amerikaanse en Britse reisverslagen. De combinatie van beperkte empathie (vooral het oordeel van de Britten), ongezonde passie en een hang naar spektakel en amusement (het oordeel van Amerikanen en Britten) creëerde een ongunstig klimaat voor politieke vrijheid. Dit was maar al te duidelijk gebleken uit de eeuwenlange onderdrukking van een onderdanige bevolking door de Franse koningen en de later uit de hand gelopen revoluties. Met andere woorden, volgens deze reizigers had het lang geduurd voordat de Fransen bekend raakten met de ‘superieure’ vrijheidsidealen van de Amerikanen en Britten, en door al hun beperkingen slaagden ze er uiteindelijk ook niet in om deze idealen fatsoenlijk te verwezenlijken.

3.2. Parijs en de Franse Revolutie door Nederlandse ogen

Het is duidelijk dat Frankrijk, en in het bijzonder Parijs, zich vanaf de Restauratie in 1787 tot een geliefde bestemming ontwikkelde onder de gevluchte Nederlandse patriotten. Zeker toen de Franse Revolutie net op gang gekomen was, beschouwden veel patriotten de plaats als de ‘hogeschool van patriottisme en revolutie’.¹⁵³ Ze zagen de situatie in Frankrijk als een lichtend voorbeeld voor de Republiek. Als de Fransen zouden helpen, kon de Republiek dezelfde weg bewandelen. In dat opzicht vormde Frankrijk, en vooral Parijs, voor de patriotse vluchtelingen een belichaming van de ‘politieke moderniteit’. Er bestonden dan ook verschillen met de beelden van Amerikaanse en Britse reizigers over Parijs tijdens de Franse Revolutie, die juist smalend neerkeken op het Frankrijk dat ‘nu pas’ de vrijheid had ontdekt, en in dat kader op hen achterliep. Daarom zou de uitspraak van Nederlandse patriotten dat ze met hun reis ontsnapt waren aan de ‘ketens van de slavernij’ in eigen land doorgaans geen weerklank vinden bij

¹⁵⁰ Hancock, ‘Your city’, 6-8, 14.

¹⁵¹ Porter, *London: a social history*, 208, 237-246.

¹⁵² Garrioch, *The making of*, 255-259.

¹⁵³ Frijhoff, ‘Avant –propos’, 9.

reizigers uit Engeland en de VS. De hogere klassen in die landen, waaruit de meeste reizigers voortkwamen, waren namelijk wél overwegend tevreden met het politiek bestel in eigen land en hoefden niet te vluchten.¹⁵⁴

De beelden van Nederlandse reizigers werden echter vanaf 1793 negatiever en leken daarmee op die van hun Italiaanse tegenhangers. Ook Italiaanse reizigers keken aanvankelijk met veel bewondering naar de Franse Revolutie en zouden zich aansluiten bij het leger dat later Italië ‘bevrijdde’. Zowel de Nederlandse als Italiaanse patriotten hoopten dat een revolutie in eigen land tot een regeneratie van de natie zou leiden. Bij beide groepen nam het enthousiasme echter in de loop der tijd wat af.¹⁵⁵ Uit eerder onderzoek is bijvoorbeeld gebleken dat de Nederlandse patriot Anton Reinhard Falck, die in 1795 naar Parijs afreisde, merkte dat de Franse bevolking de Revolutie beu was. Bovendien ergerde hij zich aan de voortdurend feestende en niet al te zedelijke Parijzenaren waarmee hij in aanraking kwam. Hij zag de oorzaak van de excessen van de Revolutie in het feit dat de ‘fatsoenlijke lieden’ zich van publieke zaken hadden onthouden.¹⁵⁶

In de Republiek zelf zouden de aanvankelijk Fransgezinde patriotse beelden vanaf 1787 uit het publieke zicht verdwijnen. Er lijkt hier dan ook sprake van een zwijgspiraal: mensen hielden zich overwegend (hoewel niet altijd) stil als ze veronderstelden dat hun mening niet gewaardeerd werd door de machtige meerderheid en ze hiervoor gestraft konden worden. Een mens is tenslotte een sociaal ‘dier’, dat vreest voor isolatie als gevolg van publiekelijke afkeuring. Andersom zouden mensen die het gevoel hadden dat ze in de meerderheid waren juist van zich laten horen. Er is sprake van een spiraal, omdat het gevoel in de meerder- of minderheid te zijn door deze twee processen versterkt wordt.¹⁵⁷

Vanzelfsprekend was deze spiraal verbonden met het politieke regime van dat moment. De bestorming van de Bastille in 1789 riep weinig sterke reacties op in de Republiek. De media schreven uitgebreid over de gebeurtenis, maar oordeelden hierover niet of nauwelijks. Daarentegen riep de onthoofding van koning Lodewijk XVI in januari 1793 de sterkste reactie op in de Republiek. Dat een koning op een dergelijke wijze om het leven gebracht werd, beschouwden de meeste Nederlanders als wreed en onrechtvaardig. Na deze onthoofding werd er dan ook nadrukkelijk anti-Franse propaganda verspreid in Nederlandse media: de berechting

¹⁵⁴ Rosendaal, “‘Parce que j’aime’”, 41, 47.

¹⁵⁵ Zie voor de beelden van Italiaanse reizigers: Christian-Marc Bosséno, ‘Itinéraires culturels de la Révolution’, in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 59-68.

¹⁵⁶ J.C.H. de Pater, *De familie Falck in den Patriottentijd en de reis van Anton Reinhard Falck uit het bezette gebied van Holland naar Frankrijk in het jaar 1795* (Amsterdam 1943) 141-182.

¹⁵⁷ Zie voor de zwijgspiraal: Elisabeth Noelle-Neumann, ‘The spiral of silence and the social nature of man’, in Lynda Lee Kaid (ed.), *Handbook of political communication research* (New York 2008) 339-356.

bewees dat een republikeins regime garant stond voor gruweldaden. Meerdere Nederlandse kranten gaven extra themanummers uit, terwijl er binnen een korte tijd diverse spotprenten verschenen. Emotionele reacties domineerden en er was weinig aandacht voor de constitutionele implicaties en achtergronden van deze berechting. De discrepantie tussen ideaal (de rechten van de mens) en werkelijkheid (tienduizenden onthoofdingen) stond centraal. Ook werd er dankbaar gebruik gemaakt van excessen, zoals het verraad van de Franse generaal Dumouriez die in 1793 overliep naar de Oostenrijkers. Juist het veelvuldig gebruik van deze propaganda illustreert de angst die er voor de (Franse) revolutionairen bestond. In de Republiek was er tussen 1787 en 1795 alleen ruimte voor een orangistische versie van het verhaal, al distantieerden veel patriotten zich ook van dit excessieve geweld. Vanzelfsprekend deden de Terreur en de oprukkende Franse legers vanaf 1793 meer kwaad dan goed.¹⁵⁸

De orangisten toonden duidelijk een aversie tegen vrijheid *an sich*, terwijl de patriotten het vrijheidsideaal nog altijd (stilzwijgend) ondersteunden. Amerikaanse en Britse reizigers meenden eveneens dat vrijheid een nobel streven was, hoewel de Fransen in hun ogen hiermee niet konden omgaan.¹⁵⁹

Toen de Bataafse Republiek in 1795 definitief was uitgeroepen, veranderde de toon in de Nederlandse media compleet en hadden de orangisten niet langer een stem. De Fransen werden nu welkom geheten en toegejuicht. Zo werd er gesproken van het eerste jaar ‘der vrijheid’. Als gevolg van de tijdelijke afschaffing van censuur verscheen er een grote stroom aan goedkope en daardoor voor een breed publiek beschikbare kranten, periodieken en pamfletten, waarin de orangisten bovendien zwart werden gemaakt. In de eerste maanden van 1795 richtten de Nederlandse media zich vooral op de tegenstelling tussen orangisten en patriotten, terwijl er in de jaren tot 1798 ook meer aandacht kwam voor de *interne* tegenstellingen tussen patriotten. Vanaf 1798 leidde de vastlegging van de vrijheid van drukpers in de grondwet ironisch genoeg tot meer censuur, omdat bepaalde uitdrukkingen nu in strijd zouden zijn met de grondwet.¹⁶⁰

De Fransen zouden echter langzaam meer weerstand oproepen, ook bij de Nederlandse patriotten. Dat begon al met de hoge eisen van het Haags Verdrag in 1795. De weerstand was bij de patriotten echter eerder tegen de Franse bezetters gericht dan tegen de revolutionaire beginselen zelf. Juist omdat de vrijheidsidealen niet door de Fransen gerespecteerd werden,

¹⁵⁸ Frijhoff et al., ‘Vryheid of de Dood’, 18-30; Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 388-394.

¹⁵⁹ Frijhoff et al., ‘Vryheid of de Dood’, 26-30.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 52-64.

verzetten de Nederlanders zich tenslotte.¹⁶¹ Hoewel Napoleon aanvankelijk zeker bewonderaars had in Nederland, groeide het verzet, terwijl de tegenstelling tussen orangist en patriot aan belang inboette. Het natiebewustzijn nam toe.¹⁶²

De Nederlandse historicus Matthijs Lok heeft dan ook aangetoond dat er in de laatste jaren van het Napoleontisch bewind in media als pamfletten en prenten een Zwarte Legende gecreëerd is. Napoleon werd als de opvolger van de Spaanse tirannen bestempeld (terwijl de stadhouder door de patriotten eerder op eenzelfde wijze afgeschilderd was!). Zeer regelmatig schreven de media deze eigenschap *en passant* ook toe aan de Franse bevolking als geheel. Fransen werden bestempeld als tiranniek, wispelturig, frivol, onzedelijk en lui. Dit stond in schril contrast met de vermeende zedelijke geaardheid, eerlijkheid, christelijke beschaafdheid, naastenliefde, huishoudelijkheid en handelsgenen van de Nederlanders. De veronderstelde karaktereigenschappen van frivoliteit en luiheid springen hier in het oog, omdat we deze ook bij Amerikaanse en Britse reizigers enerzijds en Nederlandse reizigers rond 1790 (zoals Falck) anderzijds signaleerden.¹⁶³

Toen de Franse censuur, die tijdens het Napoleontisch bewind steeds strenger was geworden, vanaf 1813 wegviel, barstte de stroom aan pamfletten en prenten waarin de zojuist besproken beelden werden gepresenteerd pas echt los. Deze beelden pasten ook bij de nieuwe vergeetpolitiek van koning Willem I. Door Napoleon en de Fransen te bestempelen als tiranniek en hen daarmee de schuld te geven van alle (financiële) problemen, werd de inlijvingsperiode als het ware buiten de *Nederlandse* geschiedenis geplaatst. De strijd tussen de (voormalige) orangisten en patriotten en het feit dat meerdere Nederlanders diverse functies bekleed hadden onder Napoleon, verdwenen hierdoor uit het zicht. Als dit laatste wel aan de orde kwam, werd vaak beweerd dat hiermee erger was voorkomen. Willem I stelde dergelijke functionarissen ook weer aan. De revolutionaire periode vanaf 1795 en voornamelijk de inlijvingstijd tussen 1810 en 1813 konden daarmee worden gepresenteerd als een buitenlandse misdaad die de natie was

¹⁶¹ Met andere woorden: er werd niet zozeer aan het legitieme bestaan van de Bataafse Republiek zelf getwijfeld. Zie: *Ibidem*, 68-71; Bosséno, 'Itinéraires culturels', 65-68.

¹⁶² Anje Dik, 'Le journal français d'une Hollandaise au temps des révolutions: Madeleine van Schinne, 1786-1805', in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 89; Frijhoff et al., *Vryheid of de Dood*, 68-71; Roegiers en Van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid', 228-232.

¹⁶³ Lok, "'De schaduwkoning'", 273-275. Koning Lodewijk Napoleon kon nog deels aan dit beeld ontsnappen. Hij paste minder goed binnen de Zwarte Legende, omdat hij niet bij de Franse inlijving van Nederland betrokken was, en werd daarom vooral als een zwakke, corrupte en moreel verdorven vorst bestempeld.

Zie voor de beelden van frivole Fransen met minder huishoudelijke deugden bijvoorbeeld ook: Tine van Raamsdonk-Van de Woestijne, 'Voyages au temps de la Révolution française: Madame de Genlis et Betje Wolff', in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 74: 'Les Françaises sont, selon elles [Betje Wolff en Aagje Deken] plus frivoles que les Hollandaises, par réaction à l'éducation qu'elles ont reçue dans les couvents de religieuses superstitieuses; les relations entre parents et enfants sont moins tendres qu'en Hollande.' Niettemin waren Wolff en Deken destijds nog zeer onder de indruk van de politieke prestaties van de Fransen.

aangedaan. Met deze (overwegend succesvolle) politiek hoopte Willem I alle interne conflicten over het verleden in de doofpot te stoppen en de jonge kwetsbare natie daarmee een zekere stabiliteit te bieden. Hijzelf kon dan ook als redder van het vaderland worden gezien. De heroïsche strijd van Waterloo stond hierbij centraal. Verschillen *tussen* Nederlanders werden dus gladgestreken, een strategie die bekendstaat als *flattening*. Anderzijds was er sprake van *sharpening*, aangezien de verschillen met de Fransen *benadrukt* werden.¹⁶⁴

Dat deze politiek zijn uitwerking had, blijkt uit de studie van de Nederlandse historica Arianne Baggerman naar negentiende-eeuwse Nederlandse autobiografieën. Terwijl autobiografen zich tot 1814 nog voornamelijk als ‘slachtoffers’ van hun politieke voorkeur presenteerden en hun verhalen doordrenkt waren met miskenning en verongelijkheid, veranderde dit beeld in de autobiografieën tussen 1814 en 1840. Daarin presenteerden de autobiografen zich namelijk als politiek gematigd en werd de schuld voor de problemen uit het verleden nadrukkelijk bij de Fransen neergelegd. Ook hier was sprake van een zwijgspiraal, aangezien ze zich hiermee conformeerden aan de vergeetpolitiek.¹⁶⁵ Is een langzame ontwikkeling van slachtoffer tot ontkenning van politieke betrokkenheid ook zichtbaar in de hier bestudeerde reisverslagen tussen 1800 en 1808?

Tot dusverre heb ik een overzicht geboden van de belangrijkste studies naar de beelden in de Republiek over de revolutietijd in Frankrijk en in eigen land. Daarbij zijn zowel onderzoeken naar pamfletten, periodieken en prenten als studies naar Nederlandse reizigers in Parijs aan bod gekomen. Zeker met betrekking tot de periode tijdens het Napoleontisch bewind is er echter nog geen systematische studie verricht naar de beelden en reacties van Nederlandse reizigers in Parijs. Dit biedt de mogelijkheid om te onderzoeken hoe zij terugkeken op de Franse Revolutie en in hoeverre hun beelden corresponderen met de geschetste bevindingen. Is er bij hen in dezelfde mate als bij Britse reizigers sprake van een constructie van revolutionaire *lieux-de-mémoire* in Parijs? Ook zijn hun percepties van de architectuur en het karakter van de Parijzenaren (Hancock) voor deze periode nog niet onderzocht. Bovendien is er nooit eerder een systematische vergelijking gemaakt tussen reisverslagen enerzijds en autobiografieën en ‘massamedia’ uit deze periode anderzijds. Zijn er in Nederlandse reisverslagen vergelijkbare patronen te ontdekken als in autobiografieën en zijn de stereotypen van de Zwarte Legende

¹⁶⁴ De termen *flattening* en *sharpening* werden voor het eerst gehanteerd door Frederic Bartlett in 1932. Michael Eysenck legt de begrippen in zijn boek uit. Zie: Michael Eysenck, *Fundamentals of Psychology* (New York 2009) 249-250. Voor de vergeetpolitiek: Jeroen van Zanten, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2009) 39-59; Lok, “‘De schaduwkoning’”, 273-284; Lok, ‘De cultuur van het vergeten’, 61-86.

¹⁶⁵ Arianne Baggerman, ‘De dynamiek van de herinnering. Autobiografische terugblikken op een tijdperk van revolutie’, in Frans Grijzenhout et al. (eds.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 275-305.

zichtbaar?

Bovendien lijkt er een interessant verschil te bestaan in de perceptie van Parijs tussen Amerikaanse en Britse reizigers enerzijds en Nederlandse reizigers na 1820 anderzijds. Hoewel Parijs zich in de zeventiende en achttiende eeuw had ontwikkeld tot culturele wereldhoofdstad, beschouwden sommigen deze stad op het gebied van infrastructuur als achterhaald.¹⁶⁶ Literair historicus James Buzard stelt namelijk dat Amerikaanse en Britse reizigers in Parijs na 1820 op zoek waren naar het pittoreske. Ze zochten, met andere woorden, naar authentieke plaatsen in de stad, die nog niet ‘aangetast’ waren door de moderniteit. Deze reizigers wilden weten wat er door de commercialisering, industrialisering en modernisering verloren was gegaan in eigen land (een breukervaring, die bij hen vooral verbonden was met de Industriële Revolutie) en waren daarmee op zoek naar een onalledaagse ervaring, waarop Urry ook al gewezen heeft. Daarom voelden deze nostalgische reizigers zich aangetrokken tot de kronkelige straatjes, verstopte steegjes en het voortdurend wisselende straatbeeld van Parijs.¹⁶⁷ Volgens John Lough en Nancy Green klaagden Britse reizigers rond 1789 echter nog over de viezigheid en de nauwe straten zonder fatsoenlijke voetpaden in Parijs. Blijkbaar hadden ze destijds nog geen waardering voor de minder moderne delen van de stad.¹⁶⁸ In de daaropvolgende decennia heeft een omslag plaatsgevonden, waarschijnlijk als gevolg van de voortschrijdende industrialisatie en het opkomend ideaal van het stedelijke pittoreske.

Willemijn Koning stelt in haar masterscriptie daarentegen dat Nederlandse reizigers tussen 1824 en 1863 Parijs wel degelijk als een moderne stad beschouwden. Zij waardeerden bovendien juist de moderne aspecten van Parijs (de beschaving, schoonheid en het comfort) en spraken lovend over de brede straten, ruime pleinen en goed onderhouden gebouwen. Over het algemeen hadden de Nederlandse reizigers wel een zekere afkeer van de oudere delen van de stad. Deze nadruk op de moderniteit van Parijs is opmerkelijk, aangezien historici over het algemeen aannemen dat de stad tot de hervormingen van Haussmann in de tweede helft van de negentiende eeuw nog relatief verouderd, smerig en verpauperd was. Volgens Koning heeft hun waardering voor het moderne te maken met het feit dat Nederland vrij laat moderniseerde. Deze reizigers wilden weten wat hen in de toekomst te wachten stond in eigen land en hadden dan ook een andere *tourist gaze*. De moderne aspecten van Parijs waren voor Nederlandse reizigers onalledaags en daarmee aantrekkelijk voor toeristische doeleinden.¹⁶⁹ Dit roept de vraag op of

¹⁶⁶ Green, ‘The comparative gaze’, 423-430; Frijhoff, ‘Le Paris Vécu’, 8, 14, 21-32; Van der Linden, 40; Dik, ‘Le journal français’, 79.

¹⁶⁷ Buzard, ‘A Continent’, 30-33; Koning, ‘Wij gingen op reis!’, 41; Urry, *The tourist gaze*, 1-2.

¹⁶⁸ Lough, *France on the Eve*, 73-76; Green, ‘The comparative gaze’, 435.

¹⁶⁹ Koning, ‘Wij gingen op reis!’, 41-44.

Nederlanders rond 1800 Parijs ook al als een moderne stad beschouwden, die in deze scriptie beantwoord zal worden. In dit kader is het belangrijk om te noemen dat er onder Napoleon sprake was van een tijdelijke aanzienlijke modernisering.

Voordat de hierboven gepresenteerde thema's besproken worden aan de hand van de door mij bestudeerde reisverslagen, zal ik de selectiecriteria toelichten en de reizigers introduceren.

Hoofdstuk 4: Zeven Nederlandse reizigers in Parijs, 1800-1808

In dit hoofdstuk komen de onderzoeksresultaten van de door mij geanalyseerde reisverslagen aan bod. Voorafgaand aan deze bespreking zal ik echter, in paragraaf 4.1, ingaan op de selectiecriteria van de verslagen. Vervolgens worden de reizigers zelf geïntroduceerd. Hun persoonlijke achtergrond kon tenslotte een aanzienlijke invloed hebben op de beelden over Parijs.

4.1. Selectiecriteria van de reisverslagen

Met betrekking tot de reisverslagen heb ik een aantal selectiecriteria gehanteerd. Ten eerste moest Parijs de hoofdbestemming van de reiziger zijn en diende deze stad in het verslag beschreven te worden. Bij het zoeken naar reisverslagen heb ik gebruikgemaakt van het 'Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw', Picarta en www.archieven.nl.¹⁷⁰ Daarnaast analyseer ik alleen verslagen van Nederlandse schrijvers, die zowel geboren als op het moment van reizen woonachtig waren in dit land. Deze verslagen moesten Nederlandstalig en compleet zijn. Reizen met een expliciet politiek of economisch motief vielen af, omdat de stad hierbij minder als een bezienswaardigheid op zich diende. In combinatie met het feit dat er nog nauwelijks onderzoek is verricht naar de beelden

¹⁷⁰ Zie: 'Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw': <http://resources.huygens.knaw.nl/egodocumenten>. Hierbij heb ik gekeken naar de reisverslagen tot 1814; 'Picarta': <http://picarta.pica.nl/>; 'Archieven.nl': www.archieven.nl. Zoekterm: 'Parijs' en als periode '1800-1810'. Geraadpleegd op: 04-01-2017.

van Nederlanders over Parijs tijdens het Napoleontisch bewind kwam ik uiteindelijk tot acht handgeschreven verslagen van zeven reizigers uit de periode 1800-1808.

Ongetwijfeld bestaan er nog verslagen die aan deze criteria voldoen, maar aan mijn aandacht ontsnapt zijn, aangezien deze niet op de genoemde sites te vinden waren. Het doel van deze scriptie is dan ook niet om een alomvattend beeld te bieden van alle Nederlandse reizigers in Parijs in deze periode. Ik zal slechts conclusies trekken over deze acht reisverslagen.

4.2. De reizigers: persoonlijke achtergrond

Onderstaande zeven Nederlanders reisden allen tussen 1800 en 1808 naar Parijs. Ik introduceer ze, in chronologische volgorde van hun reis. Daarbij komen in willekeurige volgorde, indien beschikbaar, de volgende gegevens aan bod: het geboorte- en sterfjaar, de geboorte- en sterfplaats, het beroep, de politieke overtuigingen, de reisdata en eventuele reisgenoten.

Bij het eerste reisverslag is de schrijver onbekend. De auteur was in ieder geval tussen 25 juli en 21 september 1800 van huis en reisde vanuit Leiden in gezelschap van zijn of haar zoon Paultje, nicht M en haar knecht, en vriendin ‘Mevrouw van D’. Ook reisde er nog een vriend van het gezelschap mee.¹⁷¹ Vermoedelijk was de schrijver een vrouw, aangezien deze zelf het jonge zoontje verzorgde, aan het begin van de negentiende eeuw een vrouwenzaak *pur sang*. Dat de auteur liever anoniem wilde blijven, kan dan ook te maken hebben met het feit dat reizen voor vrouwen in deze periode vrij ongebruikelijk was en nagenoeg uitsluitend bij die uit hogere klassen plaatsvond. Waarschijnlijk was deze reiziger daarom ook uit de top van de maatschappij afkomstig.¹⁷² Niettemin zal ik in deze scriptie refereren naar ‘de anonieme reizig(st)er’. Gezien de anonimiteit is het onmogelijk om op voorhand conclusies te trekken over politieke opvattingen.

Willem Otto Berg (Amsterdam, 1783-1841) was afkomstig uit een adellijke familie en voerde de titel van jonkheer. Zijn verslag kende als titel: ‘Journaal van onze reize van Amsterdam naar Parijs, begonnen den 15 November 1800’. Op die datum vertrok hij met zijn vader, de heer De Vos van Steenwijk en diens knecht. Willem Otto verbleef zeker tot 9 december in de Franse hoofdstad.¹⁷³ Zijn vader Otto Willem Johan Berg was advocaat van het

¹⁷¹ Anoniem, ‘Reisverhaal van Leiden naar Parijs’ [1800]. Regionaal Archief Leiden, toegangsnummer LB 62252, 1, 3.

¹⁷² Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 28.

¹⁷³ ‘Otto Willem Johan Berg’: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/07340560>. Via deze site ontdekte ik de volgende bronnen: <http://www.parlementairdocumentatiecentrum.nl/id/vg09llu283zg>;

Hof van Holland, werkte bij bankiershuis Van Goll & Cie, en werd directeur van de Kamer van Levantse Handel.¹⁷⁴ Willem Otto bouwde een vergelijkbare carrière op. Hij werd meester in de rechten en ging eveneens aan de slag als advocaat bij het Hof van Holland en als werknemer bij Van Goll & Cie. Daarnaast was hij commissaris van de Nederlandsche Handelsmaatschappij. Ook op het gebied van genootschappen zette Berg zich in. Zo behoorde hij tot de leden van Felix Meritis voor kunst en wetenschap, het leesgezelschap Tot Nut en Vermaak, en het agrarische genootschap Maatschappij tot bevordering van den landbouw. Daarmee voegde Berg zich geheel in de traditie van de Verlichting, waarin zijn vader hem als fel patriot had opgevoed.¹⁷⁵ Aangezien Willem Otto in 1800 slechts zeventien jaar was, is het waarschijnlijk dat zijn opvattingen niet al te sterk afweken van zijn vader. Zijn vader reisde en las bovendien mogelijk mee.¹⁷⁶

Hendrik Kluit, heer van Rhijnsaterwoude, werd in 1740 geboren in Dordrecht en stierf in 1812 in Leiden. Hij was de broer van de bekende hoogleraar Adriaan Kluit. Terwijl Adriaan bekendstond als een fel aanhanger van de stadhouder, ontpopte Hendrik zich tot patriot. Hendrik vertrok al op zeventienjarige leeftijd naar Leiden om zich in de rechtsgeleerdheid te bekwamen. Later werd hij dan ook doctor in de rechten. Hij bekleedde bovendien vanaf 1760 de post van ‘ontvanger’ in de militaire vesting Lillo bij Antwerpen, dat centraal stond bij de conflicten over de opening van de Schelde. In 1793 vertrok Kluit naar Utrecht.¹⁷⁷ Terwijl Adriaan door de omwenteling in 1795 van zijn leerstoel gestoten werd, vervulde Hendrik nog tot 1800 de functie van procureur-generaal aan het hof van Utrecht. In dat jaar trad hij vrijwillig af ‘ten gevolge van eenige verdrietelijkheden hem door eenige van

http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog02_01.xml&page=362. Geraadpleegd op: 28-02-2017; Willem Otto Berg, ‘Journaal van onze reize van Amsterdam naar Parijs, begonnen den 15 November 1800’. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie Familie Berg, toegangsnummer 3.20.03, inventarisnummer 145. De laatste datum die Berg in zijn verslag in Parijs vermeldt, is namelijk 9 december 1800. Hij schrijft ook niets over zijn terugreis.

¹⁷⁴ ‘Otto Willem Johan Berg’: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/07340560>. Ik kwam, via deze site, de volgende bronnen op het spoor: <http://www.parlementairdocumentatiecentrum.nl/id/vg09llu283zg>; http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog02_01.xml&page=362. Geraadpleegd op: 28-02-2017; Van der Linden, *Et in Arcadia Ego!*, 26.

¹⁷⁵ Van der Linden, *Et in Arcadia Ego!*, 26; ‘Reisverslagen tot 1814 deel 3’:

<http://egodocument.net/reisverslagen-3.html>;

http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog02_01.xml&page=362. Geraadpleegd op: 28-02-2017.

¹⁷⁶ Zijn vader had ook de meeste autoriteit tijdens de reis. Zo schrijft Berg: ‘De reizigers van Rijssel koomende verhaalden ons zoo veel van de sleghtheid van de weg tusschen Rijssel & Ath, dat Papa besloot die nacht niet verder te reizen’. Zie: Berg, ‘Journaal van’. Niet in ieder reisverslag is er sprake van paginering. Daardoor is het voor mij niet altijd mogelijk om paginanummers te verschaffen.

¹⁷⁷ ‘Hendrik Kluit’: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/29475609>. Hierop vond ik de volgende bronnen: http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog12_01.xml&page=250&accessor=accessor_index; http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_2282.php; http://www.dbnl.org/tekst/aa_001biog12_01/aa_001biog12_01_0402.php. Geraadpleegd op: 07-02-2017.

zijne ambtgenooten aangedaan.¹⁷⁸ Tevens was hij lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden en het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, wat zijn geboorte afkomst verder illustreert. Na de dood van zijn tweede vrouw in 1801 kreeg hij de mogelijkheid om veel te reizen, onder meer naar Engeland, Duitsland én Frankrijk. Over zijn tocht tussen 31 juli en 13 oktober 1801 naar Parijs schreef hij het verslag ‘Beschrijving van eene reis naar Parijs in 1801’.¹⁷⁹ Kluit maakte de reis grotendeels in zijn eentje, hoewel hij in Parijs zelf de meeste activiteiten ondernam met Nederlanders, zoals het echtpaar Van Westreenen, dat in de Franse hoofdstad woonde. Regelmatig at hij ook bij overwegend Nederlandse bekenden in de stad. De activiteiten bestonden onder meer uit het bezoeken van instituten, zoals musea en het doven- en blindeninstituut, en van ‘uitspanningen’ als theaters en publieke tuinen. Kluit maakte ook iedere dag een uitgebreide wandeling, doorgaans over de ‘levendige’ boulevards.¹⁸⁰

Tussen 24 mei en 19 augustus 1803 ondernam Jan Frederik Helmers (Amsterdam, 1767-1813) een tocht naar Parijs. De gewezen orangist legde deze reis, die hij met zijn vriend Pieter van Winter maakte, vast in ‘Dagboek van reis naar Parijs’.¹⁸¹ Helmers verwierf vooral bekendheid als dichter. Met name zijn vurige gedicht *De Hollandsche Natie* (1812) maakte indruk, waarin Helmers expliciet stelde dat Nederland vernederd werd door Frankrijk. Gezien de strikte censuur liep hij veel risico en slechts zijn dood in 1813 voorkwam dat de Fransen hem gevangennamen. Ondanks zijn weerstand tegen de Franse ‘bezetting’ was Helmers een groot bewonderaar van denkers als Voltaire. Hij stond dan ook voor Verlichting en verdraagzaamheid. Als vaderlandslievend dichter schreef hij al voor 1795 dat Nederland zich weer zou moeten ‘verheffen’ tot haar ‘oude grootheid’ uit de Gouden Eeuw. Dit moest volgens Helmers gebeuren binnen het kader van de toenmalige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Direct na de Bataafse Revolutie van 1795 schreef de Amsterdamse orangist dan ook een ‘Lijkzang op het Graf van Nederland’, waarin hij stelde dat ‘heerszuchtigen uit de onderlaag (...) onder de leuze van “vrijheid” het Nederlandse volk

¹⁷⁸http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog12_01.xml&page=250&accessor=accessor_index. Geraadpleegd op: 07-02-2017.

¹⁷⁹ H. Kluit van Rhijnsaterwoude, ‘Beschrijving van eene reis naar Parijs in 1801’. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde – Bibliotheek (ubl056); ‘Reisverslagen tot 1814 deel 4’:
<http://www.egodocument.net/reisverslagen-4.html>;

http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog12_01.xml&page=250&accessor=accessor_index; http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_2282.php. Geraadpleegd op: 07-02-2017.

¹⁸⁰ Kluit, ‘Beschrijving van’.

¹⁸¹ Jan Frederik Helmers, ‘Dagboek van reis naar Parijs’ [1803]. Nederlands Letterkundig Museum, collectie H 482, H.3; <http://historischhuis.nl/recensiebank/review/show/530>; ‘Reisverslagen tot 1814 deel 4’:
<http://www.egodocument.net/reisverslagen-4.html>. Geraadpleegd op: 15-02-2017. Zijn handschrift is ook uitgegeven. Zie: Marinus van Hattum (ed.), *Helmerts en France. Dagboek-Brieven-Poëzie* (Amstelveen 1987).

misleid [hebben].¹⁸² Verder heeft Helmers een belangrijke rol gespeeld bij de oprichting van de Amsterdamse tak van de Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen en was hij lid van het letterkundig genootschap *Concordia et Libertate*, waarin ironisch genoeg de term ‘vrijheid’ leesbaar is.¹⁸³ Zijn passie voor toneel en kunst komt duidelijk naar voren in het reisverslag, aangezien hij nagenoeg iedere avond in Parijs een schouwburg bezocht en regelmatig een museum binnenwandelde. Helmers ondernam dan ook een culturele trip, terwijl zijn vriend Van Winter voornamelijk studiemotieven had.¹⁸⁴

Als zoon van een wijnhandelaar in de stapelstad Dordrecht had Pieter van Beest (1748-1828) weinig reden tot klagen. De progressieve patriot behoorde tot de burgerlijke elite van de stad. Zo was hij één van de initiatiefnemers van exercitiegenootschap De Vrijheid en in de Bataafse tijd werd hij lid van de Raad van Dordrecht. Dat Van Beest opklom tot de politieke elite van de stad was opmerkelijk, aangezien ongehuwde mannen minder snel dergelijke functies kregen. In februari 1798 legde hij een eed af van afkeer tegen het stadhouderschap, regeringsloosheid, aristocratie en federalisme. Indien hij dit weigerde, zou hij worden verbannen. Met name op de laatste twee aspecten kostte deze eed hem veel moeite.¹⁸⁵ Tussen 4 augustus en 1 september 1804 ondernam Van Beest de tocht naar Parijs en schreef een verslag ‘om te strekken ter herinnering, van alles wat wij onderweg, in die stad en buiten dezelve gezien hebben’.¹⁸⁶ Ook hij reisde niet in zijn eentje en werd vergezeld door zijn vriend en arts Albertus van Epenhuizen en diens vrouw en zoon.¹⁸⁷

Jacobus Munniks (1782-1840) ondernam een reis van maar liefst tien maanden naar Parijs. Tussen 23 mei 1805 en 24 maart 1806 begaf hij zich in zijn eentje van huis. Wel ontmoette hij eveneens in Parijs meerdere landgenoten. Jacobus was de zoon van de beroemde Groningse hoogleraar geneeskunde Wijnoldus Munniks, een patriot. Hij trad dan ook in de voetsporen van zijn vader door geneeskunde te studeren en arts te worden. Tevens

¹⁸² ‘Jan Frederik Helmers’: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/31724051>. Via deze site vond ik de volgende bronnen: http://www.dbnl.org/tekst/laan0051lett01_01/laan0051lett01_01_3007.php; http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_1803.php; http://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_0569.php; <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=8&page=377&view=imagePane>; http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog09_01.xml&page=487&view=imagePane; <http://www.gedichten.nl/biografie/JAN+FREDERIK+HELMERS>. Geraadpleegd op: 15-02-2017.

¹⁸³ <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=8&page=377&view=imagePane>; http://www.dbnl.org/tekst/wits004biog03_01/wits004biog03_01_0041.php. Geraadpleegd op: 15-02-2017.

¹⁸⁴ Helmers, ‘Dagboek van reis’; ‘Reisverslagen tot 1814 deel 4’: <http://www.egodocument.net/reisverslagen-4.html>. Geraadpleegd op: 15-02-2017.

¹⁸⁵ Maranne van der Linden, *Een Patriot in Parijs. Een inleiding op het reisverslag dat Pieter van Beest in 1804 schreef*, Masterscriptie (2008) 4, 7-12.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 45; Pieter van Beest, ‘Dag register van ons reisje naar Parijs’ [1804]. Erfgoedcentrum DIEP, Dordrecht, archieftoegang 100, inventarisnummer 494.

¹⁸⁷ Van der Linden, *Een Patriot*, 9.

was Jacobus lid van de Raad der stad Groningen en van diverse genootschappen, waaronder dat der Natuurlijke Historie in Groningen, het Zeeuwse genootschap der wetenschappen in Middelburg, en de Maatschappij van genees-, heel- en artsenijsengkunde in Brussel.¹⁸⁸ Hij trok dan ook vooral naar Parijs om zich verder te bekwamen in de geneeskunde.¹⁸⁹

Evenals Van Beest bleef Michiel Abraham van Peene (Leiden, 1775-Amsterdam, 1853) zijn gehele leven ongehuwd. Mede daardoor kon hij meerdere reizen maken in Nederland, België, Frankrijk en Duitsland. Over zowel zijn uitstapje naar Parijs in 1806 als in 1808 schreef hij een verslag.¹⁹⁰ Van Peene ondernam deze reizen vermoedelijk niet alleen, aangezien hij regelmatig in de wij-vorm schrijft en verwijst naar zijn ‘reysgenoten’ en ‘reyscompagnons’. Over zijn leven is weinig bekend, al weten we dat hij tussen 1804 en 1849 regent was van het Amsterdamse leprozenhuis (een soort ziekenhuis voor mensen met lepra).¹⁹¹ Zijn vader, Pieter van Peene, was koopman.¹⁹² Het is zodoende lastig om op voorhand conclusies te trekken over de politieke overtuigingen van Van Peene.¹⁹³

De reizigers vormen een gevarieerd gezelschap, van fervente patriotten tot in ieder geval één vurig orangist. Het merendeel is aanhanger van de Verlichtingsidealen en wetenschappelijk georiënteerd. Ook zijn de reizigers uit de midden- en hogere klassen afkomstig. Dit is niet verrassend, aangezien een fundamentele democratisering van het reizen pas plaatsvond in de twintigste eeuw. Twee van de reizigers zijn bovendien nooit getrouwd. Dat ongehuwden vaak reisden, kan verklaard worden uit het feit dat ze meer vrijheid hadden

¹⁸⁸ Jacobus Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen op mijne Reis in 1805 en 1806’. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 535 Laman Trip, toegangsnummer 2.21.270, inventarisnummer 377; Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 27; ‘Reisverslagen tot 1814 deel 4’: <http://www.egodocument.net/reisverslagen-4.html>. Geraadpleegd op: 06-03-2017. Dat Wijnoldus een patriot was, leid ik af uit het feit dat hij opgenomen is in het volgende boek: J.K.H. van der Meer, *Patriotten in Groningen, 1780-1795* (Groningen 1996) 253.

¹⁸⁹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 21-22.

¹⁹⁰ In 1806 reisde hij tussen 2 mei en 22 juni. Twee jaar later was Van Peene tussen 15 juli en 29 augustus van huis. Zie: Michiel Abraham van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam door België (Antwerpen, Brussel) naar Frankrijk (Parijs). Met een kaart van Parijs, afbeeldingen van bouwwerken’ [1806]. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, aanvraagnummer KW 132 G 22; Michiel Abraham van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm van Amsterdam door België (Antwerpen, Brugge) naar Frankrijk (Parijs)’ [1808]. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, aanvraagnummer KW 132 G 20; ‘Reisverslagen tot 1814 deel 4’: <http://www.egodocument.net/reisverslagen-4.html>. Geraadpleegd op: 06-03-2017.

¹⁹¹ ‘Reisverslagen tot 1814 deel 4’: <http://www.egodocument.net/reisverslagen-4.html>. Geraadpleegd op: 06-03-2017; Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 27-28.

¹⁹² C.H. Bezemer, ‘Tussen wal en schip. Het wisselrecht ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden’, in *BW-krant Jaarboek* 29 (2015) 21-33. Bezemer bespreekt handelsconflicten, waarbij onder meer Pieter van Peene als koopman betrokken was.

¹⁹³ Een mogelijke indicatie vormt het feit dat Francina Adriana Bartha van Peene, de zus van Michiel Abraham, in 1790 trouwde met Pierre Jean Baptiste Charles van der Aa. Hij had sterke democratische overtuigingen en hielp Amsterdam in 1795 bij de omwenteling. Mogelijk had de familie Van Peene patriotse sympathieën, aangezien dit huwelijk anders wellicht niet was toegestaan. Toch kunnen hierover geen fundamentele conclusies getrokken worden, aangezien de tweedeling tussen patriotten en orangisten zich ook regelmatig binnen families afspeelde, zoals al bleek bij Kluit. Zie: ‘Pierre Jean Baptiste Charles van der Aa’: http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_0013.php. Geraadpleegd op: 06-03-2017.

dan gehuwden. Ook vermelden twee van de reizigers (Munniks en Van Peene) het reisverslag van de Duitse (toneel-)schrijver August von Kotzebue, getiteld *Herinneringen uit Parijs*, dat in 1804 in Nederland verscheen.¹⁹⁴ Tot slot zijn de overeenkomsten in het reisgedrag opmerkelijk. In de eerste plaats reisden alle reizigers per koets naar Parijs, via het tegenwoordige België en Noord-Frankrijk. Ze bezochten bovendien regelmatig culturele instituten, zoals musea, theaters en wetenschappelijke kabinetten. Liefdadigheidsinstellingen en publieke tuinen met amusement waren eveneens in hun reisroute opgenomen. Ook de natuur speelde een belangrijke rol. Tuinen, vooral die van de Tuilerieën, Luxembourg en Versailles, werden veelvuldig bezocht, terwijl ook uitstapjes naar het Bois de Boulogne, dat van Vincennes, en het dal van Montmorency op het programma stonden. Wandelen was hierbij niet alleen een middel om meer te zien van de stad, maar ook een doel op zich. Naast de natuurgebieden waren vooral het ‘winkelcentrum’ Palais Royal en de boulevards favoriete plaatsen om de benen te strekken.

4.3. Analyse

Hieronder worden de resultaten van de inhoudsanalyse van deze reisverslagen besproken. Dit vindt plaats aan de hand van de in hoofdstuk 1 genoemde subvragen. Aan iedere subvraag is een afzonderlijke paragraaf gewijd. De meeste zijn opgedeeld in deelparagrafen. Elke (deel-) paragraaf heeft een vergelijkbare opzet. In eerste instantie verschaft ik een globaal overzicht van de beelden van de hier bestudeerde Nederlandse reizigers over Parijs omtrent het besproken thema. Dit overzicht wordt geconcretiseerd met behulp van citaten van reizigers. Daarbij komt er echter ook aandacht voor uitzonderingen op deze algemene constatering. Vervolgens vergelijk ik de bevindingen per thema met de in hoofdstuk 3 besproken studies naar de beelden van de Britse, Amerikaanse en andere Nederlandse reizigers over Parijs. Iedere (deel-) paragraaf wordt afgesloten met een mogelijke verklaring voor overeenkomsten en verschillen tussen de hier bestudeerde en de overige reizigers. Hierbij houd ik rekening met zowel de invloed van nationale identiteit als die van persoonlijke achtergrond. Indien ik in mijn analyse schrijf over ‘de reizigers’, doel ik op de zeven hier bestudeerde Nederlandse reizigers.

4.4. De reflectie op de Franse Revolutie

¹⁹⁴ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 38, 110, 112; Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’; http://www.dbnl.org/tekst/buis006popu01_01/buis006popu01_01_0756.php. Geraadpleegd op: 20-05-2017.

In deze paragraaf wordt gekeken in hoeverre de reizigers reflecteren op de Franse Revolutie tijdens hun bezoek aan Parijs. Hun aandacht voor revolutionaire herinneringsplaatsen (*lieux-de-mémoire*) staat centraal in deelparagraaf 4.4.1. In deelparagraaf 4.4.2 onderzoek ik of deze aandacht ook gepaard gaat met negatieve stereotyperingen van *eigentijdse* Parijzenaren.

4.4.1. Revolutionaire sporen in Parijs

Gisteren heb ik den Tempel, waar zo veele slagtoffers der revolutie gezugt hebben, gezien (...) bij het doorgaan der groote straatpoort wees men mij de sleuven, welke daarin gemaakt zijn, ten einde het rijtuig van Lodewijk den 16^e, toen hij na het schavot gevoerd wierdt, daardoor zoude kunnen passeeren.¹⁹⁵

De Franse Revolutie vormt een integraal thema in deze reisverslagen van Nederlanders in Parijs. Het bovenstaande citaat, afkomstig uit het verslag van Van Peene, is in dat opzicht typerend. Zo'n veertig verschillende herinneringsplaatsen in de omstreken van Parijs fungeren in de reisverslagen. Kluit schrijft zelfs expliciet op zoek te gaan naar revolutionaire *lieux-de-mémoire*:

Het verlangen om meerdere Monumenten en gebouwen te zien welke in de gebeurtenissen dezer tijden zijn vermaard geworden, deed ons opmerken dat wij den terug togt namen langs de hoogte van het gebouw Le Temple, voor al bekend geworden als de gevangenis in welke de ongelukkige Lodewijk XVI en zijne Gemalinne Maria Antoinetta de laatste dagen hares levens hebben moeten doorbrengen.¹⁹⁶

‘Slagveldtoerist’ Van Peene neemt in 1808 zelfs een souvernirtje mee uit de Temple: ‘Langs verscheiden trappen voor agt dikke deuren kwam men in de vertrekken, waar de koninglijke familie heeft gezeeten (...) van het behangsel wierdt door een ijder een stuk tot een gedagtenis afgescheurd.’¹⁹⁷ Het belang van de Revolutie komt ook naar voren in de verslagen door de combinatie van termen als ‘te vooren’ en ‘eertijds’ enerzijds met ‘tans’ anderzijds.¹⁹⁸

Het is geen toeval dat het kasteel van de Temple inmiddels uitgebreid aan bod gekomen is. Deze plaats, van waaruit Lodewijk XVI in 1793 naar het schavot werd gereden,

¹⁹⁵ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

¹⁹⁶ Kluit, ‘Beschrijving van’.

¹⁹⁷ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

¹⁹⁸ Met betrekking tot het belang van deze termen, ben ik geïnspireerd door het artikel van Baggerman: Baggerman, ‘De dynamiek’, 294-300. Van Beest schrijft bijvoorbeeld: ‘Dat plijn [‘Cour Rojal’] is te vooren nog eens door een ander oerlijk hek gedeeld geweest, maar dat hek is met zijn cieraaden van het tans nog staande hek, in de revolutie omver gehaald.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 75. Helmers schrijft over ‘het voormalig bewind van Frankrijk’. Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Maandag 9 augustus. Ook de voortdurende vermelding van de oude pre-revolutionaire en de nieuwe revolutionaire namen suggereert een zekere breukervaring. Munniks schrijft over ‘de pont national van tevoren pont Royal, de pont de la concorde van tevoren de pont de l’Hoteldieu.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 29.

wordt namelijk zeer frequent geassocieerd met de Revolutie. In maar liefst vijf reisverslagen duikt het kasteel op als herinneringsplaats. Andere veelbesproken plaatsen zijn de Bastille (vier verslagen), het Tuilerieënpaleis, dat van Versailles, het Palais de Justice en de Place de la Concorde (drie).

Zodra de reizigers concrete ‘slachtoffers’ bespreken, wijzen ze voornamelijk op het lot van de koninklijke familie en dan vooral van Lodewijk XVI en zijn vrouw Marie Antoinette. Stuk voor stuk veroordelen ze de onthoofdingen. Onderstaand citaat van Van Beest, opnieuw over de Temple, is in dat kader representatief:

Dit gebouw, zozeer geschikt om de akelijke denkbeelden der revolutionairentijd te herwinnen, deed ons met droefheid aan (...) maar om dit te kunnen zien, wierden wij binne deze sombren plaats niet toegelate, zijnde die bedompte gevangenis, te naderen, verboden. Wij wierpen dan nog een treurig oog op de dievegaten, die klijn en swaar betraillet zijn, en al denkende aan het lot van den laatsten koning, gingen wij de straat du Temple naar de boulevard.¹⁹⁹

Hieruit blijkt ook dat de revolutionaire gebeurtenissen invloed hebben op de stemming van de reizigers. Ze raken bedroefd op *lieux-de-mémoire*. Van Peene schrijft in 1806 over:

De place de la Concorde, waar de laatste koning van vrankrijk een offer der partijzucht der franschen geworden is, hoe wankelende is een troon (...) achter de garde meuble is de Cimetiere de la Madelaine, waar heen zijn lijk na de executie is gebragt en in ongebluste kalk gelegd. Zoude men ook bang geweest zijn, dat nog zijn beenderen vrankrijk nadeelig hadden kunnen zijn?²⁰⁰

Ook Van Beest bezoekt overigens het Madeleinekerkhof direct nadat hij op de Place de la Concorde is geweest.²⁰¹ Helmers toont medelijden met Marie Antoinette. Hij had ‘het palais de Justice bezichtigt en aldaar (...) de zaal gezien daar de ongelukkige Maria Antoinette is ter dood veroordeelt en waar de volmaakte horde, die het Comité du Salut Public, zitting had.’²⁰²

Behalve de koninklijke familie worden ook algemene groepen en in zeldzame gevallen eigentijdse Parijzenaren (zie deelparagraaf 4.4.2) in de slachtofferrol gemanoeuvreed. Van Peene vestigt bijvoorbeeld aandacht op het lot van de geleerden: ‘Het Palais de Justice is een groot en fraaij gebouw, waarin de zo zeer gevreesde gevangnissen van het jaar twee, welk toen opgepropt waren met ongelukkige meestal schlachtoffers van partij en wraakzucht of

¹⁹⁹ Van der Linden, *Een Patriot*, 71. Bij het verslag van Van Beest heb ik gebruikgemaakt van de transcriptie van Maranne van der Linden.

²⁰⁰ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁰¹ Van der Linden, *Een Patriot*, 70.

²⁰² Helmers, ‘Dagboek van reis’, Vrijdag 2 juli.

geld en bloeddorst, de geleerdste mannen van Vrankrijk hebben hier in ketenen gezocht en hunne vonnissen hooren vellen.’²⁰³ Berg schrijft als hij, op weg naar Parijs, in Arras aankomt:

Zij is in de jaarboeken der Revolutie beroemd geworden door dat zij de geboorteplaats van Robespierre is, & deeze maar nog meer zijn vriend of meedemakker Joseph Lebon, die aldaar op eene afgrijslijke manier gewoed hebben. Er zijn geheele straaften welker inwooners alle adellijken waaren & geexpatrieerd of geguillotineerd zijn (...) De barbaarschheid & bloeddorstige woede der jacobijnen in die tijd ging zoo verre dat men op eene morgen hier 60 kinderen van adellijken van 5 tot 10 Jaar oud, guillotineerde, om hunne goederen des te gemakkelijker te kunnen confisqueeren. De guillotine op de markt is wel 5 maal verzet, wijl ieder keer de nabuurige kelders van het vergooten bloed, dat de aarde niet in kon zwelgen, overstromd wierden. ²⁰⁴

Hij wijst daarmee op de adellijke slachtoffers van de Revolutie. Tegelijkertijd blijkt hieruit zijn afkeer tegen de jacobijnen. Indien ze daders aanwijzen, geven de meeste van deze Nederlandse reizigers hen de schuld van de ‘excessen’ van de Revolutie. Sommige hanteren bijvoorbeeld de term ‘Schrikbewind’, die blijkbaar al rond 1800 in zwang was.²⁰⁵ Helmers spreekt van de ‘jacobijnse horde’.²⁰⁶ Met name kopstukken als Robespierre, Lebon en Marat worden door de Nederlandse reizigers zwart gemaakt. In andere gevallen wijten de reizigers het geweld vooral aan de passies van de *revolutionaire* Fransen in het algemeen, zoals de ‘dolle drift’ en ‘partijzucht’.

Ook maken de reizigers melding van de schade die door de revolutionairen aan gebouwen is aangericht, voornamelijk in kerken als die van Saint Denis en het klooster van Petits Augustins.²⁰⁷ Tot slot is het opmerkelijk dat vier reizigers, inclusief de orangist Helmers, een bezoek brengen aan het voormalige woonhuis van de Verlichtingsfilosoof Jean-Jacques Rousseau in de vallei van Montmorency (vlakbij Parijs) en hem loven.²⁰⁸ De

²⁰³ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁰⁴ Berg, ‘Journaal van’.

²⁰⁵ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zaterdag 7 augustus; Anoniem, ‘Reisverhaal’, 7.

²⁰⁶ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Dinsdag 9 juni. Daarnaast schrijft hij, op vrijdag 25 juni, algemener over ‘de vandaalen der 18de eeuw’.

²⁰⁷ Zo schrijft Van Peene: ‘[Wij] kwamen te St. Denis, hier bezogten wij de groote kerk, de begraafplaatsen der koningen en grooten van het Rijk, doch de partijzucht, welke zo een groot aantal levenden heeft verjaagd en ongelukkig gemaakt, heeft zelfs het doode overschot van deelen, de rust in hunne graven geweigerd, het gansche binnenste gedeelte dezer kerk is verwoest, slechts de muuren zijn overgebleeven, echter is men bezig dezelve weder in ordre te brengen.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Helmers deed zijn uitspraak op 9 juni over ‘de jacobijnse horde’ juist in het klooster van de Petits Augustins. Van Beest schrijft over de grafsteen van de uitvinder van de Machine van Marly, die daar in de kerk gestaan had: ‘Dezen steen was, met alle andre godsdiensttekenen in de jongste revolutie, uit gebrooken en weggeworpen.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 81.

²⁰⁸ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 109-110; Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Orangist Helmers schrijft bijvoorbeeld: ‘Het is in deze gelukkige valei [van Montmorency] dat J J Rousseau eenige jaaren doorbragt (...) Wij zagen zijn verblijf, de kamers door hem bewoond, de meubelen door hem

volgende opmerking van Munniks is typerend voor het gehele concept van de *lieu-de-mémoire*. Hij trok naar Montmorency ‘om de oude kamer van den Volksvriend Rousseau te zien, de gordijnen welke om het bed waren had hij reeds gebruikt, even als ook ene tafel, stoel, en oude inktkoker, ik zag er zijn portreit wel meer als 12 malen hangen – *ik vond niets bijzonders in dit alles, dan alleen de gedachte, dit bestond hier ten tijde van dien Letterheld, dit heeft hij gebruikt* [mijn cursief].²⁰⁹ Het idee op een ‘authentieke’ plek te zijn waar belangrijke mensen geleefd en gebeurtenissen plaatsgevonden hebben, roept een historische sensatie op, waarbij de grens tussen verleden en heden tijdelijk lijkt te vervagen.²¹⁰ Deze sensatie trok veel reizigers naar het ‘post-revolutionaire’ Parijs.

Deze belangstelling van de reizigers voor Rousseau is verklaarbaar. De filosoof had in het negentiende-eeuwse Nederland veel invloed, ook al was lang niet iedereen positief over hem.²¹¹ Met hun lovende woorden over Rousseau tonen de reizigers dat ze niet zozeer tegenstanders zijn van de Verlichtingsidealen, als van het revolutionaire geweld. Ze presenteren zich des te meer als tegenstander van de Franse revolutionairen doordat ze zelden kritiek uiten op Lodewijk XVI. Als de koning wel bekritiseerd wordt, gebeurt dat hooguit in de vorm van een impliciete veroordeling, zoals door Van Peene bij de Bastille. Hij bestempelt de voormalige staatsgevangenis als ‘de plaats waar eenige jaren geleden de onderdrukte menschheid zuchtte.’²¹² Kluit stelt de revolutionairen echter weer in een kwaad daglicht door tijdens zijn bezoek aan die plaats te schrijven over ‘de eerste dagen der dolle drift.’²¹³

Zoals al bleek, gaan de expliciete reflecties van deze Nederlandse reizigers op revolutionaire *lieux-de-mémoire* regelmatig gepaard met emoties. Bij Helmers nemen deze dusdanig de overhand dat hij zijn reconstructie halverwege afbreekt. Zo schrijft hij bij Petit Trianon, het optrekje van Marie Antoinette buiten Parijs:

’t Was hier dat Maria Antoinette moede vanal de aanbidding en pragt van Versailles (...) het geluk zocht in de schoot der eenvoudige natuur, tans zoo dat de eerste koningin van Europa om genoeg te smaken gedwongen was melk te verkopen, boter te karnen, in het kort als landmeisje leefde. Gelukkige dagen.

gebruikt.’ Hij spreekt ook over ‘zijne gloeiende verbeeldingskracht.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis, Zondag 27 juni.

²⁰⁹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 111.

²¹⁰ Zie voor het idee van ‘authenticiteit’: Sharon Macdonald, *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today* (Abingdon 2013) 119-120. Zie voor de term ‘historische sensatie’, die afkomstig is van de Nederlandse historicus Johan Huizinga: Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1996) 56.

²¹¹ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, ‘Jean-Jacques Rousseau en zijn *Confessions* in Nederland in de negentiende eeuw’, *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 36-55.

²¹² Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²¹³ Kluit, ‘Beschrijving van’.

Weinig dachten deze ongelukkige dochter van Maria Theresia, dat zij uit die betoverende tuinen zou worden gescheurt, om met de geringste schelmen op één kar geplaatst, dan genoeg...²¹⁴

Zodra de details te pijnlijk worden, stopt Helmers dus met zijn beschrijving. Dit verschijnsel was ook zichtbaar bij Britse reizigers, die aanvankelijk een sensationeel gevoel kregen zodra ze revolutionaire plaatsen naderden, maar binnen de kortste tijd geschokt waren door alle herinneringen hieraan.²¹⁵

Dergelijke intense emotionele inlevingen vinden bij deze Nederlandse reizigers echter sporadisch plaats. Soms is er ook simpelweg sprake van zakelijke beschrijvingen, zoals die van Munniks: ‘La Place de la Concorde autrefois de Louis XV (...) op het middenpunt wierdt Lodewijk de XVI ge Guillotineerd, waar het standbeeld van Lodewijk XV te paard plagt te staan.’²¹⁶ Hierbij komen de revolutionaire gebeurtenissen *en passant* onder de aandacht en wordt er geen waardeoordeel gegeven. In alle verslagen, met uitzondering van Munniks (die überhaupt de revolutionairen niet bekritiseert of looft), wordt deze ‘objectieve’ beschrijving wel regelmatig doorbroken met emotionele reacties op de Revolutie.

Al met al reflecteren de Nederlandse reizigers in hun verslagen nadrukkelijk op revolutionaire herinneringsplaatsen in Parijs. Ze veroordelen de revolutionairen, voornamelijk de jacobijnen. Ook tonen ze sympathie voor de ‘slachtoffers’ van de Franse Revolutie, die in hun ogen vooral afkomstig zijn uit de hogere standen, waarbij de meeste aandacht uitgaat naar het lot van de koninklijke familie. Dat is opmerkelijk, gezien het feit dat meerdere reizigers gewezen patriotten waren. De meeste Nederlandse patriotten waren aanvankelijk voorstanders van de Revolutie en tegenstanders van representanten van de erfelijke macht, zoals de koning. Patriotse reizigers rond 1789 in Parijs waren nog positief over de Revolutie (zie paragraaf 3.2). De reisverslagen tussen 1800 en 1808 symboliseren daarmee de omslag die in de Republiek heeft plaatsgevonden na de onthoofding van de koning. Vanaf dat moment werden zelfs patriotten sceptischer ten opzichte van de Revolutie. In dat kader is het niet verrassend dat de koning als belangrijkste slachtoffer bestempeld wordt in de reisverslagen. Bovendien blijkt hieruit dat patriotse en orangistische overtuigingen geen doorslaggevende rol spelen bij de beoordeling van de Franse Revolutie door Nederlandse reizigers. Ongeacht hun voorkeur wijzen ze de Revolutie, vanwege het geweld, nadrukkelijk af. Dit impliceert ook een zeker gemeenschappelijk natiebewustzijn (zie deelparagraaf 4.6.2).

Er bestaan zodoende overeenkomsten met de Britse reizigers, die zich eveneens

²¹⁴ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Dinsdag 13 juli-Woensdag 14 juli.

²¹⁵ Wellington, ‘Traversing Regions of Terror’, 151.

²¹⁶ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 26.

concentreerden op herinneringsplaatsen die verbonden waren met de koning. Met betrekking tot de vermelding van specifieke plaatsen stond het Tuilerieënpaleis bij hen centraal, op korte afstand gevolgd door de Place de la Concorde. In de verslagen van de hier bestudeerde Nederlandse reizigers zijn deze plaatsen zeker aanwezig, hoewel iets minder prominent. Ze worden in drie verslagen met de Revolutie verbonden. Andersom besteedden de Britse reizigers tussen 1800 en 1820 juist opvallend weinig aandacht aan de Temple, in tegenstelling tot de hier bestudeerde reizigers. Dit heeft vermoedelijk te maken met de sloop ervan in 1808.²¹⁷ Bij de Britse reizigers beperkte de perceptie zich steeds meer tot de gevangennamen en onthoofding van de koning en werden andere plaatsen vaker buiten beeld gelaten. Bij deze Nederlandse reizigers (tussen 1800 en 1808) is dit nog niet het geval, aangezien ze zich ook op andere plaatsen richten, die niet verbonden zijn met het lot van de koning, zoals de Bastille. De Revolutie is voor hen recenter, zodat ze zich meer plaatsen herinneren. Toch is het opmerkelijk dat de Bastille zo vaak voorkomt in de verslagen, aangezien de bestorming ervan in de Republiek niet tot emotionele reacties leidde (zie paragraaf 3.2). Vergeleken met de Britse reizigers tonen de hier bestudeerde Nederlanders ook minder emoties ten opzichte van herinneringsplaatsen. Hoewel ze regelmatig emotionele termen hanteren en persoonlijk geraakt worden door de plekken, leven ze zich minder vaak in dan de Britten en vertellen ze bijvoorbeeld zelden gruwelijke details, zoals het uitsteken van de ogen van een voorstander van Robespierre. De emoties gaan bovendien regelmatig gepaard met meer zakelijke beschrijvingen. Mogelijk komt dit doordat de Romantiek in Nederland minder was doorgedrongen, al betwijfel ik dit idee in paragraaf 4.8.²¹⁸

4.4.2. Passies, gevoelloosheid en orde?

Bij de buitenlandse reizigers vertaalde het belang van de Revolutie in de perceptie van Parijs zich in stereotyperingen van de *eigentijdse* Parijzenaren als gepassioneerd (lagere klassen) en gevoelloos (midden- en bovenklasse). Is dit bij de hier bestudeerde Nederlandse reizigers ook het geval?

In drie verslagen (Munniks, Van Peene en Van Beest) worden meer algemene conclusies getrokken over de gepassioneerde en gevoelloze karaktertrekken van de *eigentijdse* Parijzenaar of Fransman. De overige reizigers maken hierop hooguit impliciete toespelingen. Dit is aanzienlijk, maar nog altijd weinig vergeleken met de nadrukkelijke afwijzing van de

²¹⁷ Thompson, 'An Alarming', 16.

²¹⁸ *Ibidem*, 9; Wim van den Berg, 'De Nederlandse romantiek, een verschijnsel in de marge?', *De Gids* (1990) 79-89.

‘dolle’ revolutionairen uit het *verleden*, waardoor de reizigers meer geobsedeerd zijn.

Munniks heeft uitgesproken opvattingen over Parijzenaren. Het is opmerkelijk dat hij ze, voorafgaand aan de opsomming van alle stereotypes (zie ook deelparagraaf 4.5.1) contrasteert met de Nederlanders: ‘De Inwooners van Parijs: Deze zijn van ene geaardheid geheel verschillende, van die onzer natie.’²¹⁹ Zij zijn volgens hem onder meer ‘zeer opvliegende (...) en *over het algemeen* zeer aan hunne lusten overgegeven (...) zij zijn ook zeer eerzuchtig en zouden de kleinste vergelijking zonder voldoening niet kunnen verdragen, waarvan men hier dagelijks de droevige blijken hoort en ziet, daar er geen dag voorbijgaat zonder dat er tweegevegten in het Bosch van Boulogne gebeuren [mijn cursief].’²²⁰ Er is in zijn verslag dus nadrukkelijk sprake van *othering*. Hiermee roept Munniks bovendien het beeld op van de gepassioneerde en losbandige Parijzenaar. Hij scheert alle Parijzenaren in dat opzicht over één kam en maakt geen duidelijk onderscheid tussen klassen. Zo schrijft hij over de inwoners in openbare tuinen: ‘Daar gaan zij na gedane arbeid zich verlustigen, daar gaan zij springen, dansen, en met een woord, zoals zij het noemen ribotter [flink drinken].’²²¹ Hij spreekt eveneens over het paardrijden, ‘een voortbrengzel van het luxurieuze genie der franschen.’²²² De conclusies van Van Peene in 1806 over het Cabinet van Bertrand zijn ook veelzeggend voor zijn beeld van Parijs. Het kabinet bevindt zich vlakbij het Palais Royal en er worden gezonde, maar vooral zieke lichaamsdelen tentoongesteld: ‘Hier behoorde elk jong mensch bij zijn aankomst in Parijs gebragt te worden, ten einde voor den wellust afgeschrikt te worden. Hier ziet men al de vreeselijke gevolgen daarvan op de natuurlijkste en waarlijk ijselijke wijzen vertoond.’²²³ Meerdere reizigers verbazen zich in dit verband over de Parijse prostituees.²²⁴

Van Peene weerlegt echter ook deels het beeld van de gepassioneerde Parijzenaar (in tegenstelling tot Munniks). Zo schrijft hij:

²¹⁹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 22.

²²⁰ *Ibidem*, 22.

²²¹ *Ibidem*, 76-77.

²²² *Ibidem*, 102.

²²³ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²²⁴ Zo schrijft Van Beest over ‘velen meisjes van plaisier. Alle zijn ze in het wit gekleed, een witte neusdoek in de hand, en door hare losse manieren, dansende gang, aanlokkende lach, maar vooral door het zingen of neurien, dadelijk van het ordentelijk jufferschap te onderscheiden. Dit valt een vreemden terstond in het oog, maar scheen de Parijzenaars niet aantedoen. Zelfs de dames passeerden deze ongelukkigen ongemerkt voorbij, en zo word ons door gewoonte de vreemdste dingen onverschillig (...) Wij staarde op dat onnatuurlijk verschijnsel, maar het liep de Fransen niet eens in ’t oog.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 84-85. Munniks stelt: ‘Wanneer men veel die brug [Pont Neuf] overgaat kan men haast het spreekwoord bevestigen, dat men er altijd een wit paard, ene ligtekooi [prostitutee], en enen geestelijke ontmoet, ten minsten ik heb het dikwijls bewaarheid gevonden.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 28-29.

De botermarkt is bij gelegendheid der kermis bij ons minder bezocht als deeze plaatsen, wanneer het slechts goed weeder is; de verteering is gering, wijn drinkt men weijnig (...) met den avond verminderde den menigte en ten elf Uren was niemand meer daar, geen krakeel, vechtpartij, nog eenige minste losbandigheid had hier *weder* plaats [mijn cursief].²²⁵

Met name het gebruik van het woordje ‘weder’ is belangrijk, omdat het impliceert dat deze gematigdheid vaker voorkomt in Parijs. Van Peene schrijft dan ook meerdere malen over de ‘gematigde’ Parijzenaar.²²⁶ Bovendien stelt hij, naar aanleiding van een museumbezoek: ‘Er waren vrij wat menschen van allerlei standen, een ieder was bescheiden en beleefd, zelfs de geringste ’t zij man of vrouw zag en beoordeelde met smaak en naauwkeurigheid, dit moet men slechts bij de beleefde en wel opgevoeden franschman zoeken. Ons Hollandsche gemeen is op verre na zo geciviliseerd niet.’²²⁷ Met de Franse Revolutie nog vers in het geheugen is dit een zeer opvallende opmerking, aangezien deze toch aanzienlijk gewelddadiger verliep dan de Bataafse variant.

In hoeverre beschouwen de Nederlandse reizigers de Parijse boven- en middenklasse als gevoelloos, een ander stereotype beeld van buitenlandse reizigers? Munniks bestempelde de Parijzenaren *in het algemeen* al als ‘zeer eerzuchtig’. Meerdere van de reizigers klagen ook over oplichters, die zonder gevoelens van empathie toeslaan. Veelal zijn vreemdelingen de pineut. In een van zijn schaarse opmerkingen over de eigentijdse karaktertrekken generaliseert Van Beest dit zelfs tot de Fransman in het algemeen:

Men is in Frankrijk zeer beschroomd om gelt aan te vatten, een ieder staat als ’t ware met de schaal in de hand, en al heeft het zijn gewigt, indien een lelie maar wat naar deze of de andre zijde helt, het word afgekeurd. Het zilver, indien het beeld gesleten is, ontfangt men niet, en men steekt het den onkundigen vreemdeling niettemin in de hand (...) Bertrant laat dit alles [zijn kabinet] voor 30 sous de man zien. Wij konden niet nalaten optemerken dat hij (zijn eerbiedwaardig character vergetende) zich wat al te kwaksalverachtig gedroeg. De man liet te veel blijken, dat het niet de kunst, het nut, maar om het geld te doen was.²²⁸

Vooraf douanebeambten, caféhouders, koetsiers en kooplieden, kortom mensen uit de middenklasse, worden door deze Nederlandse reizigers geassocieerd met bedrog. Zo stelt Van Peene in 1808:

²²⁵ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²²⁶ Zo schrijft hij over ‘de vrolijke dans welke met geen losbandigheid nog onbezonnenheid gepaard ging (...) hier [de tuin van de Tuilerieën] kan men de franschman in zijne waare geartheid leeren kennen, geen losbandigheid maar gulle vrolijkheid, tekent hem in zijne vermaken.’ Zie: *Ibidem*.

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ Van der Linden, *Een Patriot*, 58, 65.

Deeze [paarden] zouden ons tot zeker dorp twaalf uren ver brengen, dan de postillon begreep dit anders en maakte ons twee uren vroege wijs, dat wij op de bepaalde plaats waren en reedt weg, verdergekomen zijnde, ontdekten wij deze bedriegereij – op fransche bodem kan men rekenen, dat verzekeer ik u, dit ondervonden wij (...) [bij een] fabrique de biscuit, deeze opgebakke waarvan wij er twee opbruiken, moesten wij gedugt duur betalen.²²⁹

Meerdere reizigers schrijven over de hoge prijs van Parijse producten.²³⁰

Toch bestaat er ook een andere kant. Niet alles in Parijs is namelijk duur.²³¹ Parijzenaren worden bovendien eveneens als gastvrij bestempeld ten opzichte van vreemdelingen. Zo was Van Peene onder de indruk van de ‘goedhartigheid’ die hij ondervond vlakbij Parijs: ‘Dadelijk was een ieder op de been, men bezorgde onze uitgehongerde magen en vermoeide lichamen eeten en bedden, en dit alles niettegenstaande het reeds half twee in de nacht was, met de grootste bereidwilligheid; waar tog zoude men dit in Holland vinden.’²³² Volgens Helmers heeft de ‘opzichter over het Cabinet [in de Jardin des Plantes] zeer veel egards voor vreemdelingen.’²³³ Persoonlijke ontmoetingen leiden ook vaak tot positieve beelden.²³⁴ Bovendien is het opmerkelijk dat meerdere reizigers de liefdadigheid van Parijzenaren roemen, inclusief de hogere klassen, een eigenschap die geheel tegenstrijdig is aan gevoelloosheid. Munniks stelt bijvoorbeeld: ‘Zo als wij tot dusverre gezien hebben dat Frankrijks bestierderen zeer veel gelegen ligt aan, en zeer zorgen voor de Openbaren vermaken van hunne medeburgen, geen minder belang zullen wij hun zien stellen in het welzijn van hunne landgenoten, zelfs wanneer zij, het zij zeer jong, het zij zeer oud, lijden, gebrekelijk, of behoeftig zijn.’²³⁵ En uit het bestaan van dergelijke weldadige instituten ‘kan

²²⁹ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’. Munniks stelt met betrekking tot de Pont Neuf: ‘Zij is altijd vol volk en rijtuigen en men ziet er alles te koop, doch moet daar oppassen om niet bedrogen te worden.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 28.

²³⁰ Munniks was in de porseleinfabriek van Sèvres en ‘kogt er een fraaij kopje het welk hier, even als alles zeer duur is; en moeielijk te bekomen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 114. Volgens Van Beest zijn ‘de footjes (...) er danig in de mode.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 89.

²³¹ Berg kocht ‘in ’t voorbijgaan op de quai des Augustins een Homerus (...) van Glasgow; voor 7f. Men zoude er in Amsterdam wel 8 of 10 gulden & misschien nog meer voor moeten geeven.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’. Van Beest stelt ook: ‘Het kwam ons voor dat alles in de stad goedkoper was [dan op het Franse platteland].’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 89.

²³² Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

²³³ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zaterdag 13 juni.

²³⁴ Zo had Munniks de Place Vendôme ‘altijd met veel genoeg bezogt, te meer dewijl er, een der gereformeerde predikanten woonde genaamd Mestrezat, een zeer vrolijk mensch, lid van het Eerlegioen, met welken ik menig uur in gezelschap van zijne vrou zeer aangenaam doorbragt.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 26. Hij ontmoette ook professor Cuvier, tevens beheerder van een kabinet: ‘De Eigenaar was altijd vriendelijk jegens mij, ik bezogt hem van tijd tot tijd, en onderhield mij altijd met vermaak met hem, hij is ook Secretaris van het Institut National.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 63. Van Peene schrijft: ‘Heeden middag hebben wij bij den Heer de M gedineerd, het onthaal was zeer gul.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²³⁵ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 88.

[men] (...) zo zeer de geartheid der Natie opmerken', stelt Van Peene.²³⁶

In hoeverre worden deze stereotypes (voor zover aanwezig) verbonden met de Revolutie? Volgens de Britse reizigers waren de huidige Parijzenaren ook gevoelloos, omdat ze onverschillig stonden ten opzichte van de revolutionaire 'wandaden'. Zij vonden dit een schande, aangezien deze Parijzenaren in hun ogen hiervoor verantwoordelijk waren geweest. In de Nederlandse reisverslagen tussen 1800 en 1808 komt het onverschillige gedrag van Parijzenaren op revolutionaire herinneringsplaatsen nauwelijks naar voren. Dit idee wordt wel verwoord door Van Peene. Nadat hij over de 'Schlachtoffers van partij en wraakzucht' in het Palais de Justice heeft geschreven (zie deelparagraaf 4.4.1), stelt hij met betrekking tot dit paleis: 'O God hoever kan den mensch zich zelve vergeeten, noch worden in dat Palaijs, doch God dan wel thans met gelatenheid en na de wetten, de vonnissen in de civiele en crimineele rechtbanken geweest.'²³⁷ Van Peene stoort zich er dus aan dat de vonnissen onder Napoleon nog altijd in het Palais de Justice worden uitgesproken, een plaats die verschrikkelijke herinneringen oproept. Volgens hem gebeurde dit met een zekere gelatenheid, die duidt op onverschilligheid ten opzichte van de eigen 'wandaden'.

Nog drie andere reizigers verbinden de eigentijdse Parijzenaren met de Revolutie. Zo ontmoet Berg op weg naar Parijs 'een paar Franschen (...) De eene was volkoomen het evenbeeld van Marat, ten minsten wat het uiterlijke betreft & ik zoude mij zeer bedriegen; zo het niet een dolle Jacobijn of een Septembriseur [radicalen die met de septembermoorden in 1792 vermeende tegenstanders van de Revolutie ombrachten] was.'²³⁸ Van Beest zou 'de groen- en viswijven, de berugte dames in de revolutie gaan opnemen.'²³⁹ Hij associeert hen met de Vrouwenmars op Versailles van 5 en 6 oktober 1789, toen vrouwen uit het volk naar het paleis van de koning trokken om hem te dwingen een einde te maken aan de hongersnood.²⁴⁰ Deze dames zijn volgens Van Beest 'hellevegen in jufferlijke opschik. Echter

²³⁶ Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'. Ook schrijft Kluit: 'In een woord, heeft de Abbé de l'Epée en zijn opvolger Sicard roem behaald, door de doof geboorenen nuttig voor hun zelf en voor de maatschappij te maken, de Professor Hauy verdient geen minderen lof voor zijn onvermoeiden vlijt en zorg in de verzagting van het lot van zoo vele ongelukkigen als van hun edel zintuig het gezigt beroofd, door zijne goede manier van behandeling en onderwijs daar in verligt worden, en waar door hij van allen scheen bemind te worden, zoo als voornamelijk bleek uit eene geciteerde ode, door een der blinden.' Zie: Kluit, 'Beschrijving van'.

²³⁷ Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'. Hij merkt in zijn verslag uit 1806 ook op dat er bij de voormalige Bastille gefeest wordt. Ook Van Beest noteert het contrast tussen ellende en vrolijkheid, al stelt hij nergens expliciet dat de Parijzenaren onverschillig zijn en zonder berouw ten opzichte van het verleden staan: 'Wij wierpen dan nog een treurig oog op de dievegaten, die klijn en swaar betraillet zijn, en al denkende aan het lot van den laatsten koning, gingen wij de straat du Temple naar de boulevard. Hier zijn weldra de swarmoedige indrukken uitgevaagt. Wij waren dadelijk onder de duizende, en wierden aan allen kanten tot het genieten van vermaak geroepen.' Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 71-72.

²³⁸ Berg, 'Journaal van'.

²³⁹ Van der Linden, *Een Patriot*, 74.

²⁴⁰ Schama, *Citizens*, 459-468.

nodigde zij ons vriendelijk om bij hun te kopen, wij beschouwden dezen hoop zo groen als viswijven met aandacht, en merkten wel wat er met hen, en met die duizende andre op andre markten, in revolutionaire tijden, gedaan geworden is. Wij eisdten op het denkbeeld dat deze eens in colonnen naar Versailles getrokken waren.²⁴¹

Ook ontmoeten Helmers en Van Beest slachtoffers van de Revolutie. Helmers ziet in de bibliotheek van het kasteel Fontainebleau ‘de Biblioticaris, dezen man genaamt du bois d’Arnnenville, had veel geleden in de Revolutie, en sprak volmaakt wel over die ongelukkige tijden.’²⁴² Van Beest ontmoet in het doven- en stommeninstituut van Roch-Ambroise Cucurron Sicard een kind, dat als ‘wilde’ staat tentoongesteld. Juist in die tijd bestond er een fascinatie voor dergelijke kinderen, die verondersteld werden uit de woeste natuur afkomstig te zijn. Wilde dieren als wolven en beren zouden hen opgevoed hebben. Als onbeschreven en onbeschaafd blad waren ze de ideale proefkonijnen voor Verlichte experimenten omtrent de maakbaarheid van de mens.²⁴³ Van Beest gelooft echter niet dat dit kind echt door wilde dieren is opgevoed. Zijn lot is volgens hem bepaald door de Revolutie. Van Beest merkt namelijk op dat:

Deze jongeling vele lidtekens van wonden op het aangezigt, armen en handen heeft, en vooral één in de keel, waar uit men besluit te denken, dat hij in den opstand der boeren, tegen de edellieden in 1788 & 89, in eene plundering van de kastelen, dusdanig mishandeld, verlaten, en bij toeval in het leven gebleven is, en hoe jong ook, zijn voedsel in de boschen gevonden heeft. Maar heeft hij dan daardoor het redelijk vermogen zodanig kunnen verliezen, dat men hem in vier jaaren, onder de menschen verkerende, geen spreken heeft kunnen leeren, en niet verder kunnen brengen als men hem nu zien kan, dat is onbekwaam tot alles, en minder dan een kind van twee jaaren [mijn cursief].²⁴⁴

Dit bewijst ook de aversie van Van Beest tegen de revolutionairen.

De overige drie reizigers projecteren de Franse Revolutie niet op de *huidige* Parijzenaren. Zij stellen de eigentijdse inwoners van de Franse hoofdstad niet verantwoordelijk voor de ‘excessen’ van de Revolutie. Voor zover ze trekjes van gepassioneerde en gevoelloosheid vertonen, hebben deze ‘afwijkingen’ geen bijdrage

²⁴¹ Van der Linden, *Een Patriot*, 75. Hij is overigens niet al te consequent op het gebied van enkelvoudsvormen (naar de hedendaagse spelling), evenals sommige andere reizigers.

²⁴² Helmers, ‘Dagboek van reis’, Woensdag 30 juni.

²⁴³ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 66.

²⁴⁴ Van der Linden, *Een Patriot*, 73. Vermoedelijk gaat het hier om de beroemde Victor van Aveyron. Hij werd rond 1800 gevonden, met een geschatte leeftijd van elf of twaalf jaar, en was het onderwerp van experimenten in het doven- en stommeninstituut. Van Beest schrijft in 1804 (pagina 72 en 73) dat het ‘nu vier jaaren geleden [is] dat dezen jongman in een bosch gevonden is, men oordeelden hem te diertijd elf jaaren. Hij zou dan nu 15 jaaren zijn.’ Interessant is daarbij dat er tussen Parijse wetenschappers discussies bestonden of deze jongen echt ‘wild’ was of simpelweg psychisch gestoord. Zie: ‘Jean-Marc Gaspard Itard’:

<http://www.indiana.edu/~intell/itard.shtml> (13-07-2017); Julia Douthwaite, *The Wild Girl, Natural Man, and the Monster: Dangerous Experiments in the Age of Enlightenment* (Chicago 2002) 11-14.

geleverd aan het geweld en worden deze dus niet verbonden met de Revolutie. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de revolutionaire gebeurtenissen door hen nagenoeg altijd in de verleden tijd worden verteld en huidige Parijzenaren er geen ‘rol’ in spelen. De Revolutie is voor hen vooral nog tastbaar in de vorm van herinneringsplaatsen. Deze reizigers signaleren geen rondlopende revolutionairen, ‘medeplichtigen’ en ‘slachtoffers’ in Parijs.

Welke gevolgen hebben de beelden over de Revolutie voor de perceptie van de orde in Parijs? Allereerst voelen de Nederlandse reizigers zich tussen 1800 en 1808 zeker niet altijd op hun gemak in de Franse hoofdstad. Dat heeft onder meer te maken met de drukte. Munniks schrijft over ‘de menigte van fiacres, remises, Cabriolets, welke men overvloedig op de straten van Parijs vindt (...) dan loopt men gevaar alle ogenblikken zodoende onder koetzen, Cabriolets, of andere karren te geraken.’²⁴⁵ Volgens Van Peene ‘maken dezelve zo levendig van den ogtend tot den avond, dat de drukste plaatsen in Amsterdam, daarbij doodsch en stil zijn.’²⁴⁶ De anonieme reizig(st)er schrijft over ‘de wandelaars dien wij aantreffen, de beweging zoo wel in de koffie hujsen, als ook de menigte menschen kan men zig geen denkbeeld van vormen.’²⁴⁷

Ook wordt de Franse hoofdstad volgens deze Nederlandse reizigers gekenmerkt door veel sterfgevallen en misdaden. Munniks verhaalt over ‘de pont au Change waar de netten des avonds uitgespannen worden om verdronkenen op te visschen, welke dagelijks ene rijkelijke vangst hier oplevert.’²⁴⁸ Van Peene waarschuwt in 1806 vooral vreemdelingen en wijst daarbij op het geld (evenals Van Beest): ‘Elk oogenblik leert men in deeze groote stad op zijn hoede te zijn, vooral loopt men gevaar om dupe te zijn, zo lang men het fransche geld niet volkomen kent (...) hoe menig een, heeft hier [Palais Royal] in een ogenblik, het geluk van zijn gansche leven in de waagschaal gestelt en ook verloren.’²⁴⁹

Ondanks dergelijke problemen roemen de reizigers de orde in Parijs. Zo schrijft Kluit:

Onder eene Tent bevond zig reeds eene militaire wagt, ter bewaring van rust en orde, welke ook onzen aandagt niet is ontsnapt, en onzen opmerking wel verdiende, wegens de goede zorg van het Gouvernement, die in deze volkrijke waereldstad, vooral bij den toevloed van zoovele duizende vreemdelingen zoo noodzaaklijk is, en zoo veel uitwerkt, dat in het midden van zulk een gewoel, men nergens eenigen onrust of ongeregeldheid gewaar word.²⁵⁰

²⁴⁵ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 23, 96.

²⁴⁶ Kluit wandelde in een park in Brussel, ‘daar het mij toescheen dat de dood woonde, in vergelijking van de drukte daaraan ik in de Parijssche wandelingen gewoon was.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’.

²⁴⁷ Anoniem, ‘Reisverhaal’, 3.

²⁴⁸ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 29.

²⁴⁹ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁵⁰ Kluit, ‘Beschrijving van’.

Van Peene trekt vergelijkbare conclusies: ‘Men rekende nu 200,000 menschen bij elkander en niet tegenstaande deze drukte kan ik verklaren geen onordentelijkheid hoegenaamd of dronk mensch te hebben gezien.’²⁵¹ Van Beest stelt eveneens: ‘De veelheid des wandelaaren was ontzettende: nergens was ongeregdheid.’²⁵² Volgens Munniks was er bij de terugkeer van de menigte van de tuinen van Saint-Cloud naar Parijs zelfs meer orde dan in Nederland: ‘Het ware te wenschen dat in ons land bij zulke gelegenheden ook zulk ene order wierdt gehouden, dat zoude zeker veelmalen ongelukken voorkomen.’²⁵³

De reizigers besteden ook aandacht aan de bestrijding van de criminaliteit in Parijs. Van Peene bespreekt de maatregelen tegen prostituees:

Evenwel vindt men er dames in overvloed, welke hunne bekoorlijkheden, zo als gewoonlijk bloot leggen en allerkostbaarst en elegant gekleed zijn, zoodanig den liefhebber lokken; hun getal is zints eenige tijd veel verminderd, de politie bewaakt hun ten sterkste en kort geleeden was een goed gedeelte deze schoonen opgepakt, hetgeen van tijd tot tijd gebeurt, wanneer hun getal te sterk toeneemt.²⁵⁴

Hij heeft dus waardering voor de politie en dat geldt voor meerdere reizigers. Munniks stelt zelfs: ‘Met regt kan men zeggen, dat Parijs ene dier plaatzen is, waar de Politie niet alleen het werkzaamste is, maar ook het meeste wordt gehandhaafd.’²⁵⁵ Hij wijst ook op de talloze bespieders.²⁵⁶ Niet alleen de politie, maar ook de Parijzenaren zelf worden hierbij geroemd door de reizigers, voornamelijk Van Peene: ‘Ik kon mij niet genoeg verwonderen over de goede order, die overal heerscht – het scheen dat een ieder medewerkte om die te bewaren.’²⁵⁷

Zodoende bestaan er binnen enkele Nederlandse verslagen tussen 1800 en 1808 stereotypen van de gepassioneerde en gevoelloze eigentijdse Parijzenaar, maar zijn er ook andere beelden zichtbaar. Bovendien schrijven de reizigers deze kenmerken doorgaans niet toe aan specifieke klassen. Op dit gebied verschillen de beelden met Amerikaanse en Britse reizigers. Vier van de Nederlandse reizigers wijzen sporadisch op eigentijdse daders en slachtoffers van de Revolutie (net als de Britse ‘toeristen’). De overige drie reizigers stellen de eigentijdse Parijzenaren niet verantwoordelijk voor de Revolutie. Uiteindelijk associeerden Britse reizigers de eigentijdse Parijzenaren dus nog wat nadrukkelijker met het revolutionaire

²⁵¹ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁵² Van der Linden, *Een Patriot*, 61.

²⁵³ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 100.

²⁵⁴ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁵⁵ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 32.

²⁵⁶ Zo schrijft hij over de restaurants: ‘[Men] is er meest van opmerkers omringd, die naaukeurig agt op alle gesprekken geven, om hem die zich onvoorzigtig uitlaat, naaukeurig te kunnen naarsporen, of desnoods van hem zich te doen verzekeren op order der policie, waarvan men niet zelden voorbeelden gezien heeft.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 76. Zie ook: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁵⁷ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

geweld.²⁵⁸ Mogelijk kunnen de verschillen verklaard worden door het onderscheid tussen het genre van gedrukte en handgeschreven verslagen. William Chew en Victoria Thompson bestudeerden namelijk Amerikaanse en Britse *gedrukte* werken. Het gedrukte reisverslag van de Nederlander Adriaan van der Willigen, prominent in die tijd, bevat meer expliciete stereotypes van gepassioneerde en gevoelloosheid dan de door mij bestudeerde Nederlandse handgeschreven verslagen.²⁵⁹ *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw* (over zijn reis van 1802 tot en met 1805 naar Parijs) verscheen in 1806 en 1807. Het verslag is uitgesprokener en kent tegelijkertijd meer nuances dan de handgeschreven verslagen. Onderzoek naar Amerikaanse en Britse *handgeschreven* verslagen leidt mogelijk dan ook tot andere conclusies over de percepties van Parijs rond 1800 van Angelsaksische reizigers.

Ondanks de drukte, criminaliteit én revolutionaire erfenissen benadrukken deze Nederlandse reizigers de orde in Parijs. De politie en Parijzenaren zelf worden hierbij genoemd. Hieruit blijkt dat de regeerperiode van Napoleon een afzonderlijk tijdperk vormde in de perceptie van reizigers. De Britse reizigers roemden namelijk eveneens Napoleon op het gebied van orde, in tegenstelling tot diens voorgangers en opvolgers. Dankzij hem bleven de Franse passies relatief onder controle. Een verschil met deze Nederlandse reizigers is hierbij wel dat de laatstgenoemden meer aandacht besteden aan de invloed van Parijzenaren zelf hierop. Niet alleen Napoleon en de politie ‘beteugelen’ de Parijzenaren, maar deze hebben ook zelfbeheersing en zijn van nature minder gepassioneerd dan de eerdere revolutionairen. Waarschijnlijk heeft deze nadruk op de orde te maken met de zichtbaarheid van de centrale overheid in Parijs, waaraan Nederlanders, tot de Bataafse tijd levend in een decentrale Republiek, minder gewend waren.²⁶⁰ Daardoor wordt Parijs, vergeleken met de revolutionaire periode, als relatief veilig beschouwd.

4.5. Amusement en architectuur in Parijs

²⁵⁸ Volgens Thompson was dit namelijk bij de meerderheid van de Britse reizigers het geval: ‘While travel writers asserted that the middle and upper classes lacked empathy, they portrayed the working classes as unable to control their emotions (...) The assumption that Parisians possessed a propensity for violence driven by excessive passion explained the unease many travellers felt in a city where the threat of another revolution seemed very present (...) This supposed lack of empathy explained why middle-class Parisians, whom many visitors saw as their peers, did not do more to stop the violence of the Revolution (...) Most travel writers made no mention of this [Parijse spijtbetuigingen met betrekking tot de revolutionaire ‘wandaden’] and indeed felt that even if such atonement were to be manifested in public, it would be no more than a spectacle to the French.’ Zie: Thompson, ‘An Alarming’, 12.

²⁵⁹ Zie: Adriaan van der Willigen, *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw* (Haarlem 1806-1807, 3 delen) 35, 61, 75-77, 97-101, 104, 125-126, 144-146, 151, 165-166, 170-171, 175, 178-180, 282, 512-514, 576.

²⁶⁰ Blom, ‘Nederland sinds 1830’, 321.

In hoeverre zijn de andere in hoofdstuk 3 besproken stereotypes zichtbaar? Gekeken wordt hierbij vooral naar karakterisering die verbonden zijn met het Parijse amusement, zoals het beeld van de vrolijke, wispelturige en oppervlakkige Parijzenaar (deelparagraaf 4.5.1). Dergelijke stereotypes circuleerden in Amerikaanse en Britse reisverslagen uit die tijd. Ook is er aandacht voor de implicaties van deze beelden voor de perceptie van de architectuur (deelparagraaf 4.5.2).

4.5.1. De vrolijke, wispelturige en oppervlakkige Parijzenaar

Parijs wordt door de reizigers tussen 1800 en 1808 beschouwd als een echt amusementscentrum. Munniks bestempelt het hart van Frankrijk als een stad die ‘aan hem, die zich aan de uitspanning zijner ziel, en de vermaken des werelds overgeeft, alles verschaft, wat zijne begeerten voldoen kan.’²⁶¹ Van Peene beweert dat er geen enkele andere Europese hoofdstad is die zoveel vermaak verschaft in de vorm van publieke tuinen.²⁶² Ook de overheid draagt volgens Van Peene hieraan een steentje bij: ‘In deze stad wordt zeer veel geld besteedt voor gebouwen die tot vermaak moeten dienen.’²⁶³ Van Beest schetst een levendig beeld van het amusement in Parijs op de boulevards: ‘Wij waren dadelijk onder de duizende, en wierden aan allen kanten tot het genieten van vermaak geroepen. Hier veild den kwakzalver zijn remedien uit, en daar lokt den vrolijke hansworst u, om binne te treden, terwijl van romdomme de billetten uitnodigen om een opera of comedie te gaan zien.’²⁶⁴

De term ‘vrolijke hansworst’ is typerend voor de beelden van de Nederlandse reizigers over Parijzenaren. Zo schrijft Van Peene over

De menigte danszalen en plijnen, waarin ieder zich op zijne wijze vermaakt. De zalen waren vol met dansenden, de plijnen met lieden die kaatsten of kegelden en het bosch met wandelenden en rijdenden.

²⁶¹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 21.

²⁶² Hij schrijft dit stukje in het Frans: ‘Aucune autre capitale de l’Europe n’offre peut être aux plaisirs du public des jardins si beaux si spa ceux etensi grandnombre, on en trouve jusque dans le coeur de Paris.’ Elders spreekt hij eveneens van ‘de menigte publieke tuinen en plaatsen [in Parijs].’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁶³ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

²⁶⁴ Van der Linden, *Een Patriot*, 72. Elders schrijft Van Beest: ‘Aan wederzijden [zijn] huizen met allerhande winkels, die pracht en weelden vertoonen. Maar dan ook nog guichelaars, kwakzalvers, kijkspellen, vertoningen, comedien & operaas, en dat wel het gehele jaar door.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 55. Kluit schrijft over ‘de vrolijke boulevards’ en koffiehuisen, ‘welke men alhier in het algemeen, ter vervrolijking van dezelve niet onvoorzien laat van ongewoon vele liggende lampen, zoo dat dit Palais Roial, even als alle andere plaatzen, tot vermaak der Parijsenaars aangelegt, geen ander voorkomen heeft, dan dat van eene altoos duurende kermis.’ Hij bespreekt later de publieke tuin van Ruggieri, waar hij ‘allerlei soort van kermis vermaaklijkheden vond. Hier stond een goochelaar het gezigt van zijne Aanschouwers te bedriegen; daar een opgeschikte kwakzalver de lieden aan ’t lachen te helpen, terwijl elders eene helderen Trompet aankondigde, het vertonen van chineesche schimmen, in een zeer lief toneeltje. Elders zag men de Ronsebons in werking, en op een vrij groot tooneel een geheel kluchtspel vertoonen, terwijl al wederom op een ander, het zoogenaamde Jan Klaassens spel zeer kunstig word uitgevoerd.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’.

Hier [in de tuin van de Champs Élysées] kan men de franschman in zijne waare geartheid leeren kennen, geen losbandigheid maar gulle vrolijkheid tekent hem in zijne vermaken.²⁶⁵

Ook in andere verslagen ligt de nadruk op de Franse liefhebberij voor het dansen en blijkt eveneens dat de vrolijkheid verondersteld wordt een eigenschap van *alle Fransen* te zijn.²⁶⁶

Klasse speelt hierbij blijkbaar geen rol. Zo schrijft Munniks:

Het is zeer natuurlijk, dat men bij ene vrolijke, bij ene luchtige natie, zoals de franschen, en vooral de Parijsenaars, allerhande gelegenheden tot vermaak te genieten vindt onder welke de openbare tuinen vooral den minsten rang niet bekleeden (...) onder deze tuinen zij zeker de voornaamste Tivoli (...) waar men (...) kan komen om zich te vermaken, met wandelen, of spelen welke men hier in soorten vindt, als schommels, wippen, draaijmolens (...) en, het welk een groot vermaak is voor de franschen, (...) het roeijen, ik zag er 8 boten in ene kleine vijver, zo dat zij elkanderen hinderden, opgepropt van mannen die er dan eens uitvielen, dan eens omsloegen, dan tegen elkanderen aanschokten, zodat ik mij met hunne kinderachtigheid zeer vermaakte, en mijn lachen niet weerhouden konde.²⁶⁷

Later schrijft hij nog in Saint-Cloud: ‘Wij verwonderden ons vooral hoe oude menschen zich konden vermaken met al ratelende en trommelende het park aftelopen.’²⁶⁸ Munniks bespot de Parijzenaren dan ook.

Het vrolijk karakter van de Parijzenaren heeft volgens sommige reizigers ook invloed op de dagindeling. Zo schrijft Van Beest: ‘Oppervlakkig beschouwdt zou men zeggen is daar niemand thuis, men leeft daar op de straat, in de wandelwegen, en in den schouwburg.’²⁶⁹ Met andere woorden, de Parijzenaren zouden voornamelijk met amusement bezig zijn en daardoor nauwelijks tijd over hebben voor huiselijke genoegens. Munniks betreft dit vooral op de lagere klassen: ‘De mindere Classe vind hier tusschen beiden opene plaatzen, waar zij zich met het kaatzen en andere lichaamsoeffeningen vermaken, waarvoor zij hier veel opofferen, ja

²⁶⁵ Hij schreef eerder al over de ‘vrolijke franschman’. Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁶⁶ Kluit schrijft over de ‘danslust’. Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Helmers spreekt van ‘deze levendige vrolijkheid’, doelend op een danspartij. Dat zowel de lagere als de hogere klassen dansen, blijkt ook uit zijn volgende opmerking: ‘Door verscheide Contredansen vergeten de landlieden den zwaren arbeid van den week en waren te vrede met te dansen of te zien dansen, eenige fatsoenlijke lieden (zeker uit den omtrek) zagen het dansen aan en danschten ook.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Maandag 7 juni, Maandag 28 juni. Munniks schrijft ook over ‘het park (...) waar des sondays de eerste lieden van Parijs zich gaan vermaken, en in de lugt dansen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 109. Naast de vermaken van de hogere lieden bespreekt hij op pagina 78 ook de minder aanzienlijke ‘*fauxhallen*’ van de burgerij.

²⁶⁷ Kluit zag ook nog ‘eene vrolijkheid (...) in het gewezen klooster der Capucijnen, aan de Boulevards gelegen, het welk voor een goed deel tot een plaasier tuin scheen ingerigt. Wij zagen er tot zelf een groote Mallemolen, met gemakkelijke zitstoelen met welke volwassen menschen bij het maanligt zig vermaakten en onder een open afdak in eene gallerij, niet ongelijk aan eene Hollandsche Kolfbaan, onder het gespeel van eenige musikanten, eene groote menigte volks, dog die van eenige mindere Classe schenen, zig vermaken met dansen.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Ook Van Peene ‘draaide in de malmolen, welke bijkans aan ieder herberg buiten de stad is.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁶⁸ Munniks beschouwt de Parijzenaren die meedoen aan Carnaval dan ook als ‘gekken onder allerhande gedaentens’. Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 121.

²⁶⁹ Van der Linden, *Een Patriot*, 88.

zelfs hun werk verzuimen zouden.²⁷⁰ Zelfs als dit laatste niet gebeurt, blijft amusement voor hen belangrijk: ‘De arbeidsman werkt 6 dagen, en leeft zeer schraal, om zijn geld tot den zondag te besparen en dan den Heer, in de koffijhuizen of op andere publieque plaatsen uittehangen.’²⁷¹ Dat betekent overigens niet dat de Parijzenaren helemaal geen grenzen kennen. Zo stelt Van Peene: ‘Nadat het vuurwerk afgestoken was, ging ieder na zijn woning, en ik ben verzekerd, dat ten elf uren niemand meer daar was. Zo is het in Parijs, te vergeefs zoude men eenig publiek vermaak na 11 ½ uur zoeken, en is men wel genoodzaakt snel na huis te gaan en de veeren te kiezen.’²⁷² Overdag zijn de Parijzenaren dus vaak buitenshuis, maar ze maken het doorgaans niet te laat.

De Parijzenaren hebben echter nog meer karaktertrekken. Zij zijn niet alleen ‘altijd vrolijk’,²⁷³ maar ook ‘wat veranderlijk’.²⁷⁴ Het stereotype van de wispelturige Parijzenaar is dominant in de reisverslagen. Kluit stelt met betrekking tot de theaters:

Onder een aantal van misschien meer dan 20 Spectacles kan het niet missen of de een word door de ander gedrukt. Hier uit ontstaat verval en stilstand. De Acteurs tog niets anders geleerd hebbende, formeren weer een andere verzameling, geven het een anderen naam, en de Franschen, *zoo ligt als een weerhaan*, vliegen weer naar het nieuwe toe, daar zij in de daad niets vinden dan het ouden [mijn cursief].²⁷⁵

De wispelturigheid van de Parijzenaar komt volgens de reizigers voornamelijk naar voren in hun zucht naar de laatste mode. Die wordt nadrukkelijk verbonden met kleding. Berg schrijft:

Ik passeerde de zogenaamde terrasse des Feuillants, alwaar ik één menigte beau monde geassembleerd vond, die zig vermaakten met de terrasse op & neer te wandelen. De meeste eleganten waaren zo dan als in ’t midden van de zoomer gekleed, ’t is inderdaad verwonderlijk hoe ver de zucht om de mode te volgen de vrouwen kan pousseeren [voortdrijven] & hun dus alle zorg voor hunne gezondheid geheel kan doen vergeeten.²⁷⁶

²⁷⁰ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 30.

²⁷¹ *Ibidem*, 22.

²⁷² Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁷³ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 22.

²⁷⁴ *Ibidem*, 22.

²⁷⁵ Kluit, ‘Beschrijving van’.

²⁷⁶ Berg, ‘Journaal van’.

Het zijn volgens de reizigers dan ook vooral de mensen (vrouwen en in mindere mate mannen) van de *beau monde*, kortom de hogere klassen, die zich bezighouden met uiterlijk vertoon en de laatste mode.²⁷⁷ Munniks zocht bijvoorbeeld een plaatsje in de Champs Élysées:

Om de grote wereld hier opgeschikt te zien wandelen, of anderen met de schoonste Equipages te zien rijden, waartoe zij de middel laan veel bezigen. Tot aan de Barriere rijdende al op en neer het welk naar mijn inzien meer is om hunne equipages te vertonen, dan om van hun rijden genot te hebben (...) en het was dan dat ik dikmaals in mijn geest lachte, als ik zag dat de knegt beter te paard zat en reed dan zijnen Heer.²⁷⁸

Hij wilde dan ook aan deze norm voldoen en ‘klede (...) [zich] wat op, om te Parijs te kunnen verschijnen.’²⁷⁹

Uiterlijk vertoon is volgens de reizigers daarom in geheel Parijs belangrijk. Zo spreekt Van Peene van ‘de opgeschikte *menigte* [mijn cursief]’ bij een processie.²⁸⁰ Dit geldt volgens hem zelfs voor Parijse prostituees, die ‘allerkostbaarst en elegant gekleed zijn, dusdanig den liefhebber lokken.’²⁸¹ Toch is het belang van elegantie in Parijs volgens Van Peene afgenomen: ‘Niemand toch in Parijs geeft op de kleding acht, men doet dit na verkiesing, en waarlijk Parijs levert ten minsten tegenwoordig minder elegance op, dan wel elders.’²⁸² Deze opmerking is wat vreemd binnen de context van zijn verslag, waarin hij verder veel nadruk legt op de (overdreven) Parijse elegantie. Toch kan deze begrepen worden in relatie tot de Franse Revolutie. Met de omwenteling nam tenslotte de waardering voor protserige kleding af, aangezien die geassocieerd werd met het luxueuze hof en de adel. Onder Napoleon zou het uiterlijk vertoon echter heropleven.²⁸³ Waarschijnlijk verklaren deze *revival* en pre-revolutionaire stereotypes uit de tijd van de ‘protserige’ koningen de uiteindelijke dominantie van het beeld van de modieuze Fransman in de reisverslagen.²⁸⁴

²⁷⁷ Kluit stelt ook, op basis van een bezoek aan het amfitheater van de Jardin des Plantes: ‘[Er waren] ook eenige vrouwen, die het wel scheen meer te doen te zijn, om het uiterlijke der vertooning dan om het gene er gesproken wierd.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’.

²⁷⁸ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 29-30.

²⁷⁹ *Ibidem*, 20.

²⁸⁰ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁸¹ *Ibidem*. Munniks schrijft eveneens: ‘Daar [Palais Royal] wonen die vrouwen welke des avonds bij troepen, *pragtig uitgedost*, in den tuin, of onder de Gaanderij lopen, om lievelingen optedoen of meerdere Slagtoffers hunne verlijdinge te maken [mijn cursief].’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 38.

²⁸² Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁸³ Niet voor niets noemden radicale revolutionairen zich *sans-culottes* (‘zonder kniebroeken’). Zie voor de rol van kleding in Nederland en Frankrijk: Stefan Dudink, ‘Legs Fit for a King: Masculinity in the Staging of the Dutch Restoration Monarchy’, 1813-1819, *BMGN – Low Countries Historical Review* 127 (2012) 45-71. Van Peene schrijft ook, met betrekking tot het pronkend keizerlijk hof tijdens de processie: ‘Hoeveele zullen hier niet onder geweest zijn, die weinige jaren geleeden bijkans geen hemd aan het lijf hadden, en wiens fortuin was (...) wispelturig in het uitdeelen uwer gaven.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁸⁴ Lok, “‘De schaduwkoning’”, 273-275.

Een dergelijke wispelturigheid is ook zichtbaar in het wisselend belang van religie gedurende het revolutionair en Napoleontisch bewind. Berg wilde met zijn vader in 1800 het Palais Royal bezoeken:

Maar wij vonden de meeste winkels gesloten wijl het Zondag was. Deeze word weeder zeedert den 18 Brumaire [de staatsgreep van Napoleon op 9 november 1799] als te vooren [tijdens het *Ancien Régime*] gevierd & zelfs worden er alle daagen missen gehouden. Het is nu weer mode de uiterlijke godsdienstelijke plechtigheden te verrichten & de Parijzenaars die altoos van het ene uiterste in het andere vervallen zijn nu weeder sterker Roomsch als zij het misschien ooit te vooren waaren.²⁸⁵

Deze constatering suggereert dat het beeld van de wispelturige Parijzenaar eveneens gestimuleerd is door de talloze regimewisselingen tijdens het revolutietijdperk. Onder Napoleon vond verzoening plaats met de katholieke kerk, zodat de eredienst hersteld werd (zie paragraaf 2.2).

Interessant is dan ook dat de reizigers zich in hun perceptie tussen twee uitersten bevinden. Enerzijds bestempelen ze Parijzenaren als ongodsdienstig, maar anderzijds als katholiek en soms zelfs bijgelovig. Zo zijn, volgens Munniks, de Parijzenaren ‘ongodsdienstig (...) men gaat hier haast niet te kerk, de kerken vindt men bijna ledig, en de straten vol, velen werken des zondags even als andere dagen, zo dat men voor het uiterlijke geen onderscheid tusschen deze dagen vinden of zien kan.’²⁸⁶ Meerdere reizigers maken opmerkingen over de weinig bezochte kerken en over de schade hierin als gevolg van de Revolutie.²⁸⁷ Van Peene stelt ook: ‘Maandag tweede Pinksterdag word even min als tweede Kersdag alhier [Parijs] gepreekt.’²⁸⁸ Berg wijst op een Maria-beeldje dat voorheen aanbeden werd door talloze mensen, maar nu vergeten staat in een hoek van het Musée Central des Arts.²⁸⁹

Anderzijds stelt Van Beest echter, op basis van een bezoek aan een kerk naast het doven- en stommeninstituut in Parijs: ‘Zij zou ons geen aantekening verdiend hebben, ware het niet, dat juffrouw Epenhuizen aldaar, door een fransche juffer verzogt wierd, haar hoedje

²⁸⁵ Berg, ‘Journaal van’. Met betrekking tot het Panthéon schrijft Van Peene: ‘Van binnen is men beezig dit gebouw *weder* tot de Godsdienst oeffening geschikt te maken [mijn cursief].’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁸⁶ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 22. Hij stelt ook op pagina 136 en 137 in Frankrijk nauwelijks klokkenspel te hebben gehoord.

²⁸⁷ *Ibidem*, 39-40. Kluit schrijft bijvoorbeeld over de Notre Dame: ‘Voor den middag bezagen wij de van haare Cieraden ontbloote en schier uitgeplunderde kerk de Notre Dame. Voormaals de Cathedrale.’ Kluit, ‘Beschrijving van’. Zie ook: Van der Linden, *Een Patriot*, 59, 72. Zie verder de deelparagrafen 4.4.1 en 4.5.2.

²⁸⁸ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁸⁹ Hij schrijft: ‘Men heeft moeite zig te verbeelden dat dit houten pop, die nu in een donkere & stoffige hoek vergeeten & ongeacht vermolmd datzelfde beeld is, dat eens meer schatten aan goud & edelgesteenten als eenig vorst in Europa bezat & de schulden & geschenken van 100 duizenden ligtgeloovigen ontving, die zig te gelukkig achtten wanneer zij slegts het stof van t beeld mochten kusschen & deeze vermeende zaaligheid nooit te duur geloofden te kunnen koopen.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’.

af te zetten. Dezen godsdienstigen iever hadden wij nergens, zelfs in Brabant niet ondervonden, ook waren wij onkundig, en zijn het nog, dat vrouwen hare hoofden van dit hoofdciercel, in Roomsche kerken moeten ontdoen.²⁹⁰ Bovendien irriteren sommige reizigers zich aan de Franse katholieke ‘bijgelovigheden’. Berg schrijft bij een Parijs’ museum: ‘Dit doet den vereerder & liefhebber der oude Grieksche & Latijnsche schrijvers waarlijk aan, wanneer hij de reedevoeringen van eenen Cicero door dit geschrijf van den een of anderen Mounis over de wonderwerking van den Heiligen Januarius dat men er dikwerfs aldernaaste vind staan bezoedeld (...) ziet.’²⁹¹ Van Peene concludeert over de schilderijen van de Lieve Vrouwe van Halle, een Frans stadje:

De meeste bestonden in opwekkingen van dooden, onder anderen van een kind, dat veertien dagen dood had geweest, en door haar weeder was int leven teruggebracht – ter haarer eere wierdt ons bij het inkomen der kerk een kaarsje aangeboden om daar meede in de kerk te gaan – hoe is het mogelijk dat diergelijke bijgelovigheden in gezonde herssenen kunnen vallen.²⁹²

De reisverslagen illustreren zodoende de spagaat waarin het Frankrijk van rond 1800 zich bevond, tussen ‘ongodsdienstigheid’ en ‘katholicisme’.

Uit deze deelparagraaf is gebleken dat er met betrekking tot de perceptie van het amusement in Parijs en de bijbehorende stereotypes overeenkomsten bestaan tussen de hier bestudeerde Nederlandse reizigers en hun Amerikaanse en Britse tegenhangers.²⁹³ Parijs wordt door allen gezien als een stad waar alom vermaak te vinden is. Dit heeft invloed op de perceptie van de inwoners zelf. Zij worden over het algemeen bestempeld als vrolijk, wispelturig en oppervlakkig. Amusement, mode en soms bijgeloof zijn voor hen belangrijker dan huiselijke genoegens en diepzinnige beschouwingen. De prominente kunsten en

²⁹⁰ Van der Linden, *Een Patriot*, 72.

²⁹¹ Berg, ‘Journaal van’.

²⁹² Van Peene bespot eveneens een processie bij Versailles: ‘[Wij] stonden vroeg op alzo het Jour de Dieu een groot feest voor de Roomsche was, wierd het hoogwaardige langs de straat in processie rond gedragen, de voorhoede bestond uit eenige musikanten welke de marsch van Lodoiska speelden, zekerlijk een fraaije geestelijke deun, de straten door welke de train moest passeeren waren met tapijten vuile lakens behangen, welke terstond nade voorbij passeering weder wierden ingenomen, en die tot een volgend jaar te bewaren, onder de opgeschikte menigte, welke de train volgde, zagen wij een Heer met een appelbloesem zijde rok en aan de hand een kind van 6 jaaren gekleed in een schaapsvacht en zijde bandelier, ik beklaagde het arme kind in de hitte, zij konde wel voor alle (...) beelden op de zomer en de winter passeeren.’ Ook schrijft hij over de sterfgevallen in Parijs: ‘Wanneer iemand sterft word bij verscheiden lieden niet alleen de winkels met zwart laken behangen en de lijken met de kisten daar ingezet, de dubbelde huisdeuren staan open – zes waschkaarsjen branden om het lijk, een pot met wijwater en een groot kruis staan bij de kist, ieder voorbijganger die dat begeert neemt de wijkwast om het lijk te besproeien, maakt een kruisje en vertrekt, - deeze tentoonstelling duurt evenwel niet lang, want de eene dag stervende, word men reeds de volgende dag begraven.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

²⁹³ Wel legden de Britse reizigers van Victoria Thompson meer nadruk op de hang naar spektakel van de boven- en middenklasse, terwijl de reizigers van Claire Hancock dergelijke stereotypes generaliseerden tot de Parijzenaar in het algemeen. De beelden van de hier bestudeerde reizigers komen in dat kader meer overeen met die van Hancock.

wetenschappen in de Franse hoofdstad lijken de enige manier om hen hiervan te ‘redden’ (zie deelparagraaf 4.7.1).

De besproken stereotypes bestonden al voorafgaand aan de Revolutie en werden mogelijk gestimuleerd door het hernieuwde belang van uiterlijk vertoon onder keizer Napoleon. Ook de nadruk van de reizigers tussen 1800 en 1808 op het amusement en de modieuze kleding is verklaarbaar, aangezien Parijs al langer hierom bekend stond. In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstonden er steeds meer specifieke commerciële centra voor amusement, zoals het Palais Royal met al zijn winkels, cafés en restaurants. Bovendien nam het aantal bestaande culturele instituties, zoals theaters en winkels, snel toe. Vergeleken met Nederlandse steden had Parijs een overvloed hieraan. Over het algemeen kan dan ook geconcludeerd worden dat Nederlandse reizigers zich verwonderen over het publieke karakter van Parijzenaren. In dat kader zijn er overeenkomsten met de Amerikaanse en Britse reizigers. Dit kan wellicht verklaard worden door de opkomst van het huiselijk ideaal in het Westen in de negentiende eeuw.²⁹⁴ De afwijzing van de reizigers van de Parijse oppervlakkigheid en bijgelovigheid kan ook niet los gezien worden van hun sympathieën voor de Verlichtingsidealen en hun wetenschappelijke oriëntatie. Ze voelen de noodzaak om zich, vanuit deze overtuigingen, tegen zulke ‘gebreken’ te verzetten. Bovendien kunnen ze hiermee hun identiteit construeren als een van oorsprong ‘nuchtere, eenvoudige en (soms) protestantse’ Nederlander, in tegenstelling tot Parijzenaren.²⁹⁵

4.5.2. De Parijse architectuur

Wat zijn de gevolgen van deze stereotypes voor de perceptie van de architectuur in Parijs? Wijzen de reizigers op de dichotomie tussen een mooie, maar bedrieglijke buitenkant en een minder fraaie binnenkant? Allereerst schrijven ze regelmatig over de prachtige winkels.²⁹⁶ Verder bespreken ze ‘trotsche’ voorgevels en bestaan er gevallen waarin de buitenkant van een gebouw als mooier beoordeeld wordt dan de binnenkant. Van Beest vindt de Saint Sulpice

²⁹⁴ Sharon Macdonald, *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today* (Abingdon 2013) 154-157. Aan de andere kant bleek uit mijn eerdere onderzoek dat Nederlandse reizigers rond 1850 zich distantieerden van de vermeende nadrukkelijke gehechtheid van Londenaren aan huiselijkheid. In dat opzicht positioneerden negentiende-eeuwse Nederlandse reizigers zich met betrekking tot de waardering van huiselijkheid mogelijk tussen Londenaren en Parijzenaren. Zie: Schoonenberg, *Het Tyrus*, 69-77.

²⁹⁵ Garrioch, *The making of*, 244-251. Dit is in ieder geval het duidelijkst zichtbaar bij Munniks, die voorafgaand aan de opsomming van de stereotypes nadrukkelijk stelt dat de Parijzenaren van een geheel andere aard zijn dan de Nederlanders.

²⁹⁶ Van Peene stelt bijvoorbeeld: ‘Woensdag hebben wij onderscheiden magazijnen van Pendules en Schoorsteenornamenten bezigtigd, ieder stuk was kostbaar en met smaak, men behoeft waarlijk een sterke kracht van redeneeren, om niet het een of ander te koopen (...) Allerlei soort van winkels nodigen den welgespekte beurs.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Van Beest schrijft over ‘de bekoorlijke winkels.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 84.

Een allervoortreffelijkst gebouw. De grootheid & trotsheid van den voorgevel is niet te beschrijven. De colonnen, de majestueuse trappen, het geheel moet gezien worden, en het maar alleen in het geheugen te prenten. Van binnen is de kerk, hoezeer groot en trotsch, daaraan zo niet beantwoordende, ook is zij van hare sieradien beroofd, de beelden zijn uit de kisten, en overal afgerukt.²⁹⁷

Uit dit citaat blijkt echter ook dat de armoedige binnenkant gedeeltelijk veroorzaakt is door het revolutionaire geweld.²⁹⁸ Van Peene schrijft daarnaast over deze kerk: ‘De bouworde (...) is voortreffelijk (...) van binnen is dezelve lugtig, doch tevens, even als alle de andere kerken morsig.’²⁹⁹ De meeste Parijse kerken zijn volgens hem dus vies van binnen. Daarnaast draagt slecht onderhoud soms bij aan een minder mooie binnenkant. Van Peene concludeert in zijn reisverslag van 1808 over het kasteel van Versailles: ‘Het Paleis is nog niet gerestaureert en waarlijk dat zoude ook nog al eenig geld en tijd vereisschen. Uitwendig ziet hetzelfde er nog zeer goed uit, inwendig zijn de meeste muuren zonder behangselen, de schoorsteenen zonder mantels.’³⁰⁰

Als de reizigers zodoende de buitenkant mooier vinden, heeft dit vaak praktische oorzaken. Hoewel roof, viezigheid en verwaarlozing geen al te positieve verschijnselen zijn, verbinden de reizigers deze niet expliciet met het ‘bedrieglijk’ karakter van Parijzenaren, zoals bij de Britse reizigers wél het geval was. Hooguit vormt het gebruik van het woordje ‘trotsch’ door meerdere reizigers een impliciete verwijzing hiernaar, maar hiervoor is verder geen concreet bewijs.³⁰¹ Vermeldingen van gebouwen als uiting van een ‘tirannieke’ publieke macht, ten koste van de ‘gewone man’, zijn dan ook zelden te vinden. Alleen Van Peene schrijft: ‘Het kasteel van Versailles draagt de blijken van de spijzucht van Lodewijk de 14^e.’³⁰² Dit beeld wordt echter niet toegepast op Napoleon.

De Nederlandse reizigers waarden bovendien geregeld zowel de binnen- als de buitenkant van gebouwen. Zo schrijft Munniks over het Palais du Luxembourg: ‘Dit Paleis is van ene grootsche bouordre (...) waar uit men in de vergaderzaal kooft, ene zaal welke

²⁹⁷ Van der Linden, *Een Patriot*, 58-59.

²⁹⁸ Zie hiervoor ook deelparagraaf 4.4.1 en 4.5.1.

²⁹⁹ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³⁰⁰ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

³⁰¹ Kluit schrijft: ‘Dit gebouw du Vieux Louvre staande langs de kaade en zijn uitzigt hebbende over de rivier de Seine is opmerkelijk om zijne lange en trotsche façade.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Volgens Munniks is het Palais Bourbon ‘een schoon, trotsch gebou.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 49.

³⁰² Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

misschien door pragt en kostbaarheid enig in zijn soort is.³⁰³ Van Beest is lovend over de gehele kerk van de Invalides:

De voorgevel is het trotste stuk dat men zien kan, en niets minder dan die van St. Sulpice, men moet het gezien hebben om er een denkbeeld van te kunnen vormen, en om te besluiten dat men het niet beschrijven kan. Maar in den coupel komende, slaat men verwonderde oogen op. De uitgebreidheid der marmere middenvloer, met goud en lelien bezaaid, schitterd dadelijk in de oogen, en daar rond ziet men de verhevenste colonnen, tusschen welke, in de geheele rondte, trotsche marmeren trappen zich bevinden, die, wederom in deze geheele omtrek tot marmere capellen lijden, welke een geheel met dezen schoonen coupel maken.³⁰⁴

Van Peene schrijft over de binnenkant van het Parijse restaurant Vervy: ‘Om het geheel nog meer luister bij te zetten kaatsen een menigte Spiegels welke rondom in de twee Groote Zaalën geplaatst zijn.’³⁰⁵ Voor zover er sprake is van pronkzucht geldt dit dus zowel voor de binnenkant als de buitenkant van gebouwen. Daardoor kent Parijs geen ‘bedrieglijke’ architectuur (in tegenstelling tot de kleding).

Met betrekking tot de architectuur van gebouwen maken de reizigers nauwelijks opmerkingen over de openheid. Zo wijst een reiziger als Munniks zelfs op de hekken die voor gebouwen staan.³⁰⁶ Wel zijn deze Nederlanders vaak positief over de toegankelijkheid van instituten voor vreemdelingen en andere bezoekers. Met name de Nationale Bibliotheek wordt hierbij geroemd.³⁰⁷ Zo schrijft Berg:

³⁰³ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 42. Hij schrijft verder op pagina 36 over het Louvre: ‘Inwendig bevat het Casteel vele grote schone zalen, waar in men langs ene schone brede marmeren trap en vestibule komt.’ Helmers bestempelt de vergaderzaal van het Palais Bourbon als ‘meesterlijk’. Helmers, ‘Dagboek van reis’, Woensdag 10 juni. Van Peene vond de zaal in l’Odéon ‘zeer groot en fraaij’. Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

³⁰⁴ Van der Linden, *Een Patriot*, 69. De reizigers waarden ook vaak de binnenkant van koffiehuisen. Van Beest stelt op pagina 55: ‘De sierlijke koffijkamers frappeerden ons.’ Munniks bevestigt dit: ‘Deze Huizen even wel zijn zeer verschillende, zommigen zeer prachtig, en de meesten van onderen tot boven met spiegels bezet.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 73.

³⁰⁵ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³⁰⁶ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 48-49, 63.

³⁰⁷ Munniks bezocht de Bibliothéque Imperiale: ‘Dit is een zeer groot gebou het welk (...) voor ieder (...) openstaat (...) wil men een boek hebben, dan vraagt men het aan de opzieners.’ *Ibidem*, 71. De Nationale Bibliotheek is volgens Kluit een instituut ‘tot welke een ieder genoegzaam daaglijks toegang heeft zoo ter bezigtiging, als tot gebruik, van het gene men uit dezelve verlangt, aan daar toe alom door de galerijen geplaatste tafels.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Soms wijzen de reizigers ook op de exclusievere plaatsen van Parijs. Munniks stelt dat het kabinet van Cuvier ‘niet dan na bekomen verlof van den eigenaar, of iemand van zijnent wege bezien [kan] worden.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 62. Een enkele keer waarden ze dit expliciet. Zo stelt Berg over een zaal in het Louvre: ‘Deze zaal is voor het publiek niet dan op Decadi open, doch vreemden kunnen er met hunne paspoorten & ook Parijzenaars met briefjes der Directie alle dagen in komen. Hierdoor koomen, ten minsten toen, het voordeel, van er niet te veel lieden & ook niet dan fatsoenlijke of ten minsten goedgekleede lieden te vinden.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’.

Het is te wenschen dat men deze immense Collectie in orde bracht, want de staat, waarin dezelve zig thans bevind, mag waarlijk geen orde heeten (...) Doch van d' andere kant moet ik ook zeggen, dat men niets spaart om de Bibliotheek voor Geleerden & Liefhebbers zo nuttig als mooglijk te maaken. *Ieder* kan het boek 't welk hij begeerd, aan den Bibliothecaris afvraagen & zelfs met één briefje van deezen meede naar huis neemen [mijn cursief].³⁰⁸

Juist uit zijn contrastering van de wanorde in het gebouw met de ruime mogelijkheid om boeken in te zien, blijkt de waardering voor de openheid. Verder stelt Van Peene: 'Het voorrecht der Parijsenaars is zeer groot, want ieder cabinet van natuur en kunst staat op bepaalde tijden voor het publiek open, waar door hun smaak en kennis ongevoelig beschaafd word, zij bekomen daardoor kunde van zaken waaraan zij buitendien niet gedacht zoude hebben.'³⁰⁹ Over de Jardin des Plantes schrijft hij: 'Hoeveel bijsonders en aangenaams bevat deeze tuin niet in zich, dezelve is altoos en de Menagerie twee maal in de week voor het publiek open – waar vinde men bij ons iets diergelijks, maar ook hoe weinig is onze natie voor diergelijke vergunning bereekend?'³¹⁰ Hieruit blijkt ook de waardering die Van Peene voor de kunsten en wetenschappen in Parijs heeft en het effect hiervan op de anderszins oppervlakkige Parijsenaar. In dat kader leeft het Verlichtingsproject nog. Bovendien zijn de instituten toegankelijker dan in Nederland. De Britten stoorden zich juist aan het gebrek van onderscheid tussen klassen in de Parijse instituten.

Verder schrijven de reizigers zelden over de Parijse *huizen*. De neiging van Parijsenaren om veel buitenshuis te leven, heeft blijkbaar geen (belangrijk geachte) implicaties voor de architectuur. Van Peene vormt hierop een uitzondering en maakt expliciete opmerkingen over de openheid van een Parijse salon. Zo is hij verbaasd over het gemak waarmee hij toegang krijgt tot de slaapkamer van dominee Marron:

De Maandagsche Thee bij Ds Marron is waarlijk curieus om bijtewonen, ieder welke maar eenigsints op hem betrekking heeft kan daar komen, reden waarom men daar ook allerlei slag van menschen vindt (...) welke teegens agt uren arriveeren en worden geplaatst in alle de vertrekken, zelfs in de slaapkamer van Mijn Heer en mevrouw, waarin men in hun ledikant een fraaj spiegel admireert.³¹¹

Hoewel de dominee van oorsprong Nederlander is, woont hij in 1806 al zo'n vijftwintig jaar in Parijs.³¹² Van Peene is dit, gezien zijn verbazing, niet gewend in Nederland. Hij klaagt

³⁰⁸ Berg, 'Journaal van'.

³⁰⁹ Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'.

³¹⁰ *Ibidem*.

³¹¹ *Ibidem*.

³¹² 'Levensbericht P. H. Marron': <http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00001768.pdf>. Geraadpleegd op: 30-04-2017.

ook over de viezigheid van diens huis.³¹³ Van Peene is echter de enige reiziger die dergelijke expliciete opmerkingen maakt. Verder schrijven de reizigers niet over het ‘ontbreken’ van eengezinswoningen. De Britten merkten dit wel op.

Terwijl de reizigers dus veel aandacht hebben voor het uiterlijk vertoon op het gebied van *kleding* en gedrag in Parijs, vertaalt dit zich volgens hen in mindere mate in de architectuur. Ze schrijven relatief weinig over een bedrieglijke dichotomie tussen de fraaie buiten- en armoedige binnenkant, in tegenstelling tot de Britse reizigers. Als er sprake is van pronkzucht, geldt dit zowel voor de buiten- als binnenkant (bijvoorbeeld met spiegels). Indien de reizigers over de ‘armoedige’ binnenkant schrijven, wijten ze die vaak aan factoren als de Revolutie, viezigheid en slecht onderhoud, niet expliciet aan Parijse karaktertrekken of een tirannieke publieke macht. De publieke Parijse gebouwen zijn in hun ogen weliswaar relatief toegankelijk, iets dat ze in tegenstelling tot Britse reizigers waarderen, maar dit uit zich niet zozeer in de architectuur. Deze perceptie van openheid is waarschijnlijk ook beïnvloed door het feit dat Napoleon privéverzamelingen toegankelijk maakte voor het publiek.³¹⁴ Verder wijden de reizigers weinig tekst aan het ‘aanzien’ van de huizen. Slechts Van Peene verwondert zich over de toegankelijkheid van de Parijse slaapkamer. Die opmerking is vergelijkbaar met de Britse reizigers, maar kan niet als representatief worden beschouwd voor de hier bestudeerde reisverslagen.

4.6. Een Zwarte Legende?

Uit paragraaf 4.4 bleek dat de reizigers de Franse revolutionairen nadrukkelijk afwijzen. Verder stereotyperen ze in wisselende mate de eigentijdse Parijzenaren en Fransen. Zo zijn de stereotypen van vrolijkheid, wispelturigheid en oppervlakkigheid (paragraaf 4.5) in de verslagen sterker aanwezig dan die van gepassioneerde en gevoelloosheid.

Andere elementen van de Zwarte Legende waren de demonisering van Napoleon Bonaparte en de afkeuring van de Franse politiek. Daarom wordt in deze paragraaf allereerst gekeken naar de beeldvorming van deze Nederlandse reizigers over de Franse leider (deelparagraaf 4.6.1). Tevens bestudeer ik de reflectie op de Frans-Nederlandse relatie, inclusief de Bataafse Revolutie en de nasleep (deelparagraaf 4.6.2). Met deze paragraaf kan de vraag worden beantwoord of de *algehele* Nederlandse weerstand tegen Frankrijk, die door

³¹³ Hij schrijft namelijk: ‘[Men] loopt gevaar om op de trap die meer dan 70 voeten hoog is den nek te breeken, uit hoofde er geen ligt brand en die verbaasd smeerig is, reyst gansch Holland door en ik verzeker u, nergens zult gij diergelijken partij bij een Domine vinden.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Overigens schrijft Van Beest nog dat de Tilburgse schilder Gerard van Spaendonk in Parijs ‘zeer wel, en zeer zindelijk gelogeerd was.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 66.

³¹⁴ Verhoeven, *Anders reizen?*, 182.

historici vooral na 1810 wordt gesignaleerd, al zichtbaar is in reisverslagen over Parijs tussen 1800 en 1808.³¹⁵

4.6.1. De beeldvorming over Napoleon

In de reisverslagen is het beeld over Napoleon tamelijk divers. De anonieme reizig(st)er, Kluit en Van Beest vellen geen persoonlijk oordeel over de Franse leider.³¹⁶ Bij de overige reizigers is er sprake van positiviteit, kritiek of een combinatie hiervan.

Zoals uit deelparagraaf 4.4.2 bleek, loven de reizigers de orde onder Napoleon. Er bestaan meer positieve beelden over de Franse leider tussen 1800 en 1808. Zo bewonderen meerdere reizigers de Grote Parade, die op de verjaardag van Napoleon gegeven werd.³¹⁷ Ook waarderen ze doorgaans zijn paleizen.³¹⁸ Meerdere reizigers wijzen bovendien op de populariteit van het Napoleontisch bewind. Berg stelt in 1800: ‘Het onderscheid van leevendigheid & drukte dat nu weeder als van ouds Parijs characteriseerd, met de akelige stilte & vrees die men in 1797 hier bespeurde, is zeer aanmerkelijk & geeft het sterkste bewijs van tevredenheid met & vertrouwen op ’t teegenswoordige gouvernement.’³¹⁹ Hij roept ook impliciet het beeld op van Napoleon als verzoener.³²⁰ Ook Munniks wijst op zijn populariteit in de Comédie Française: ‘Alles weergalmde bij zijn inkomen van vive l’Empereur, hij boog zich en herhaalde zulks bij zijn weggaan.’³²¹ In de Grote Opera ‘deelde [men] (...) gemaakte

³¹⁵ Zie met name: Lok, “‘De schaduwkoning’”, 273-284; Lok, ‘De cultuur van het vergeten’, 61-86.

³¹⁶ Zij schrijven hooguit over respectievelijk ‘den 1 Consul’, ‘den Eersten Consul’ en ‘Zijne Majesteit’, maar verbinden hieraan geen expliciet waardeoordeel. Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 15; Kluit, ‘Beschrijving van’; Van der Linden, *Een Patriot*, 61.

³¹⁷ Volgens Helmers was de parade ‘meesterlijk’. Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Vrijdag 16 juli. De parade verschaft Munniks ‘een imposant gezigt, niet minder schoon, als grootsch.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 116.

³¹⁸ Van Peene vindt het Tuilerieënpaleis ‘met smaak en rijk gemeubileerd (...) al de zalen te beschrijven is niet mogelijk, zij zijn een keijzer waardig.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Munniks bestempelt het slot van Fontainebleau als ‘zeer prachtig (...) vooral de vergaderzaal, en slaapkamer des keizers (...) even als ook het Cabinetje van de keizerin, het boudoir genaamd.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 113. Ook schrijft hij over het paleis van Saint-Cloud, op pagina 100: ‘Er waren vazen welkers wedergade men overal te vergeefs zoekt.’ Zie ook deelparagraaf 4.5.2. De reizigers vinden de ‘paleizen’ soms wel wat eenvoudig, met name dat van Malmaison. Zo schrijft Van Beest daarover: ‘Dat is noch heel groot, noch prachtig, heeft geen groote tuin voor zich en word met een hek, dat niet veel aanzien heeft, van het groote terrein afgesloten (...) Allen zijn zij [de vleugels] zonder pracht, echter zeer rijk gemeubileerd (...) De tafels, spiegels, secretairen waren kostbaar; maar niet anders dan dat men bij zeer rijke burgers vind.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 83-84.

³¹⁹ Berg, ‘Journaal van’.

³²⁰ Zo schrijft hij: ‘Ons gezelschap [op weg naar Parijs] bestond in een Emigré met zijn vrouw & kinderen die na den 18 Fructidor [een coup in 1797] uit Frankrijk gevlugt & zig ondertusschen te Munster opgehouden hadden & nu *zoo als de meeste Emigranten naar Frankrijk retourneerden* [mijn cursief].’ Daarnaast vermoedt hij in 1800 dat er in Frankrijk voorlopig geen oorlogen meer zullen plaatsvinden: ‘Er zijn menschen die de slegtheid der weegen in Brabant & in ’t Noorden van Frankrijk aan eene politieke oorzaak toeschrijven; doch dit schijnt mij zeer onwaarschijnlijk, wijl zo als de zaaken nu staan, er weinig kans is dat de oorlog weeder in dit land zoude gebragt worden.’ Zie: *Ibidem*.

³²¹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 120.

lauweriertakken uit met welke ieder zwaaide bij het komen des keizers zo dat toen de opera als een bosch van lauwerieren scheen - zij speelden [een stuk dat] (...) terere van den overwinnaar gezongen wierdt, zo dat alles in de beste order afliep en ik voldaan naar huis keerde.³²² Belangrijk is hierbij dat Munniks ‘voldaan naar huis keerde’. Hiermee impliceert hij een voorstander van Napoleon te zijn. Kritiek op de Franse leider ontbreekt namelijk en dat geldt eveneens voor de rest van zijn verslag. Bij het keizerlijk paleis van Saint-Cloud had hij bijvoorbeeld ook ‘het geluk den keizer en keizerin zeer van nabij te kunnen zien, de keizer was in ene gewone Collonels montering, en de keizerin scheen door haar vrolijk, en vriendelijk gelaat de menschen zeer voor haar uittenemen.’³²³

Van Peene toont ook respect voor de Franse leider. Tijdens de Grote Parade had hij ‘het geluk hem eenen ½ uur op een distance van slechts twintig voeten van mij af op zijde te zien (...) de overwinnaar van zoveelen volkeren gezien te hebben, deedt mij veel genoeg, te meer daar deeze gelegenheid zo zelden voorkomt.’³²⁴ Dit toont aan dat hij onder meer naar Parijs is afgereisd op zoek naar nieuwe, onalledaagse ervaringen. Napoleon vormt het product van zijn *tourist gaze*.

Toch blijft Napoleon niet van kritiek gevrijwaard in de reisverslagen. Twee reizigers (Van Peene en Helmers) uiten deze expliciet. Van Peene bespot de Franse leider, ondanks zijn eerdere respect: ‘Hij is geel in ’t gezicht en gezet, zints eenigen tijd moet hij dik geworden zijn, want een ieder verwondert zich daarover, hij snuift geweldig sterk en schijnt daarin zo wel als in zijn eenvoudigen kleeding den grooten Fredrik te willen navolgen.’³²⁵ Verder ‘tourde de Keiserlijke familie des nademiddags door het Park [van Saint-Cloud] (...) zij reeden zo vreeselijk snel dat ik dit eerder postrijden, dan touren kan noemen. – heen te gaan zonder voor genoten weldaden te bedanken, bevalt mij toch niet.’³²⁶ Hier wordt Napoleon dus

³²² *Ibidem*, 120.

³²³ *Ibidem*, 99-100. Op pagina 112 schrijft hij: ‘Men verwagte er [bij het voormalig Carmelietenklooster] alle oogenblikken dat de keizer die na Boulogne naar de kusten ging er doorkwam en zijne Bagage, en Lijfwagt alle oogenblikken op de hielen zoude volgen, wij zagen dat alles en keerden des avonds geheel voldaan terug.’ Munniks uit ook geen kritiek op het guillotineren onder de Franse keizer (evenals overigens het guillotineren onder de pre-Napoleontische revolutionairen). Zo schrijft hij op pagina 27 over ‘tijden dat er regt gedaan wordt, zo als er ook verscheidene malen gedurende mijn verblijf te parijs geguillottineerd is.’ Ook in Rouen trok hij naar een plaats ‘waar de justitie gedaan wordt, waar ik ook het guillottineren zag, het welk zeker ene der zagste & schielijkste [snelste] doodstraffen is welke men immer konde uitdenken.’ Zie: *Ibidem*, 129.

³²⁴ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³²⁵ *Ibidem*. Ondanks de heropleving van uiterlijk vertoon en modieuze kleding wijzen enkele reizigers dan ook op de soms eenvoudige kleding van Napoleon, die contrasteert met de omgeving. Van Peene stelt: ‘Hij was zeer eenvoudig gekleed, in een blauwe rok met witte revers en roode omslagen, wit ondergoed en een zeer gemeene onvercierde punthoed op het hoofd, dees kleeding stak verbaasd af bijde kostbaare kleedingen van de geenen die hem omringden en deedt hem terstond onderkennen, uit den zwerm van stijf uit goud (...) geborduurde gekleede hovelingen, die hem omringden.’ Zie verder: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 99-100; Kluit, ‘Beschrijving van’.

³²⁶ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

gepresenteerd als een ietwat ondankbare leider. Dit kan leiden tot impopulariteit. In zijn verslag uit 1808 besteedt Van Peene hieraan nadrukkelijk aandacht. Zo schetst hij het contrast tussen de inspanningen om Napoleon in het publieke domein te vereren en de relatief beperkte waardering van Parijzenaren hiervoor. Hij schrijft over een toneelstuk, genaamd *Le Triomphe de Trajan*: ‘Dit stuk is gemaakt ter eere van Bonaparte bij zijn laatste terugkomst uit zijn overwinnend leger in Pruisschen; o mogt zijn eigen hart hem zo veel lof toezwaaien als hem hier door dit stuk gedaan wordt, hoewel ik niet konde bemerken het publiek op gezegdens welke hem verhoogden, applaudiseerde.’³²⁷ Ook schrijft hij, met betrekking tot de verjaardag van Napoleon:

Ten 7 uuren was er musiek voor het Paleijs des Tuilleries en hebben de Keizer en Keizerin zich op de Balcon vertoont, doch zijn zonder toejuiching ontvangen (...) Na huis keerende sloeg ik nog een oog op de verligting der particulieren, maar deeze was eer geschikt om treurig te maken als om vreugde op te wekken. Verscheide huizen waren geheel niet geillumineerd, eenige weinige van Princen etc. zeer fraaij.³²⁸

Stuk voor stuk zijn dit indicaties dat de populariteit van Napoleon niet grenzeloos is. Van Peene stelt zelfs: ‘Op de plaats Vendome wordt een Colom en voor het Paleijs des Tuilleries een Triumphzuil geplaatst ter eere van Bonaparte, of deeze de Eeuwen zullen verduuren, is nog niet zeker.’³²⁹ Het lijkt mij onwaarschijnlijk dat een voorstander van Napoleon dergelijke observaties vastlegt in een reisverslag.³³⁰

Helmets verbindt als enige reiziger Napoleon expliciet met de Bataafse Republiek. Uit het volgende citaat, gebaseerd op zijn bezoek aan het kasteel van Malmaison, blijkt zijn wantrouwen ten opzichte van de Franse leider:

De woning van den tegenwoordigen held van Europa. Dat Bonaparte de gewoonte heeft in dat staatsraad, of bij andere gewichtige besoignes met zijn pennemes te spelen en in de tafel of stoelen of iets dergelijks te snijden zagen wij hier. De stoel, geheel verguld en zeer rijk waarop hij gewoon is in de raadzaal te zitten, was aan weerszijde, door hem van al het verguldsel beroofd en doorkorven, het is te hopen dat hij deeze gewoonte alleen op stoelen, en niet op de bataafsche natie zal uitoeffenen.³³¹

³²⁷ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

³²⁸ *Ibidem*.

³²⁹ *Ibidem*.

³³⁰ Ook wijst hij nog op een gevangene van Napoleon, de Spaanse koning Carlos IV: ‘Onderweg [naar Nederland] aten wij te Compiègne en zagen daar eetende de koning van Spanje in een koets coupé voorbij rijden, agter hem waren twee gens d’armes – indien ik mijn lot vergelijk met deeze man die zo veel millioenen rijk is, maar zo arm in vrijheid hoezeer moet ik dan den middelstand niet gelukkig rekenen, waarin men onafhankelijk van grooten hun niet na de oogen behoeft te zien, noch het lastige der armoede ondervindt.’ *Ibidem*.

³³¹ Helmets, ‘Dagboek van reis’, Dinsdag 3 augustus.

Deze reactie op Napoleon is begrijpelijk, aangezien Helmers een fervent orangist was. De term ‘held’ werd door tijdgenoten vaak gebruikt en de onderstreping ervan is dan ook cynisch bedoeld.

Al met al zijn de meningen van de hier bestudeerde reizigers tussen 1800 en 1808 over Napoleon verdeeld. In de verslagen waarderen voornamelijk reizigers als Berg en Munniks de Franse leider, niet in de laatste plaats vanwege de relatief goede orde in Parijs en zijn militaire successen. Ze benadrukken ook zijn populariteit in de Franse hoofdstad. Van Peene (ondanks het respect) bespot Napoleon echter en zet vraagtekens bij diens populariteit, terwijl Helmers vreest voor het lot van de Bataafse Republiek onder zijn bewind. Hun waardering voor de orde, parade en appartementen van Napoleon gaat gepaard met kritiek op de leider zelf. Berg en Munniks waren vermoedelijk patriotten, terwijl Helmers met zekerheid orangistische overtuigingen had. Indien Van Peene dus een orangist was, is er een verschil zichtbaar in de perceptie van Napoleon op basis van politieke overtuiging. Patriotse reizigers zouden in dat geval positiever zijn over de Franse leider dan hun orangistische tegenhangers.

Uit alle verslagen blijkt bovendien dat sterke negatieve stereotyperingen van Parijzenaren niet per definitie tot dezelfde beelden over Napoleon leiden, wat bij de Zwarte Legende en binnen de Britse reisverslagen wel het geval was.³³² De verslagen dienen daarom nog op een ander thema te worden onderzocht: de reflectie op de Frans-Nederlandse relatie.

4.6.2. Franse broeders?

Uit de reisverslagen komt duidelijk een natiebewustzijn naar voren. De reizigers hanteren regelmatig het eigene als referentiekader in Parijs. Zo schrijft Kluit ‘over een 20tal levensgrote borstbeelden van groote en voornaame mannen der Vorige Eeuw, waaronder ik, niet zonder gevoel beschouwde dat van onzen M. de Ruijter.’³³³ Volgens hem is de Notre Dame ‘niet zoo hoog als de Domskerk te Utrecht.’³³⁴ Ook is hij ‘door een en ander onderrigt dat men (...) zuidwaarts van de stad [Parijs] (...) de baars konde eten op zijn Hollands

³³² Zo stereotypeert Munniks de Parijzenaren, maar levert hij geen kritiek op Napoleon. Andersom houdt Helmers zich relatief op de vlakte met betrekking tot Parijzenaren, maar bekritiseert hij de Franse leider. Zie hiervoor ook deelparagraaf 4.4.2.

³³³ Kluit, ‘Beschrijving van’. Ook de anonieme reizig(st)er schrijft over ‘het borstbeeld van den braven Admiraal De Ruijter’, dat geplaatst werd ‘onder de beroemde mannen op de Gallerij des Tuileries.’ Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 15.

³³⁴ Kluit schrijft ook in Parijs: ‘Voor het gebed, dat in de Nederlandsche kerken na het gebed geschied, werden er twee kinderen gedoopt.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. De huizen en straten in Kortrijk schijnen volgens Munniks ‘meer en meer op zijn Hollandsch (...) gebouwd te zijn.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 136. Ook heeft Sint Niklaas (pagina 138) ‘wel iets van het Herenveen in Vriesland.’

gekookt en klaargemaakt.³³⁵ Munniks vertoont het duidelijkst een essentialistische opvatting. Hij vergelijkt ‘alle bijzonderheden, en aanmerkelijke zaken zo omtrent de levenswijze, geaardheid, en zeden van dit [Parijse] volk’ met ‘die onzer natie.’³³⁶ Parijzenaren zouden essentieel verschillen van Nederlanders (zie deelparagraaf 4.4.2 en 4.5.1). Ook schrijft Munniks over ‘mensen van allerhande natiën’, ‘ons Hollanders’ en ‘enige mijner landgenoten.’³³⁷

Dergelijk natiebesef leidt in meerdere verslagen tot ‘nationalistische’ sentimenten en weerstand ten opzichte van de Fransen. Van Beest beklagt zich bijvoorbeeld over een triomfboog: ‘[Wij] zagen de Poort St. Martin, en bezagen die van St. Denis, om haar beeldwerken zozeer beroemd. Het is een zegenteken voor Lodewijk den Veertiende opgericht, en tot schande der Nederlanden daargesteld, verbeeldende den overtocht over den Rhijn in 1672, en de Hollandsche maagd in vernederende omstandigheid.’³³⁸ Ook meer recente Franse acties leiden soms tot afkeurende opmerkingen. Volgens Berg komen de weggevoerde ‘Nederlandse’ schilderijen veel minder tot hun recht in Parijs:

De Franschen schijnen zig in ’t bijzonder veel moeite gegeven te hebben, om Hollandsche stukken te verzamelen (...) De Hollandsche School daarentegen is van meer waarde, doch dewijl men de stukken van de voornaamste meesters uit alle Landen hier verzameld heeft, ziet men hier te veel bij elkander & daardoor word het effect dat die meesterstukken van te vooren toen zij alleen in kerken & andere gebouwen stonden sterk verminderd (...) De beroemde Potter uit ’t Cabinet van de Prins doet ook hier niet half zo veel effect, onder één menigte stukken in dezelfde smaak. En zoo is het met de meeste anderen ook geleege. De V. Dijken, Douw etc. zijn hier ook bij doozijnen.³³⁹

Juist deze veelheid van hetzelfde was typerend voor moderne musea.³⁴⁰

Bovendien maken *alle* reizigers tussen 1800 en 1808 melding van de naar Parijs weggevoerde olifanten Hans en Parkie. Zij waren afkomstig uit de stadhoudelijke ‘collectie’ bij Paleis ’t Loo en leefden in de Parijse Jardin des Plantes. Regelmatig worden zij

³³⁵ Kluit, ‘Beschrijving van’. Op eenzelfde wijze had de anonieme reizig(st)er in Parijs het plan opgevat om ‘een Snoek te kookken op zijn Hollandsch.’ Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 16.

³³⁶ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 21-22.

³³⁷ *Ibidem*, 27, 73-74, 106. Van Peene spreekt ook van ‘onze natie’. Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Van Beest schrijft over ‘onzen besten hollandsche autheuren; zelfs onzen Vader Cats.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 57. Ook spreekt Kluit van ‘verscheiden Landgenoten.’ Kluit, ‘Beschrijving van’.

³³⁸ Van der Linden, *Een Patriot*, 72. Deze twee poorten staan nog altijd in Parijs en de versieringen zijn behouden.

³³⁹ Berg, ‘Journaal van’. Ook Kluit schrijft over ‘Nederlandse’ schilderijen in het Musée Central des Arts: ‘In dit Museum erkende ik verscheiden stukken die ik voormaals heb gezien in het kabinet van onzen Stadhouders in den Haag.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Munniks stelt, met betrekking tot het paleis van Saint-Cloud: ‘Men heeft er vele schone schilderijen, vooral ook de besten uit ons voormalig Cabinet.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 100.

³⁴⁰ Macdonald, *Memorylands*, 137-144.

omschreven als ‘onze’ olifanten of de olifanten ‘van ’t Loo.’³⁴¹ Hiermee eigenen de reizigers zich de dieren toe. Ze leveren daarmee een zekere weerstand ten opzichte van de Fransen, zonder dat ze de wegvoering expliciet afkeuren. Kluit schrijft bijvoorbeeld: ‘Het gene hier niet kan worden voorbijgegaan den Hollanderen niet onbekende nog onverschillige twee levendige Olijfant van het Loo.’³⁴² Een nadrukkelijke afkeuring van de Franse ‘diefstal’ komt echter pas naar voren bij zijn bespreking van de vaandels, die hij aantreft in de Dôme des Invalides. Het gebouw

Was nu van (...) alles wat tot den godsdienst behoort had, ontledigt, en diende alleen tot eene bewaarplaats der vaandelen en zegetekenen op de vijanden der Republiek veroverd (...) Onder de menigte die in het oude Sacristijn voorhanden stonden om nog geplaatst te worden (...) bevonden er zig van alle Natien door de Fransche Republiek bestreden (...) vele vaandelen met bloed niet alleen bespat, maar daar van doortrokken, en, mogt het alhier niet kunnen gezegt worden, ook verscheidene Vaandelen en Standaarden in welke de wapenen van onzen Stadhouder en van zommige Provincien gevonden werden, en dus de treurige kentekenen medebragten van het ongeluk van ons vaderland.³⁴³

Belangrijk is hier dat Kluit Nederland als vijand bestempelt van de Franse Republiek. Bovendien symboliseren de weggevoerde vaandels volgens hem het tragische lot van Nederland. Dit bewijst dat hij de Franse inval als een slechte zaak ziet. Dat is opmerkelijk, aangezien Kluit een patriot was. Blijkbaar was zijn teleurstelling in de Fransen al in 1795 ontstaan of richting zijn reis in 1801, zodat hij de Bataafse Revolutie bij nader inzien alsnog als mislukking afschildert. Mogelijk heeft dit te maken met zijn min of meer gedwongen ontslag in 1800 (zie paragraaf 4.2). Toch uit hij nergens kritiek op Napoleon.

Ook andere reizigers schrijven over de Frans-Nederlandse relatie. In de vorige deelparagraaf citeerde ik al Helmers, die vreesde voor het lot van de ‘bataafsche natie’ onder

³⁴¹ De anonieme reizig(st)er ging naar ‘de tuijn der plante om de beeste zien, die van het vermaakelijk Loo aldaar vervoere zijn, die alle in leeven zijn.’ Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 13. Berg ‘bezag in ’t voorbijgaan voor 12 Sous onze Olijfant van ’t Loo.’ Berg, ‘Journaal van’. Zie verder: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Donderdag 11 juni; Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Aangezien Hans in 1802 overleed, schrijven sommige reizigers over slechts één levende olifant (Parkie). Zo stelt Munniks: ‘Men ziet er [Jardin des Plantes] de Olijphant van het Loo waar van het Mannetje dood is en opgezet bewaard wordt (...) Men ziet er de Olijphant welke uit Holland genomen is, en hier gestorven.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 60, 62. Van Beest stelt: ‘Wij zagen hier ook onzen oliphant (...) Hier was de opgezetten oliphant.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 62, 66.

³⁴² Wel schijnen ze volgens hem ‘in beteren welstand te zijn dan toen ik hen op hunne doorreize in Utrecht gezien heb.’ Ondanks de toeëigening is er zodoende niet per definitie sprake van afkeuring. Verder schrijft hij: ‘Men was er [in de Jardin des Plantes] toen bezig met de oprigting van het geraamte van een kameelpaard, het gene men zegt uit ons stadhouderlijk kabinet afkomstig te zijn.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’.

³⁴³ *Ibidem*. Meerdere van de hier bestudeerde reizigers schrijven over deze veroverde vaandels. Zo spreekt Van Beest van ‘de kerk, die niet heel groot maar schoon is, vercierd met duizende veroverde vlaggen.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 69. Bij Van Peene roepen de vaandels een ‘herinnering aan oorlog, vervolgzucht en twist’ op. Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Kluit koppelt deze veroverde vaandels echter als enige reiziger expliciet aan het lot van de Bataafse Republiek.

Napoleon. Hij schrijft bovendien, op basis van een bezoek aan de publieke tuin Hameau de Chantilly: ‘Hier stalen de fransche broeders mijn beurs.’³⁴⁴ Dit nadrukkelijke contrast tussen ‘broeders’ en ‘diefstal’ lijkt te impliceren dat hij de Fransen juist *niet* als verwandten beschouwt. Elders ergert hij zich ook aan Bernard Germain de Lacépède, een Frans geleerde die in het Louvre een toespraak hield, ‘waar in veel goeds was, echter met al te veel patriotsche denkbeelden van den dag doormengt.’³⁴⁵

Van de reizigers laat Van Peene zich het meest expliciet uit over de Franse politiek ten aanzien van de Bataafse Republiek. Hij is hierover niet al te positief. Zo ontmoet hij tijdens zijn reis in 1806 een armoedige Fransman in de koets, die ‘quel beau pays’³⁴⁶ uitroept zodra ze door het Land van Maas en Waal rijden. Van Peene citeert echter een Antwerpenaar, die de Fransman toesnauwt: ‘Oui ce beau pays auroit meilleure mine encore, si vos compatriotes ne l’avoient pillé pendant des ans.’³⁴⁷ De Fransman ‘zweeg als een mof, zijn maat keek verbruid barsch.’³⁴⁸ Aangezien Van Peene deze conversatie citeert, kan verondersteld worden dat hij het eens is met de Antwerpenaar. Hiermee uit hij kritiek op de Franse inmenging vóór 1806.

Dit geldt eveneens voor de situatie ná 1806. Zo bestempelt Van Peene deze Fransman en ‘zijn maat’³⁴⁹ als ‘aller slechts.’³⁵⁰ Ze zouden

Het hof van de nieuwe koning (...) volgen, waar van den één zeer trotsch en brutaal was, den ander was mij vriendelijk, maar elendig pover in de kleederen, zo dat ik meedelijden met hem had, vermits hij zeer dun gekleed was zelfs geen jas aan had om zich te verwarmen. – Wij wierden verder gevisiteerd en de kaale franschman moest er ook aan geloven, maar wie zou het kunnen denken zijn kist was gevuld met stroo – God bewaare ons land, dagt ik, als dit zijne gansche bezitting is, met nog veele voddesnaken na ons arm Holland afzakken.³⁵¹

Hij vreest voor de Fransen die naar Nederland komen en het land daarmee armer maken. Met ‘het hof van de nieuwe koning’, doelt Van Peene op Lodewijk Napoleon, die tijdens zijn reis in 1806 koning werd van Nederland. De reiziger lijkt zijn komst te hekelen: ‘Deeze terug reizje [naar Nederland] was voor mij in alle opzigten onaangenaam, daar ik onderweg niets anders hoorde als over den doortocht van de nieuwe Koning.’³⁵² In Parijs had Van Peene zich

³⁴⁴ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Vrijdag 16 juli.

³⁴⁵ *Ibidem*, Dinsdag 6 juli.

³⁴⁶ Vertaling: ‘Wat een mooi land.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³⁴⁷ Vertaling: ‘Ja, dat mooie land zou voor mij nog veel beter geweest zijn als jouw landgenoten het niet geplunderd hadden in de tussentijd.’ *Ibidem*.

³⁴⁸ *Ibidem*.

³⁴⁹ *Ibidem*.

³⁵⁰ *Ibidem*.

³⁵¹ *Ibidem*.

³⁵² *Ibidem*.

al geërgerd aan de opschik van Lodewijk Napoleon, bij de onderhandelingen tussen de Bataafse Republiek en Frankrijk: ‘Een der Heeren, men zeide dat het Prins Louis was, had een witte Satijnen mantel rijk met goud geborduurd om en een gevederde muts op het hoofd, nu deze moest ook tot Koning verbakken worden – zou een welgeaart Hollander hier ongevoelig hebben kunnen blijven.’³⁵³ Volgens hem poogden de Fransen zodoende de Nederlanders te paaien door Lodewijk mooi te maken. Ondanks deze afkeurende opmerkingen lijkt Van Peene enkele maanden na zijn reis tot inkeer gekomen. Zo schrijft hij in een reflectief voorwoord ‘aan den lezer’:

Men zal mij misschien van eenige partijdigheid in het laatst gedeelten beschuldigen, maar men gelieve in aanmerking te neemen, dat op dien tijd, de woorden van Koninkrijk van Holland nog ongewoone klanken en zo ik het zeggen mag valsche toonen in mijne ooren waren, men gewendt zich aan alles; eenige maanden later had ik misschien met veele anderen, anders gedagt, ten minste geschreeven.³⁵⁴

Dit impliceert dat zijn beeld over Lodewijk Napoleon positiever geworden is.

Een enkele reiziger lijkt positief over de Frans-Nederlandse relatie. Zo concludeert Munniks in 1805-1806 over Rutger Jan Schimmelpenninck, die destijds door de Fransen was aangesteld als raadpensionaris en daarmee leider van de Bataafse Republiek: ‘Hij is een zeer vriendelijk hupsch man, had een verstandig deftig voorkomen, zijne vrouw en dochter zagen er wel uit, en zijn zoontje is noch jong, en bewezen mij gulle vriendschap.’³⁵⁵ Ook stelt hij: ‘Men had zich dan ten tijde van mijn verblijf te Parijs uitgeput om den Franschman een juist denkbeeld te geven van de Hoofdstad, van hunne geallieerde Bataven, het welk mij veel vermaak deed, dewijl ik toen die stad in de grond kennende, deste beeter over de juistheid van de afbeelding [in een panorama van Amsterdam] konde oordelen.’³⁵⁶ In combinatie met het feit dat hij bij het beeld van ‘geallieerde Bataven’ geen kritiek uit en de Franse politiek nergens afwijst, zijn er geen aanwijzingen dat hij ontevreden is over de eigentijdse Franse inmenging in Nederland.

Uiteindelijk is de Frans-Nederlandse relatie binnen de verslagen echter minder prominent dan de reflecties op de Franse Revolutie. Terwijl ik met betrekking tot de Franse

³⁵³ *Ibidem*.

³⁵⁴ *Ibidem*.

³⁵⁵ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 11. Munniks kan het ook goed vinden met ‘eenen Commissaris generaal (...) welke met mij op de diligence geweest was (...) [wij] kwamen den zelfden dag snags te half twaalf uren voor Gendt, waar de Commissaris generaal de poort liet openen en mij onder den titel van Zijne Secretaris mede binnen bragt; wij namen onzen intrek in de Lyon d’or.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 136. Dit impliceert eveneens dat hij een goede relatie heeft met de Fransen. Reizigers als Berg en Kluit schrijven weliswaar eveneens positief over Schimmelpenninck, maar zij ontmoeten hem *voor* zijn periode als raadpensionaris, toen hij nog de Bataafse ambassadeur was in Frankrijk. Bovendien is er in hun verslagen verder wél sprake van kritiek op de Franse politiek. Zie: Berg, ‘Journaal van’; Kluit, ‘Beschrijving van’.

³⁵⁶ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 52.

Revolutie noodgedwongen meerdere uitspraken in de verslagen buiten deze scriptie gelaten heb, vormen de hierboven verschaften voorbeelden direct alle reflecties op de Frans-Nederlandse relatie. Het zien van Parijs roept blijkbaar eerder associaties op met de Franse Revolutie dan met de Bataafse variant.

Daarnaast is er binnen de verslagen zeer zelden een spoor te vinden van het interne conflict in het revolutietijdperk tussen Nederlanders, vooral de orangisten en patriotten. Slechts Van Peene refereert hiernaar eenmalig:

Eindelijk wierd onze Bataafsche Commissie bij Napoleon gepresenteerd, dezelve kwamen in rijtuigen van den Keijzer (...) G, een der leeden, herinnerde mij aan de Proclamatie van den jaare 1795, waarin hij meede als lid van het Committé Revolutionair de Natie als vrije Bataven aansprak, aan het verbranden door hem van (...) paruiken en wapens. – Hoe, dagt ik, is deeze mensch, die om zijn gevoelen een meenigte braave mannen van hunne posten heeft beroofd en huishoudens ongelukkig gemaakt in staat voor deeze vrije Bataven een koning [Lodewijk Napoleon] te gaan afsmeeken (...) Hier word het latijnsch spreekwoord wel bewaarheid, de tijden veranderen en wij niet dezelve – ik zag de gezamentlijke leeden der Commissie met een verbaasde weltevredenheid en als het waare Triumpherende houding de paarden bezigtigen, welke de Turksche Ambassadeur den keijzer ten geschenke bragt en op het plein stonden – o mogt hun deeze daad nooit berouwen.³⁵⁷

Van Peene ergert zich dus aan de overmoedige leden van de Bataafse Commissie. Hij irriteert zich met name aan ‘G’, die waarschijnlijk in 1795, met de Bataafse Revolutie, betrokken is geweest bij de zuiveringen in regeringsposities van orangisten (of later van andersdenkende patriotten). Hij contrasteert deze ‘zuiveringen’ met de leuze van ‘vrije Bataven’, namens wie G meent te spreken. Met zijn aandacht voor de ‘beroorde posten’ en zijn kritiek op andere ‘Bataven’ *an sich* besteedt Van Peene aandacht aan de interne tegenstellingen in de Nederlandse Republiek.

Ondanks de formele politieke verbondenheid tussen Nederland en Frankrijk benadrukken de reizigers uiteindelijk dus de onderlinge verschillen en is er een sterk natiebesef aanwezig. Dit uit zich in beschrijvingen van Parijse gebouwen, die met hun Nederlandse tegenhangers worden vergeleken, maar ook in de aandacht voor voorwerpen die vanuit Nederland weggevoerd zijn naar de Franse hoofdstad. Logischerwijs worden dergelijke reflecties al snel politiek. Meerdere van de reizigers wijzen de Franse inval en invloed in de Bataafse Republiek dan ook af. Patriotse of orangistische opvattingen zijn hierbij opnieuw niet doorslaggevend (al lijken deze bij de beelden over Napoleon belangrijker). Zowel patriot Kluit als orangist Helmers maken zich tenslotte zorgen over het lot van de Bataafse Republiek

³⁵⁷ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

als satellietstaat van Frankrijk. De Fransen worden in dat kader zeker niet gezien als broeders. Munniks vormt hierop echter een uitzondering en uiteindelijk verandert een reiziger als Van Peene wat van mening. Zijn beeld over Lodewijk Napoleon wordt positiever. De reizigers reflecteren verder nauwelijks op de interne strijd tussen orangisten en patriotten, evenals bij de vergeetpolitiek van de latere koning Willem I. Daardoor kan de Bataafse tijd vooral worden gepresenteerd in termen van een ‘Franse verovering’. In combinatie met de negatieve beelden over de Franse revolutionairen sluit dit aan bij de Zwarte Legende, waarin Lodewijk Napoleon er bovendien relatief goed vanaf kwam. Met betrekking tot de stereotypes van de Zwarte Legende (en eerdere tijden, zoals onder de stadhouder en vóór het revolutietijdperk), vooral van gepassioneerde en gevoelloosheid, is er echter ook sprake van meer dubbelzinnigheid in de verslagen. Sterke negatieve stereotypes over de Fransen leiden bovendien niet per definitie tot weerstand ten opzichte van hun interventie, zoals bij Munniks blijkt. Er bestaan ook nog meerdere positieve beelden over Napoleon, in grotere hoeveelheid dan bij de Britse reizigers, die tenslotte juist de vijand waren in plaats van de Franse ‘bondgenoot’.

Zodoende verwezenlijken de reizigers tussen 1800 en 1808 nog niet volledig de beelden van de Zwarte Legende én de vergeetpolitiek. Dit sluit aan bij de bewering van historici dat de algehele weerstand tegen de Fransen pas na 1810 aanzienlijke vormen aannam. Wel is het opvallend dat meerdere patriotse reizigers al negatief staan ten opzichte van de Fransen, zodat er zeker sprake is van een serieuze *anticipatie*, hoewel nog geen volledige *belichaming*, van deze Legende.

4.7. Culturele moderniteit

In deze paragraaf wordt onderzocht in hoeverre de reizigers tussen 1800 en 1808 Parijs als een moderne *culturele* stad beschouwen.³⁵⁸ Hierbij komen achtereenvolgens de kunsten en wetenschappen, de theaters en de ‘culinaire cultuur’ aan bod.

4.7.1. Kunsten en wetenschappen

Terwijl de Franse hoofdstad volgens de reizigers in het amusement toonaangevend is (zie deelparagraaf 4.5.1), geldt dit evenzeer voor de kunsten en wetenschappen. Zo beschouwt Munniks Parijs als een stad, die ‘voor hem, die aan kunsten en wetenschappen overgegeven, zijn verstand zoekt te verrijken met nuttige kundigheden, alle middelen aan de hand geeft om

³⁵⁸ Zie voor de term ‘culturele moderniteit’: De Sapio, “‘A Reign of Steam’”, 42-55.

dat oogmerk te bereiken.³⁵⁹ Ook bestempelt hij Parijs als ‘ene der voornaamste Hoofdsteden van Europa, zetel der konsten en wetenschappen, bergplaats van alles wat schoon, raar en zeldzaam is.’³⁶⁰ Dit vertaalt zich ook in de perceptie van specifieke gebouwen van de stad. Kluit bestempelt het Musée Central des Arts als ‘eene verzameling van schilderijen, hoedanig ik nooit gezien heb, nog mij verbeeld dat er zoodanig een in de wereld was.’³⁶¹ Munniks betitelt het (nog altijd wereldberoemde) Louvre als ‘een der schoonste gebouwen van Europa, een meesterstuk van bouworder (...) het gebou is thans de zetel der konsten en wetenschappen, de beeldhoukunde, schilderkunst, en andere wetenschappen hebben hunne zetel erin, het is de vergaderplaats van het Institut National.’³⁶² Exact die kunsten en wetenschappen staan centraal in deze deelparagraaf.

De reizigers beschouwen Parijs in deze opzichten als de moderne culturele hoofdstad van Europa (en soms zelfs de wereld³⁶³). Deze culturele rijkdom komt echter niet uit de lucht vallen. De reizigers associëren de cultuurproducten met veroveringen tijdens de revolutionaire en Napoleontische oorlogen. Berg stelt bijvoorbeeld:

Het is bekend, dat Parijs tegeenswoordig veele zaaken bezit, die deeze stad boven alle andere Hoofdsteden van Europa doet uitmunten: deeze zijn de onnoemlijke schatten, zo van schilderijen & antique standbeelden, als van andere Kostbaarheeden van Penningen, Manuscripten etc. die aldaar zeedert 4 à 5 Jaaren ten koste van stroomen menschenbloed bijeengebracht zijn. Wanneer men dit kan vergeeten, dan is het niet te ontkennen dat het beschouwen deezer verzamelingen aan een ieder, maar vooral aan den liefhebber der Kunsten & der Oudheeden een uitstekend vermaak verschaffen moet & dat er nooit ergens zulk eene in allen deele volmaakte school voor jonge kunstenaars bestaan heeft, wijl zij hier de meesterstukken der beeldhouw- & der teeken- & der schilderkunde in een bestek tezaamen vereenigd vinden & dus meer geleegendheid als ergens anders hebben, om de verschillende soorten van schoone & volmaakte gaade te slaan, te vergelijken & te trachten ze na te volgen.³⁶⁴

Van Beest schrijft in het Louvre: ‘Deze [is] geheel en al met de overheerlijkste schilderijen behangen. Alles wat sins honderde jaren door beroemde meesters in Europa geschilderd is, en dat door geld, veroveringen, list & geweld, te bekomen was, is hier bij elkanderen

³⁵⁹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 20-21.

³⁶⁰ *Ibidem*, 23.

³⁶¹ Kluit, ‘Beschrijving van’.

³⁶² Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 33.

³⁶³ Munniks bestempelt het Institut National bijvoorbeeld als ‘een der voornaamste, en grootste geleerde genootschappen der wereld.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 64. Ook stelt hij over het Musée Napoleon, op pagina 66: ‘Dit is een Cabinet het welk enig in zijn soort is, en mogelijk de grootste verzameling van beelden, en schilderijen der wereld.’

³⁶⁴ Berg schrijft ook over ‘zulke uitstekende meesterstukken van allerlei aart & schoonheden als men tegeenswoordig te Parijs vind.’ Hij ‘geloove (...) niet dat er ooit ergens zulk eene volmaakte Collectie schilderijen bestaan heeft & waarschijnlijk nooit ergens bestaan zal.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’.

verzameld.³⁶⁵ Deze voorwerpen symboliseren volgens de reizigers zodoende de imperiale en politieke macht van Frankrijk. Ze zijn zich bewust van de ‘stroommen menschenbloed’ als gevolg van deze veroveringen. Uit deelparagraaf 4.6.2 bleek bovendien al dat ze het ‘transport’ van *Nederlandse* cultuurproducten naar Parijs soms afkeuren.

Dit natiebesef uit zich bij sommige reizigers ook in de beoordeling van kunst. Hoewel ze vaak stellen geen kunstkenner te zijn en zich daarmee wellicht indekken tegen ‘verkeerde’ beoordelingen, kunnen er wel degelijk sterke uitspraken gevonden worden in de verslagen.³⁶⁶ Zo is de schoonheid van de Parijse schilderijencollectie volgens Berg voor een aanzienlijk deel te danken aan veroverde Nederlandse kunstwerken. De ‘Fransche school’ delft volgens hem het onderspit ten opzichte van ‘de Hollandsche zoo in getal als in fraaiheid van stukken, dat wanneer men de stukken van 4 à 5 [Franse] meesters uitzondert, de rit niet waard is, dat men er één oogenblik bij stilsta (...) De Hollandsche School daarentegen is van meer waarde.’³⁶⁷ Dat de Franse kunst rond 1800 volgens Berg niet op zijn hoogtepunt is, hoewel er allerlei inspanningen worden gedaan om die te verbeteren, blijkt eveneens uit het volgende citaat: ‘Deeze [kunstenaars] krijgen ook alle mooglijke hulp & aanmoediging der Directie, die in der daad alles in ’t werk stelt om de fraaije kunsten *weer* te doen bloeijen [mijn cursief].’³⁶⁸ Ook Van Peene bezoekt het Musée Napoleon: ‘Ieder school hangt gelijksoortig bij elkander, ofschoon geen kenner zijnde, was ik hier met onbegrijpelijk veel genoegen, van allen beviel mij de smaak der Vlaamsche en hollandsche Schilderschool het best.’³⁶⁹ Van Beest ontmoet een Nederlandse kunstenaar, ‘de heer Spaandonk, zijnde den beroemsten bloemschilder van deze eeuw.’³⁷⁰ Afgezien van Van Spaendonck gaat de lof vrijwel uitsluitend naar de schilders uit de Gouden Eeuw en voornamelijk naar Paulus Potter en Peter Paul Rubens. De reizigers

³⁶⁵ Van der Linden, *Een Patriot*, 68. Ook schrijft Kluit, met betrekking tot het museum in de Nationale Bibliotheek: ‘De vele vreemde en uit Italië en van elders aangebrachte en bekende stukken, doen genoeg zien dat de Franschen deze verzameling ook aan hunne overwinningen te danken hebben [naast de monumenten uit de kerken van Parijs].’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Munniks zag in het Musée Napoleon ‘de overal zo beroemde Gaanderij van Schilderijen, uit alle gedeeltes van de wereld bijeengebragt.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 67. Van Peene schrijft over een ‘daar bijzijnde brillante zaal [in het Musée Napoleon] welke opgevuld is met Schildereijen uit Pruisen gebragt, waaronder voornamentlijk een groot stuk van Holbein, het laatste oordeel verbeeldende, uitmunt.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

³⁶⁶ Zo stelt Van Beest: ‘Als onkundigen mogen wij daar [beelden en schilderijen] niets van zeggen.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 55. Even later looft hij echter de schilderijen van onder meer David en Vernet, bestempelt hij Van Spaendonck als de beste bloemschilder van de eeuw en toont hij bewondering voor de Apollo van Belvédère.

³⁶⁷ Berg, ‘Journaal van’.

³⁶⁸ *Ibidem*.

³⁶⁹ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. In zijn verslag uit 1808 schrijft hij over het Musée Napoleon: ‘Ik had het genoegen dien [schilderijen] der Nederlandsche en Vlaamsche Scholen te zien.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

³⁷⁰ Hij doelt op Gerard van Spaendonck (1746-1822), een geboren Tilburger. Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 66.

uiten dan ook nooit kritiek op ‘Nederlandse’ schilderijen. Van de overige niet-Franse schilders is de Italiaan Rafaël populair.³⁷¹ Dit alles betekent overigens niet dat de Franse schilders louter worden afgewezen. Sommige reizigers uiten geen kritiek op hen en *eigentijdse* schilders als Claude Joseph Vernet en Jacques-Louis David worden door de meesten bejubeld.³⁷²

Ook aan de Parijse beeldhouwwerken wordt een imperiaal karakter toegekend. Met name de uit Italië weggevoerde beelden uit de Klassieke Oudheid, zoals de Apollo van Belvédère, de Laocoöngroep, Amor & Psyche, en de Venus van Medici, komen hierbij positief onder de aandacht.³⁷³ Berg schrijft over de Salle des Antiques in het Louvre:

[Ik] bezag aldaar eene verzameling antique standbeelden waarbij alle beschrijving te kort schied. Men kan zig ligt een idee van derzelve voortreffelijkheid vormen indien men slechts zig herinnerd, dat deeze verzameling uit de beste stukken van geheel Frankrijk, Brabant & van de beroemdste verzamelingen in Italië, als die van Florence, van 't Vaticaan, Toerin etc. bestaat.³⁷⁴

³⁷¹ Van Beest schrijft over ‘de beroemste meesters. Van Raphael, Rubens, Titien, Wouwermans, Poussin, David en anderen.’ Zie: *Ibidem*, 55. Munniks vond ‘noch schone stukken van Rubbens en andere vorname mannen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 17. Hij schrijft op pagina 43 over ‘den Groten Pieter Paulus Rubbens.’ Van Peene bezocht het Palais du Luxembourg en zag ‘er eene fraaije collectie schildereijen. In de eerste zijn drieëntwintig stukken van Rubbens.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam.’ Daarnaast prijzen de reizigers (hoewel minder frequent) een schilder als Antoon van Dyck. Zie onder meer: Berg, ‘Journaal van’; Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 68. Verder schrijft Helmers in het Louvre: ‘Deze zaal (...) bevat de tekeningen van de beste Italiaansche, Fransche meesters (...) vooral munt uit het school van Athene door Rafael, en 4 groote stukken van (...) Michael Angelo.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Woensdag 21 juli. Opmerkelijk is hierbij dat hij geen Franse schilders noemt. Dit impliceert dat hij de Italiaanse tegenhangers beter vindt. Hieruit blijkt overigens ook dat de reizigers niet enkel schilderijen en werken *uit* de Oudheid waarderen (zie verderop deze deelparagraaf), maar ook die *over* de Oudheid.

³⁷² Berg stelt bijvoorbeeld: ‘Diegeene, die verdienen uitgezondert te worden [van de verder matige Franse schilderijen] zijn vooral de stukken van Lebrun, die overheerlijk schoon zijn (...) Als men dan noch de Landschapschilder Vernet, die slegts zeedert 10 à 12 Jaar dood is, opnoemt, beteekenen de overigen [Franse schilders] niet veel.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’. Helmers schrijft: ‘Woensdag 16 Junij: bezichtigt het beroemde Schilderstuk van David bekend onder den naam van Les Sabines. Meesterstuk is dit stuk, natuurlijk vol leven en schoon van Coloriet.’ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Woensdag 16 juni. Van Beest schrijft: ‘Van David daar de Horatiussen, bij het ontfangen der swarden, sweeren. En dat daar Brutus (zijn zoonen veroordeeld hebbende), in de schaduw zit. De vrouw en dochters van Brutus zijn de droefheid zelve. Zij leven, steken uit, en het vleesch is waarlijk vleesch. De schilderijen van Vernet voldeeden ons zeer, het water was waarlijk water.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 56. Munniks vond in het Palais du Luxembourg ‘gene mindere stukken van den groten Meester Jacques Louis David, Lid van het Institut national, en het Eerlegioen’, en ‘Huë en Vernet die hunne Meesterstukken toonden in het schilderen van Havens en zeestukken, men vindt er vele Havens afgeschilderd, uitnemend geschilderd.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 43. Van Peene schrijft over de ‘nog levende treffelijke Schilder David.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³⁷³ Berg schrijft: ‘Het fraaiste stuk hierna [de Apollo] is de Laöcoon; doch het sujet is te akelig om er lang & met vermaak bij te blijven staan. Een aangenaam contrast met dit stuk maakt de beroemde groupe van Amor & Psyche & de Venus sortant du bain.’ Hij stelt ook: ‘De Apollo van Belvédère vooral heeft iets bijna bovennatuurlijks.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’. Van Peene bezag ‘de overheerlijke groep van Laocoon.’ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Van Beest spreekt ook van ‘de zo zeer geroemde & schoone Apollo, die in de zaal van die naam, onder zo veele andre beelden, uitmunt.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 67.

³⁷⁴ Berg, ‘Journaal van’.

Van Beest schrijft over ‘de voortreffelijkste colonnen, van het schoonste en vreemsten marmor, door de beroemste beeldhouwers der oudheid bewerkt, en sins meer dan tweeduizend jaaren van onder de puinhoopen der in gestorte palaisen, dier oude Grieken & Romeinen gevonden.’³⁷⁵ Ook zag de anonieme reizig(st)er ‘een nieuw aangelegde zaal, waar een groot aantal van beelde uijt Italie te zien zijn, onder anderen het meesterstuk, bekend onder de naam van de Apollon van Belvidere, uijt Romem gekomen.’³⁷⁶ De reizigers wijzen ook nadrukkelijk op de uit Venetië weggevoerde metalen paarden.³⁷⁷

Verder loven de reizigers vaak de overwegend klassieke beelden in het Tuilerieënpark.³⁷⁸ Juist rond 1800 bestond er een herleving van de interesse in de Klassieke Oudheid.³⁷⁹ Gotische beelden worden dan ook afgewezen door een reiziger als Berg. Volgens hem is ‘het diep verval des kunsten ten tijde der gotthen duidelijk zichtbaar.’³⁸⁰ Ook waarden de reizigers waarden vaak beelden en schilderijen met een religieuze inspiratie.³⁸¹

³⁷⁵ Van der Linden, *Een Patriot*, 67. Van Beest bespreekt op dezelfde pagina de inscriptie van het beeld van Apollo: ‘In het vijfde jaar der Republiek is het door het leger van Italien, onder commande van der generaal Bonaparte gewonnen. En is alhier den 21^e germinal van het agste jaar gesteld, zijnde het eerste jaar van zijn consulaat [1799].’

³⁷⁶ Anoniem, ‘Reisverhaal’, 11. Van Peene schrijft ook over ‘colonnen (...) dezelve zijn in 1780 onder de ruines van de oude stad Gabe, vier mijlen van Romem gevonden.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam.’

³⁷⁷ Zo schrijft de anonieme reizig(st)er over ‘het Hôtel des Invalides: ‘Provisioneel word daar beward 4 metaalle Peerde uijt Italie meedegebragt, zeer fraije.’ Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 6. Ook stelt Van Beest: ‘Aan de vleugels van deze deuren staan, op het eizere hekken, de corinthische paarden, die voorheen op het St. Marcus plein te Venetien, als in een koppel gestaan hebben.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 53. Munniks signaleert ‘de schone levensgrote kopere Venetiaansche paarden.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 36. Berg wijst ook op ‘de 4 beroemde Venetiaansche paarden die (...) ook slegts door hunne lotgevallen, der opmerking wel waardig zijn (...) [Zij] wierden in ’t jaar 1797 na ’t vernietigen der Venetiaansche Republiek naar Parijs gestuurd.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’.

³⁷⁸ Zo schrijft Van Beest: ‘De marmere beelden, lokten ons om daar lang te blijven (...) Wij zagen de schoone marmere beelden & groepen, door de geheele tuin naar ordre geplaatst.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 54, 60. Munniks schrijft over ‘de schoonste groepen van beelden (...) als venus uit het bad komende, Apollon de Belvedere, de groep van Laocoon, Diana Succinctu genoemd, en Hercules Ajax dragende’, in het Tuilerieënpark. Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 31. Volgens Van Peene is dit park ‘gestoffeerd met een aantal fraaie beelden.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³⁷⁹ Hierbij ben ik ook geïnspireerd door: Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 43.

³⁸⁰ Zijn chronologie blijkt ook uit de volgende uitspraak: ‘De eerste Eeuwen [sinds de dertiende eeuw] hebben weinig interessants, doch de zaal der 16 Eeuw, ten tijde van Frans den Eersten, die gelijk bekend is, den beroemden Beeldhouwer Leonard DaVinci aan zijn Hof riep & alle de fraaie Kunsten –als het waare uit den dooden deed oprijzen toont een reeds zeer merklijk onderscheid & eeene nadering aan ’t antique aan.’ Dit toont aan dat Berg een voorstander was van de Renaissance en dus van de Klassieke Oudheid. Hij schrijft ook met betrekking tot accessoires in de Nationale Bibliotheek: ‘Uit de middeleeuwen heeft men er ook veele in goud en zilver, yvoir & edelgesteenten, gesneedene kostbaarheeden; doch deeze hebben weinig bevalligs. Veel schoonder zijn de Grieksche & Romeinsche Camelen, zeegelringen, medaillons etc waarvan veele (...) mij uitneemend wel bevielen.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’.

³⁸¹ Berg waardeert religieuze stukken: ‘De stukken van Le Poupin verdienen ook opmerking. Zij verbeeldden alle trekken uit de Bijbelsche geschiedenissen.’ Zie: *Ibidem*. Ook is Helmers zeer positief over het schilderij van Rafaël over ‘de maagd Maria en het kind (...) de 4 apostelen (...) deze stukken zijn boven alle beschrijving.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Donderdag 1 juli. Van Beest schrijft: ‘Voorts is het gewelf [in de kapel van Versailles] allerkunstigst gemaakt in drie deelen gedeeld, en door de beroemste meesters beschildert. Men

De schoonheid van Parijse beeldhouwwerken is dus eveneens voor een aanzienlijk deel te danken aan buitenlandse makers. Toch worden ook Franse beeldhouwers uit het verleden gewaardeerd. Helmers had bijvoorbeeld ‘met een onuitspreeklijk genoegen in het klooster des petits augustins les monuments Francais gezien. Hier zijn al de meesterstukken der beeldende kunsten door fransche meesters vervaardigt, en door de jacobijnse horde verbroken, weder verzameld en hersteld. Deze uitmuntende verzameling is in verscheide zalen verdeelt.’³⁸² Berg schrijft over ‘de beroemde Graftombe van den Cardinaal van Richelieu, uit de kerk der Sorbonne hiernaartoe gebracht. Dit is het meesterstuk van [François] Girardon, die het naar eene tekening van Lebrun gemaakt heeft.’³⁸³ Bovendien bespreken de reizigers nauwelijks Nederlandse beeldhouwers en worden deze nergens bestempeld als superieur aan hun Franse tegenhangers.

De reizigers hebben verder veel waardering voor de weeftapijten van de Gobelfabriek. Van Beest schrijft:

Wat wij daar gezien hebben, kunnen wij niet beschrijven. Men weeft daar schilderijen, men plaatst het onderwerp, bijvoorbeeld een historische schilderij – van Rubens, of andre groote meesters, zo schoon op het doek, de coleuren en schaduwen zo juist, dat de geweeftde schilderij, volmaakt de schilderij van Rubens is (...) Maar in de zaalen komende, daar de afgewerkte stukken in lijsten hangen, waren wij geheel in verrukking: het is of dat geweeftden, en dat het geweeft is, daarom nog te meerder aandoet.³⁸⁴

Van Peene vindt de tapijten ‘oneindig fraaijer en fijner als het onze.’³⁸⁵ Ook de porseleinfabrieken van Sèvres en Angoulême en de glasfabriek van Saint Antoine worden

vertoond daar den Schepper omringt door de hemelse heir scharen. De opstanding der doden, en de nederdaling van den heiligen geest.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 76.

³⁸² Helmers, ‘Dagboek van reis’, Dinsdag 9 juni. Hij looft op dinsdag 13 juli ook nog de Franse beeldhouwer. Zo schrijft hij in de tuin van Versailles over ‘een uitmuntende groep (...) van Girardon, verbeeldende Apollo en eenige maagden (...) Het aantal van marmere standbeelden en vaazen overtreft allen verbeelding.’ Ze zijn ‘allen door Girardon en zijn vrinden en tijdgenooten vervaardigt.’

³⁸³ Wel stelt Berg eerder ‘dit alles met eene zekere minachting [te zien] na de Gallerie des Antiques, wjl het te veel verliest.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’. Kluit spreekt van ‘een der fraaiste en zeldzaamste van oude en latere monumenten en gedenkstukken.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Munniks stelt over des Petits Augustins: ‘Dit is de bewaarplaats van alle schone fransche gedenkstukken welke uit de onderscheidene gewesten, steden en kerken des Rijks vergaderd zijn (...) Ik ging er gaarne, en het was zeer dicht bij mijne woning, waarom ik mij dan dikwijls derwaards wende om frankrijks kunststukken van de vroegste tot de laatste tijden gevrogt, bijeengebragt te zien, en te bewonderen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 69-70. Van Peene spreekt van ‘de schoone bewerking, welke men in de meeste stukken bewonderd.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³⁸⁴ Munniks schrijft: ‘Dit is eene der schoonste fabriequen welke ik immer zag, en Parijs alleen, zo verre ik weet, binnen zijne muuren bezit.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 53. Helmers vindt de tapijten van de Gobelins ‘boven alle verbeelding schoon.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Vrijdag 12 juni.

³⁸⁵ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. De anonieme reizig(st)er zag ‘verscheijde schilderstukken, zoo als wij dagten, maar het was geweven, het was in de fabrik (...) men heft binne kort uitgevonden om het alles van saijet te doen, daar voorheen veel zijde voor gebruikt wierd, maar de ondervinding heeft geleerd dat de zijde geen stand hield; en is dus de saijet beter gevonden. Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 14.

gewaardeerd.³⁸⁶ Helmers schrijft bijvoorbeeld: ‘In de Fabrique de Porcelaine d’Angouleme vier serviezen gezien, waar van in Europa geen voorbeeld is. Landschappen op glas, volmaakt natuur, in ’t kort alles overtreffend wat de beschrijving er van afbeelden kan.’³⁸⁷

Ook op wetenschappelijk gebied is Parijs volgens de reizigers superieur. Met name Munniks spreekt zich hierover uit. Het doel van zijn reisje naar Parijs was onder meer: ‘Het opdoen van nadere kundigheden in mijne konst [geneeskunde].’³⁸⁸ Hij schrijft ook:

Le Jardin Des Plantes: Even zo als zij die zich in de geneeskunde oefenen overvloedige gelegenheid tot lering hebben in de boven genoemde school [École de Medecine], even zo is hun die zich in de kruidkunde, of gehele natuurlijke historie willen bekwamen, de beste gelegenheid ter beoeffening gegeven, welke men immer ergens in de wereld voorhanden ziet.³⁸⁹

Deels is deze superioriteit ontstaan door de veroverde collecties. Dat geldt in het bijzonder voor de Jardin des Plantes. Munniks schrijft over ‘het schone cabinet van inlandsche en vreemde dieren (...) men ziet er de Olijphant van het Loo (...) te veel om hier optenoemen van alle gewesten der aarde.’³⁹⁰ Ook bespreekt Van Peene, tijdens zijn bezoek aan het kasteel

³⁸⁶ Zo schrijft de anonieme reizig(st)er: ‘De volgende dag naar Seve gereede, om aldaar de postelijnfabriek die zeer fraije is, daar was een klijn vertrek waar verscheijde schilderijen op hingen; men deed ons opmerken dat die alle van postelijn waaren, als ook verscheidene bloemstukken en beelden.’ Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 12. Van Beest ging ‘naar de porcelijn fabriek de Seve. Hier vonden wij een schat aan porcelijn, en daar onder dingen van de grootste waarden.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 58. Munniks trok naar Sèvres ‘om de porceleinfabriek welke deze plaats zo vermaard maakt te bezien. Ik vond er een zeer groote verzameling van het uitmuntendste Porcelein, groepen, schilderijen van geschilderd porcelein.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 114. Munniks schrijft over de glasfabriek van Saint Antoine: ‘Men ziet het glas, het welk in Pikkardijen gegoten, hier natoe wordt overgevoerd, tot spiegels bereiden, welke overschone bewerking op de volgende manier geschiedt.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 54. Dan volgt een uitgebreide beschrijving van het productieproces. Helmers stelt: ‘De glasfabriek is groot, een verbazend aantal spiegels zagen wij van ongemeene groote, de grootste die zij maken zijn van ruim 100 duim lengte en 56 duim breete.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Vrijdag 12 juni.

³⁸⁷ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Maandag 1 juni. Van Peene schrijft over deze fabriek: ‘[Deze] is tegenswoordig het meest in trek en ’t best gesorteerd, buiten brillante serviesen en biscuit beelden liet men ons een Cabinetje fraaije schildereijen van porcelijn [zien].’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³⁸⁸ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 21. Hij bezocht ook ‘La Charité, rue des Saints Pères fauxbourg Saint Germain’ (een ziekenhuis) en schrijft: ‘Ik ging er dagelijks en heb er veel van hun geleerd.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 90-91.

³⁸⁹ *Ibidem*, 59. Munniks schrijft ook op pagina 61 over ‘de Galeries de Museum National d’Histoire’: ‘Deze verzameling wordt voor ene der schoonsten, en grootste gehouden, welke zich in het vak der natuurlijke geschiedenis opdoet.’ Van Peene spreekt over de ‘wilde dieren, welke men in menigte daar [Jardin des Plantes] vind (...) Ik behoef niet te zeggen dat de groote verscheidenheid en menigte van voorwerpen een liefhebber jarenlang genoeg en beezigheid kunnen verschaffen.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

³⁹⁰ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 60. Van Beest bezocht ‘de Munt, alwaar een schat voor de natuurlijke historie in het vak der minerealen bewaard word (...) Het kwam ons voor, deze zelfde kostbaarheden te voeren, in het Naturalis cabinet van den Prins van Oranje, in Den Haag, gezien te hebben.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 56-57. De reizigers schrijven ook over exotische dieren die ze zelf soms nog nooit gezien hebben. Van Beest bezoekt het kasteel van Malmaison en stelt: ‘Voor de tent vonden wij velen vogelkooijen, de een al op de ander geplaatst, met bijzondere soorten van Oost-Indische vogelen, cacatoos, papagaaijen, paradijsvogels, en veelen zeer veel schoonder, maar ons onbekend, en daar onder klijne en zeer klijnen, die met de schoonste couleuren, kuiven, & staarten pronkten.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 84. Helmers schrijft ook over ‘de giraffe door Vaillant uit afrika medegebragt.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zaterdag 13 juni.

van Malmaison, een kangoeroe, waaruit blijkt dat dit dier in Nederland nog niet zo bekend is. Deze beesten

Hebben de zonderlinge eigenschap om ieder te doen lachen, zij zijn viervoetig en behoren zo ik mij niet bedriege onder de rendieren, hunne voorste pooten zijn meer dan de helft korter dan de agterste, zij lopen zelden op de voete gelijk, maar springen meest al op de twee agterste, zij doen daar meede zeer wijde sprongen, het geen een gek gezicht geeft. Zij zitten op de agterste en op hunne lange staart als op een drie Stal, de voorste pooten gebruiken zij om zittende hun kop te kraauwen.³⁹¹

Verder worden de Parijse geleerden gewaardeerd, zoals (de overleden) Georges-Louis Leclerc de Buffon en professor Bertrand met zijn anatomisch kabinet.³⁹²

Uit deze deelparagraaf is gebleken dat Parijs door de reizigers op het gebied van 'kunsten en wetenschappen' bestempeld wordt als het centrum van de culturele moderniteit. Zowel op het gebied van de schilder-, beeldhouw-, en weefkunst als in de wetenschappen is de stad vergevorderd. Terwijl de Verlichtingsidealen op politiek vlak mislukt zijn, werken deze nog door in de Parijse cultuur. In dit kader komen de beelden van de hier bestudeerde reizigers overeen met die van Britse, Amerikaanse en latere Nederlandse reizigers (tussen 1824 en 1863). Opmerkelijk is dat de hier bestudeerde reizigers deze voorsprong niet louter aan de Parijzenaren zelf toeschrijven, maar een belangrijke rol zien weggelegd voor *buitenlandse* cultuurproducten, die tijdens de revolutionaire en Napoleontische oorlogen naar de Franse hoofdstad zijn weggevoerd als machtssymbool. Deze oorlogen hebben dus de perceptie versterkt van Parijs als culturele hoofdstad. Indien het de Nederlandse schilderproducten betreft, zijn enkele reizigers soms chauvinistisch. Hieruit blijkt ook het in deelparagraaf 4.6.2 gesignaleerde natiebeseft, waarbinnen rond 1800 de Hollandse Schilderschool en de Gouden Eeuw een belangrijke rol speelden. Juist door nauwelijks buitenlandse (zoals Franse en Italiaanse) schilders uit die zeventiende eeuw te loven, kan dit idee worden benadrukt. Ook in mijn eerdere onderzoek naar gedrukte reisverslagen rond 1850 over Londen waren de schilderijen het enige cultuurproduct waarop Nederlanders hun superioriteit ten opzichte van het bezochte land durfden te betogen.³⁹³ Daarbij werden de

³⁹¹ Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'.

³⁹² Zo schrijft Van Beest over de 'vermaarde de Buffon.' Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 66. Hij stelt ook (ondanks zijn kritiek op het commerciële aspect, zie deelparagraaf 4.4.2) bij het kabinet van Bertrand: 'Alles is hier naar het leven naargebootst [met was] en juist zo als het in het leven bestond te zien.' Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 65. Ook Van Peene waardeert dit kabinet (zie deelparagraaf 4.4.2). Munniks spreekt van het 'Museum Unique dans son genre de Monsieur Bertrand.' Zie: Munniks, 'Vlugtige Aantekeningen', 64. Verder schrijft hij over 'verscheidene der Grootste Geleerden als La Lande, La place, Lacepède (...) Cuvier, Portal, Pinel, Fourcroy (...) Thouin, Berthollet, Guyton Morveau, Chaptal, Le Sage, Jussieu, Tenon, Sabatier, Hallé, Lassus, en anderen.' Zie: Munniks, 'Vlugtige Aantekeningen', 65.

³⁹³ Zie: Schoonenberg, 'Het Tyrus', 103-113.

kunstobjecten in de bezochte stad gewaardeerd, maar realiseerden de reizigers zich wel degelijk dat deze uit allerlei gebieden afkomstig waren. Bovendien werden voornamelijk Nederlandse *landschapsschilderijen* geprefereerd boven de Engelse tegenhangers. In deze scriptie is die nadruk op landschap niet zichtbaar. Op het gebied van wetenschap en met name op dat van weven is Parijs volgens de reizigers echter groot geworden door Fransen. Bovendien speelt de Klassieke Oudheid een belangrijke rol in de waardering van de reizigers. De periode rond 1800 werd dan ook in het algemeen gekenmerkt door een herleving in de belangstelling voor de Oudheid (mogelijk door een veronderstelde breuk met het verleden).

4.7.2. De Parijse theaters

Ook in het kader van theater hebben de reizigers bewondering voor Parijs. Munniks bezocht de ‘theatres, welken de een boven den anderen uitmunten, welke kunst, en smaak ten sterksten verenigd houden, en welke overwaardig zijn om stuk voor stuk nagegaan en gebijzonderd te worden.’³⁹⁴ Helmers schrijft over ‘de pracht van uitvoering, de waarheid der decoraties, den juistheid van Costumes, de grootheid van het tooneel.’³⁹⁵ Deze ‘overtroffen zeker alles wat men elders in Europa kan aantreffen, tot 180 menschen toe, telden ik gelijklijk op het tooneel. In het kort alles wat men elders van Schouwburg zien kan is rinkelwerk in vergelijking met de groote Opera van Parijs.’³⁹⁶ Meer reizigers hebben respect voor de uitstraling van de Grote Opera. Van Peene zag er *Le Triomphe de Trajan*: ‘Brillanter kan men zich niets voorstellen, en misschien is er ook nooit eenig stuk ten toneele gevoerd.’³⁹⁷ Munniks beschouwt de Grote Opera als ‘het pragtigsten, het meest bezogte, het grootste toneel van Parijs (...) het mechanic van het toneel is konstig, de grootste veranderingen geschieden er in ene minuut zonder neerlating des gordijns, men ziet er zomtjids gehele armeen, vloten, bergen en de grootste wolken zich ontwikkelen op het toneel.’³⁹⁸ Hij zag er ‘grote zangers, en zangeressen, werken’³⁹⁹ en dansers en danseressen ‘met verwondering, en de grootste vrees voor hun de schoonste dansen & gevaarlijkste dansen uitvoeren (...) Ik zag er de schoonste Decoraties en Costumes inkomen.’⁴⁰⁰ Kluit bestempelt een optreden in de Grote Opera als ‘deze

³⁹⁴ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 78.

³⁹⁵ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Vrijdag 2 juli.

³⁹⁶ *Ibidem*. Hij schrijft ook op dinsdag 22 juni over het ‘groot balet’ daar. Ook is ‘deze zaal (...) de grootste en de schermenkleeding is voortreflijk en het tooneel is zeer diep en groot.’

³⁹⁷ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

³⁹⁸ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 79.

³⁹⁹ *Ibidem*, 79.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, 79-80. Ook wandelden Van Beest en zijn reisgenoten ‘naar de groote Opera, zagen en hoorden daar de beroemde zangers & zangeressen Ashanay spelen. De uitvoering behaagden ons, het gezang & muziek was schoon, de toneelen & toneelveranderingen kunstig, en beroemde dansers & danseressen veraangenaamde dit tusschen beiden.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 68. Van Peene schrijft, met betrekking tot ‘Assian’ in de

nieuwigheid.⁴⁰¹

Uit deze citaten komen nog twee centrale thema's binnen de reisverslagen naar voren: de bewondering voor de zang en dans enerzijds en de lof voor het 'mechaniek' anderzijds.⁴⁰² Verder loven de reizigers met name het Théâtre Feydeau (Favart).⁴⁰³ De theaterzalen worden doorgaans ook als fraai bestempeld. Kluit schrijft bijvoorbeeld over het Théâtre Louvois: 'Een zaal die niet minder fraai en welgeordonneert is, dan den vorigen die wij gezien hebben, en die verkieslijker is boven anderen om dat de loges door geene pijlaren ondersteund worden, die altijd aan het gezigt hinderlijk zijn.'⁴⁰⁴ Van Peene vindt de zaal van l'Odéon 'zeer groot en fraaij.'⁴⁰⁵

De reizigers bezoeken doorgaans stukken die geïnspireerd zijn door de Klassieke Oudheid, de Bijbel en de imperiale overwinningen van Frankrijk. Dat gold ook voor de schilderijen en beeldhouwwerken, zoals bijvoorbeeld het schilderij van David over Napoleon, de Transfiguratie van Rafaël en het monument van Desaix.⁴⁰⁶ Klassieke theatervormen als komedie en tragedie staan dan ook vaak centraal bij hun bezoek.

Van Peene vertoont zelfs expliciet gevoelens van inferioriteit ten opzichte van het Parijse theater. Zo stelt hij, na zijn bezoek aan de Grote Opera: 'Het Orchest komt evenmin als onze balletten hier bij in eenige vergelijking, wij kunnen nooit dien top bereiken, ons

Grote Opera: 'Kleding en Costumes waren zeer goed, de uitvoering beviel mij bijzonder, vooral het dansen (...) de mechanicq is voortreflijk, in een oogwenk is het geheele toneel met een open gordijn veranderd, de schermen schieten van boven, van onderen en regts en links te gelijk uit.' Zie: Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'. In 1808 stelt hij met betrekking tot dit theater: 'De musiek, danssen en decoratien zijn allerfraaijst.' Van Peene, 'Verslag van een reis in briefvorm'.

⁴⁰¹ Hij schrijft over 'vertooningen die aller schoonst en aller wonderbaarst waren, doormengd, en eindigende met ballets, in welken de eerste dansers en danseressen zig beijverden om door hunne wonderbaare ligtheid, vaardigheid en danskunde, het gestadig handgeklap der aanschouwers bezig te houden. Aan de uitvoering ontbrak niets, en men heeft met deze nieuwigheid zoo veel op, dat men verzekert, dat er voor de vijf eerst volgende representatien van dit stuk geene plaatzen of loges meer te bekomen zijn.' Zie: Kluit, 'Beschrijving van'.

⁴⁰² Van Peene stelt dan ook: 'Danssen en zingen gaat meestal in diergelijke groote opera's gepaard.' Zie: Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'.

⁴⁰³ Van Peene schrijft: 'Het Theater Feydeau is tot nog toe, dat het welk mij het best bevalt.' Dit ondanks de vieze zitplaatsen. *Ibidem*. Munniks stelt over het Théâtre Feydeau: 'Dit is een der aangenaamste tonelen van Parijs, de zaal is in een halfmond, ene der fraaijste, en geheel in de ronte met Colommen bezet (...) ik ging er gaarne, en zag er onderscheidene stukken die mij voldeden.' Munniks, 'Vlugtige Aantekeningen', 83.

⁴⁰⁴ Kluit, 'Beschrijving van'.

⁴⁰⁵ Van Peene, 'Verslag van een reis in briefvorm'.

⁴⁰⁶ Deze combinatie komt nog het meest tot uiting in *Le Triomphe de Trajan*, een toneelstuk dat Van Peene zag in de Grote Opera: 'Het toneel verbeeldt een groote plaats in Rome en ter zijde een zeer groot steene eereboog, waar door Trajan zijn intogt in de stad doet; hij is gezeeten in een rijk vergulde char de Triomphe, wordende voortgetrokken door vier paarden naast elkanderen gespannen, in zijn gevolg telde ik nog elf paarden en ruim 500 menschen, begroot men de menigte die op het toneel waren, dit stuk is gemaakt ter eere van Bonaparte bij zijn laatste terugkomst uit zijn overwinnend leger in Pruisschen.' Terwijl dit stuk niet gaat over een specifieke veldslag van Napoleon (zoals andere stukken), is er niettemin sprake van een analogie tussen een triomftocht uit de Romeinse tijd en die uit het Napoleontisch tijdperk. Zie: Van Peene, 'Verslag van een reis in briefvorm'. Hij bezocht ook een door de Bijbel geïnspireerd toneelstuk: 'Hedenavond heb ik in de groote opera Nephtali, een stuk getrokken uit het oude testament, zien geeven.' Zie: Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'.

toneel is daartoe te klijn.⁴⁰⁷ Na een later bezoek aan deze schouwburg stelt hij: ‘Ik zal moeite hebben om bij ons weder met plaisir een ballet te zien.’⁴⁰⁸

Zoals gesteld, waarden de reizigers de Parijse zang en dans. Jean-Blaise Martin is een favoriete zanger.⁴⁰⁹ Van de dansers wordt Louis-Antoine Duport het meest gewaardeerd. Munniks schrijft over ‘Duport de grootste danser van Europa.’⁴¹⁰ Onder de toneelspelers is François-Joseph Talma zeer geliefd bij de reizigers. Hij wordt ook als superieur bestempeld aan Nederlandse tegenhangers. Zo stelt Van Peene: ‘Talma overtrof onze [Andries] Snoek.’⁴¹¹ De jonge actrice Marguerite Georges wordt ook gewaardeerd. Munniks zag ‘madame Georges en anderen hunne rollen meesterlijk uitvoeren.’⁴¹² Daarnaast bestaat er lof voor de komiek Brunet (alias Jean-Joseph Mira).⁴¹³

Ondanks hun respect voor het Parijse theater uiten de Nederlandse reizigers nog opmerkelijk veel kritiek. In de eerste plaats schrijven ze over de soms versleten decorstukken. Van Peene stelt in de Grote Opera: ‘In een oogwenk is het geheele toneel met een open gordijn veranderd, de schermen schieten van boven, van onderen en regts en links tegelijk uit, maar doordien een nieuwen zeer dikwils agter elkander gegeven word, verliezen dezelve zeer spoedig hunne frissche Couleuren.’⁴¹⁴ Deze slijtage is ook verbonden met de frequentie

⁴⁰⁷ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴⁰⁸ *Ibidem*.

⁴⁰⁹ Het Théâtre Feydeau bevat Van Peene namelijk goed, ‘vooral wanneer Elleviou en Martin spelen.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Munniks bezoekt ook regelmatig dit theater: ‘Men geeft er niet als Operas Comiques, in welke voor al enen zekereren Martin verdient bewonderd te worden.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 83.

⁴¹⁰ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 80. Van Peene stelt: ‘Na het eindigen van het Ballet moest Duport tevoorschijn komen om toegejuicht te worden, hij had het ook wonder wel verdient.’ Daarna volgt zijn uitspraak dat hij moeite zal hebben om in Nederland weer een balletuitvoering te zien. Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴¹¹ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Helmers stelt: ‘[Meerdere toneelspelers] speelden voortreffelijk vooral Talma, het overige was beneden de Critiek.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Donderdag 24 juni. Volgens Munniks voert Talma zijn rol ‘meesterlijk’ uit. Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 81. Berg schrijft, met betrekking tot het Théâtre Français: ‘Het heeft teegenswoordig de beste acteurs van ’t voormalige theater de la rue Louvigne geëngageerd, zodat er nu alle de eerste talenten, gelijk (...) Talma [zijn].’ Zie: Berg, ‘Journaal van’.

⁴¹² Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 81. Van Peene stelt ook: ‘Mad George voldeed mij zeer wel, zij heeft zich slechts Twee Jaaren op dit vak toegelegd, indien zij zo avanceert, kan zij onse Wattier nabijkomen.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Johanna Wattier is overigens een Nederlandse toneelspeelster (zie verderop deze deelparagraaf).

⁴¹³ Van Peene schrijft over stukjes, ‘waar in Brunet, een droog Comieq, exelleert.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Munniks schrijft over ‘de grote comicus Brunet die altijd zijne rollen met geestige eigene uitgevondene zetten spekt, en dien de Parijzenaars daarom ook gaarne horen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 84.

⁴¹⁴ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Berg stelt met betrekking tot het Théâtre des Italiens: ‘Hij is in een zeer fraaije smaak gebouwd & bevat 6 rijen loges booven elkander, dog verdient wel om eens opgeschildert te worden.’ Ook stelt hij met betrekking tot het Théâtre Français: ‘De zaal der Français is in een grootsche smaak, met 2 boven elkander geplaatste Colonnades gebouwt, waarvan de onderste inzonderheid zeer veel effect maakt; doch het gordijn van ’t toneel verdient wel, om eens opgeschildert te worden.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’.

van vaak oude toneelstukken. Kluit zag in het Théâtre de l’Ambigu Comique (waarover de reizigers überhaupt wat negatiever zijn⁴¹⁵) ‘een Spektakel (...) van eene lieve ordonnantie, dog door het veel gebruik, zoo als men dit zoude noemen wat verlept.’⁴¹⁶ Van Peene bezag in de Grote Opera ‘Assian (...) echter was dit stuk reeds 130 maal gegeven.’⁴¹⁷ Dit lijkt tegenstrijdig met het stereotype van wispelturigheid, al stelde Kluit vooral dat de Fransen van het ene naar het andere nieuwe theater ‘vlogen’ en zich dan pas realiseerden dat ze dezelfde oude stukken zagen (zie deelparagraaf 4.5.1).⁴¹⁸

Meerdere reizigers klagen verder over de drukte. Volgens Kluit was het Théâtre de l’Ambigu Comique ‘geschikt om vele menschen te kunnen laden, zoo als het dan ook gestampt vol was.’⁴¹⁹ Van Peene bezocht de Grote Opera. Die zaal was ‘zo opgepropt met menschen, dat wij, een weinig laat komende, niet dan op de hoogste rang en wel teegens het tooneel plaats bekwamen (...) Men zit ook als haring in een ton gepakt en gansch niet op zijn gemak, de zitplaatsen zijn morsig.’⁴²⁰ Nauw hiermee verbonden is de ergernis bij sommige reizigers ten opzichte van het ‘kabaal’ van de toehoorders. Van Peene concludeert met betrekking tot de Comédie au Français:

Men [is] zelden in den Schouwburg, of men hoort cabalen, tegen elkander fluiten en klappen. Aan het begin van het nastuk [in de Comedie au Français] riep ieder om Talma, na een half uur om hem geraasd te hebben, verscheen hij eindelijk van tusschen de schermen, boog en was weder even zo spoedig verdweenen, en nu was ieder na hem sterk geapplaudisseerd te hebben, tevreden.⁴²¹

⁴¹⁵ Helmers schrijft bijvoorbeeld: ‘De Comedie Ambigu Comique is niet veel bijzonders – de zaal slecht, en de uitvoering redelijk goed.’ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zaterdag 6 juni. Van Beest bezocht ook dit theater, ‘waar de Minas de Pologne gespeeld wierden. Dat stuk behaagte ons over het geheel niet zeer.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 59-60. Nadat Munniks over de grootste Parijse theaters heeft geschreven, schaaft hij het Théâtre de l’Ambigu Comique onder ‘ene menigte kleindere theaters (...) welke men zeer goedkoop gaan kan, en den enen tijd goed, en den anderen slegt ziet spelen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 85.

⁴¹⁶ Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁴¹⁷ Van Peene stelt elders nog in dit theater: ‘En niettegenstaande dit stuk [de ‘Vestale’] reeds ontelbaar dikwils is gegeven, was de zaal zeer vol.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴¹⁸ Volgens hem vliegen de Fransen bij toneelstukken ‘weer naar het nieuwe toe, daar zij in de daad niets anders vinden dan het ouden. Zoo als ook de stukken waren, die wij er zagen [‘Stratonice en les Deux journees’].’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁴¹⁹ Het Théâtre Feydeau was eveneens ‘bijzonder ingerigt om vele menschen te bergen, daar er voor de loges van den eersten en derden rang, uitstekende balconen waren, die even als alle de andere loges en plaatzen volgepropt waren met menschen.’ Hij schrijft ook in het Théâtre Français: ‘Het was dezen avond zoo vol, dat het orkest werd weggeruimd, en het Parterre daar mede vergroot.’ Zie: *Ibidem*.

⁴²⁰ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴²¹ *Ibidem*. Van Beest schrijft over de Grote Opera: ‘Den gehelen schouwburg, die rond, en zeer groot is, liep tot in het verwulfsel vol (...) Alle de aanschouwers moeten met ons zeer voldaan geweest zijn, want het gezang, de muziek, en deze vertoningen werden uitbundig toegejuicht. Het handgeklap van zo veele duizende schaterde door de ooren, en zo een ontzettende menigte menschen, baarde bij ons de gedagten hoe wij door zo een drom van die duizenden, bij het uitgaan komen zouden.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 85.

Hieruit blijkt overigens ook het in deelparagraaf 4.5.1 gesignaleerde idee van Parijse oppervlakkigheid. Daarnaast maken meerdere Nederlandse reizigers opmerkingen over de Parijse dames die theaters bezoeken, waarin ze pogen mannen te versieren. Het gaat hierbij vooral om prostituees in het Théâtre Montansier. Munniks stelt hierover: ‘Dit is het zonderlingste toneel van Parijs de wjl het in het Palais Royal is en het geheel van opgeschikte ligtekooijen is opgevuld, die hier de dame uithangen, en nieuwe veroveringen trachten te maken.’⁴²² Hier is zodoende wél sprake van gepassioneerdeheid (zie deelparagraaf 4.4.2) en hieruit blijkt ook het veronderstelde publieke karakter van Parijzenaren. Zelfs vrouwen vertonen zich nadrukkelijk in het openbaar (zie ook deelparagraaf 4.5.1).⁴²³ Ook Nederlandse reizigers tussen 1824 en 1863 schreven hierover.⁴²⁴

Tot slot hebben de reizigers commentaar op het acteerwerk in de Parijse theaters. Soms richten ze zich op één uitblinkende speler of speelster en wordt de rest bestempeld als slecht. Zo schrijft Helmers: ‘Alles [was] (...) slechts middelmatig, uitgezonderd Talma die hen allen oneindig overtreft.’⁴²⁵ Toneelspelers zijn bovendien niet altijd beter dan in Nederland, met name vergeleken met de Amsterdamse Johanna Wattier. Volgens Van Peene stonden de Parijse toneelspeelsters namelijk ‘geen van allen gelijk met Wattier.’⁴²⁶ Munniks schrijft over ‘Melle [Mademoiselle] Duchenoix (...) welke de eerste actrice is, doch niet haalt bij Madelle Wathier van Amsterdam.’⁴²⁷ Berg ging naar de Comédie au Français ‘waar men l’abbé de l’Epie & la Jeune Hâtche vertoonde (...) doch ik kan niet vinden dat men ’t geheel genoomen, het stuk hier beeter als ’t Amsterdam in de Fransche Comedie gespeeld wierd.’⁴²⁸

Daarom kan worden geconcludeerd dat de reizigers tussen 1800 en 1808 met

⁴²² Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 84. Helmers concludeert over de bezoekers van dit theater: ‘Men gaat hier niet om de uitvoering te zien, men weet niet eens wat er gespeeld word, het is om veele de Vestaalsche maagden van Parijs aldaar vereenigd te zien. Zij wandelen in eene ruime zaal heen en weder, of plaatsen zich op eene gallerij die een gedeelte van de zaal omgeeft, zoekende wie zij zullen kunnen verslinden, dat er onder zulk een groot aantal meisjes eenige zeer bevallige waren is niet meer dan waarschijnlijk, er waren ook eenigen wier bevalligheden en betoverende lonken te weerstaan geen klein effort waren.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Donderdag 1 juli. Van Peene stelt: ‘Dit theater is (...) de vergaderplaats der publieke vrouwen, welke onder het speelen, in de loges hun fortuin afwagten, weinig fatsoenlijke vrouwen komen hier; de foyer krielt van deeze schonen, nimmer spreken zij iemand aan (...) Men is hier niet zeer keurig in uitdrukkingen.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Ook Van Beest verwondert zich over ‘de opgecierde dames’, ditmaal in de Comédie d’Italie. Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 56.

⁴²³ Van Beest wijst bijvoorbeeld ook op het feit dat vrouwen zich in bibliotheken vertonen. In de ‘keizerlijke bibliotheek (...) zaten in de kamers aan schone tafels, verscheiden menschen, zo mannen als vrouwen, in boeken te lezen, of te schrijven.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 57.

⁴²⁴ Koning, ‘*Wij gingen op reis!*’, 81-82.

⁴²⁵ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zondag 1 augustus. Hij schrijft ook op woensdag 21 juli: ‘Talma (...) was uitmuntend, al het overige was middelmatig.’ Ook stelt Berg: ‘Corpe is in die rol onvergelykelyk, & niet natemaaken (...) De overige acteurs waren slecht.’ Zie: Berg, ‘Journaal van’.

⁴²⁶ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴²⁷ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 82.

⁴²⁸ Berg, ‘Journaal van’. Helmers schrijft over Le Barbier de Seville: ‘Echter was de uitvoering niet zo veel beter als ik het gezien had in Amsterdam.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Woensdag 3 juni.

betrekking tot het Parijse theater dubbelzinniger zijn dan bij de schilderijen, beeldhouwwerken en wetenschap. Enerzijds wordt Parijs soms nadrukkelijk afgebeeld als superieur en toonaangevend in Europa en voelen Nederlanders zich inferieur. Anderzijds zijn er echter meerdere afkeurende opmerkingen zichtbaar. Soms worden enkele Franse toneelspelers binnen de verslagen zelfs beschouwd als inferieur aan hun Nederlandse tegenhangers. Terwijl de Franse schilders nadrukkelijker als minderwaardig werden gezien, bleef Parijs in de perceptie van de reizigers de stapelplaats van kunsten en wetenschappen (zie deelparagraaf 4.7.1). De Fransen werden daarbij alleen niet als enige en voornaamste architecten van het succes beschouwd. Uit deze deelparagraaf is echter gebleken dat er met betrekking tot het Parijse toneel niet alleen een succesverhaal bestaat. In bepaalde opzichten, met name de omvang, het mechaniek en de fraaiheid van de zalen, is het theater modern, maar in andere niet, zoals de inefficiënte zaalindeling. De reizigers klagen ook over de drukte en wanorde. Het decor wordt soms bestempeld als slecht onderhouden. Wellicht vormt ook het relatieve gebrek aan ‘import’ van spelers uit het buitenland, waarover de reizigers in ieder geval zelden iets schrijven, een verklaring voor de gedeeltelijk negatieve beelden. Daardoor kunnen de Franse ‘gebreken’ niet worden gecompenseerd door buitenlanders, wat wel lukte in (voornamelijk) de schilder- en de beeldhouwkunst. De hier bestudeerde Nederlandse reizigers zijn negatiever over het Parijse theater dan andere buitenlandse reizigers. Opvallend is wel de lof voor zang en dans. Het vermeende belang hiervan voor Parijzenaren was eveneens zichtbaar in deelparagraaf 4.5.1.

4.7.3. De Parijse culinaire cultuur

Over het algemeen zijn de reizigers tevreden over het eten en drinken in Parijs. Zo vertrok de anonieme reizig(st)er naar het nabijgelegen park van Saint-Cloud: ‘Wij aten alle zeer smaakelijk.’⁴²⁹ Helmers had ‘uitmuntend gegeten op de Seine in Parijs.’⁴³⁰ Bovendien loven de reizigers expliciet Parijse restaurants. Munniks stelt bijvoorbeeld:

Even zo als de Coffiehuizen menigvuldig zijn, zo is er ook ene overvloed van spijsigers, waarmen meest naar willekeur eten kan, en zeer pragtige zalen hebben. Onder deze munten vooral uit Bovillier, Naudet, Les trois frères Provencaux, Grion, Verry en anderen bij welke ik dan bij den enen dan bij den

⁴²⁹ Anoniem, ‘Reisverhaal’, 12. De anonieme reizig(st)er had ‘den volgende dag gegeten bij de Heer Bredin, daar alles zeer lekker was toeberijdt.’ Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 15.

⁴³⁰ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Maandag 1 juni.

anderen eens at, doch meest bij de trois frères Provencaux waar wij Hollanders gemeenlijk onze bijeenkomst hadden, en daarom ook boven anderen bij uitstek bediend wierden.⁴³¹

Elders schrijft hij over ‘de voornaamste restaurateurs hier, les 3 freres provencaux, waar ik dagelijks at, Naudet, Very, Robert.’⁴³² Exact deze vier eetgelegenheden worden het meest gewaardeerd door de reizigers.⁴³³ Hieruit blijkt ook dat Munniks restaurants die eerder bevallen waren vaker opzoekt. Dit patroon is eveneens zichtbaar bij andere door mij bestudeerde reizigers en Nederlandse ‘toeristen’ rond 1850.⁴³⁴ Van Beest en zijn reisgenoten ‘gingen moede en mat ons bij den restaurateur Clemens in het palais Rojal, daar men zeer goed onthaald was, versterken.’⁴³⁵ Even later trokken ze weer op pad, na ‘bij onzen restaurateur Clement gedineerd te hebben.’⁴³⁶ Van Beest eigent zich dit restaurant zodoende zelfs toe. Verder schrijft Van Peene over een speciaal gerecht: ‘Wie zoude in Parijs geweest zijn en aan de Rappé geen Matelot hebben gegeten, deeze plaats legt buiten de banlieue aan de Seine – de Matelot is een wel toegemaakte Spijze, bestaande uit Paling Carper Uijen Champagne Wijn Champignons te zamen gestoofd, een zeer bezwarend en duur kostje.’⁴³⁷ Wat hem betreft is het een *must* voor de toerist om de Matelote te proeven. Hieruit blijkt zijn *tourist gaze*. Opmerkelijk genoeg is hij de enige van de reizigers die over dit gerecht schrijft.

Enkele reizigers wijzen ook op typisch Franse maaltijden, voornamelijk koffie met brood. Zo stelt Van Beest, op weg naar Parijs: ‘Wij verzogten kost, kregen die, maar tot onze verwondering in plaatse van kopjes, zoveel kleine pispotten, en daar uit moesten wij, naar de mode van dat land, onze koffij drinken, en op de fransche wijze ons brood daar in doppen.’⁴³⁸ In Parijs kreeg hij ‘op de fransche wijzen allerbest brood.’⁴³⁹ Over de koffie zelf schrijft Van

⁴³¹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 75.

⁴³² *Ibidem*, 37.

⁴³³ Deze conclusie kan onder meer getrokken worden op basis van de volgende citaten. Berg dineerde ‘voor de verandering bij de Freres Provencaux au Perron (...) wel niet zo goed als bij Naudet & Robert doch beeter als men het had kunnen verwachten. Ook krijgt men er meer dan genoeg om zig te verzaadigen.’ Wel had hij blijkbaar geen hoge verwachtingen van de Trois Frères Provençaux. Zie: Berg, ‘Journaal van’. Kluit en zijn reisgenoten namen ‘het middagmaal bij Rose op den hoek van de Rue Pelletier, daar wij nog [noch] over de spijsze, nog over de duarte reden van klagen vonden, maar daar het veel afviel bij het aangename en vrolijke gezigt in de Jardin des Tuilleries, bij Very op de terrasse des Feuillans, daar wij nie zoo lang gegeten hebben, wordende wegens de volte bij Rose geplaatst in een agterkabinet, van een droevig uitzigt.’ Hij bezocht ook restaurant ‘Nicolle (...) daar wij het zoo goed hebben bevonden als bij Very.’ Zie: Berg, ‘Beschrijving van’. Van Peene had ‘heedenmiddag (...) bij Very bezijden de Tuilleries gegeten, deeze is zeker wel de voornaamste en brillantste, maar ook tevens de duurste, men kan zich van de cieraad bezwaarlijk een denkbeeld vormen.’ Tevens heeft hij een menukaart van de Trois Frères Provençaux in dat verslag geplakt. Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴³⁴ Zie voor de reizigers rond 1850: Koning, ‘Een “bijna onbereikbare”’, 297.

⁴³⁵ Van der Linden, *Een Patriot*, 68.

⁴³⁶ *Ibidem*, 71. Zie: *Ibidem*, 64.

⁴³⁷ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴³⁸ Van der Linden, *Een Patriot*, 50.

⁴³⁹ *Ibidem*, 55.

Beest overigens niets, al verbaast hij zich dus over de wijze waarop deze geserveerd wordt. Wel spreekt hij van ‘een brillant koffijhuis.’⁴⁴⁰ Munniks ontbijtte in Parijs ‘meest in een Coffiehuis met Coffie, of waterchocolade met brood.’⁴⁴¹ Elders in Frankrijk nam hij eveneens een ‘kom koffij en een stuk brood.’⁴⁴² Verder at Van Beest ‘in het [Parijse] wafelhuis het lekkerste gebak dat ooit onder die naam verkogt is.’⁴⁴³

Wel klagen enkele reizigers soms over het eten (maar niet over het drinken⁴⁴⁴). Kluit merkt op ‘dat het alle geen koks zijn die lange messen dragen’⁴⁴⁵, met betrekking tot het eten in Vincennes, vlakbij Parijs. Ook schrijft Van Peene: ‘Kennen de vrienden ook Palais de boeuf alapoulette? Het is geloof ik harssens van een ossekop met kleine niertjes, ik luste het niet.’⁴⁴⁶ Hiermee wijst hij ook op de ‘overdreven’ opschik in namen bij het eten. Hoewel Van Peene Very waardeert, is er volgens hem soms sprake van veel geblaat, maar weinig wol. Zo schrijft hij:

Het eeten is duur, voor fr. 70 ,- per hoofd had ik maar even mijn bekomst en niets bijzonders gehad (...) zeeker zoude men geen spijs onder de fransche benamingen kennen, wie hoorde hier te lande ooit van Soupe a la Julienne, ala Marengo of a l’Austerlitz, ofwel van boeuf santé dans sa glace en echter zijn dit maar alledaagsche en burgerlijke spijzen; om het geheel nog meer luister bijtezetten kaatsen een menigte Spiegels welke rondom in de twee groote zaalen geplaatst zijn, Mevrouw Very en haar tuin en de gasten van beide Sexe eenige keeren terug.⁴⁴⁷

Op een vergelijkbare wijze stelt Van Beest: ‘De oude juffrouw beloofde ons pracht, en goede cier. En de jonge dame telde om haar vingeren wat al uitheemsche lekkerneijen wij verwagten konde. Wij koozen het eenvoudiger, een salaatje met een carbonaasje – echter kwamen daar ook artichokken voor den dag, en dan nog iets vreemds, een gebakje, dat wij voor een liefhebber lieten.’⁴⁴⁸ De keuze voor een eenvoudige maaltijd lijkt zodoende af te stammen uit een zeker wantrouwen ten opzichte van de mooie woorden over het Franse eten. Dit beeld is

⁴⁴⁰ *Ibidem*, 71.

⁴⁴¹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 76.

⁴⁴² *Ibidem*, 133. Van Peene wijst ook op de uitzonderingspositie van brood. Zo stelt hij: ‘De eet waren, het brood uitgezonderd, moeten hier zeer duur zijn, vermits men ons gisteren voor twee kleine portien zoute visch 36 St holl liet betalen.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

⁴⁴³ Van der Linden, *Een Patriot*, 88.

⁴⁴⁴ Van Peene looft bijvoorbeeld juist de wijn: ‘Dan bekomt men wijn glaasjes en de Bourdeau wordt gepreenteerd, of ook wel andere fijne wijnen.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Ook schrijft Van Beest over de ‘beroemde Rataffia [een soort likeur] (...) waar wij omdat dezelve waarlijk lekker is, eene klijne provisie opdeden.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 84.

⁴⁴⁵ Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁴⁴⁶ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

⁴⁴⁷ Hiermee lijkt hij zich bovendien te verbazen over het feit dat er ook vrouwen eten. Verder stelt hij: ‘Aux Cinq Arcades in het Palais Royal word men voor twee francs gespijsd, maar niet versadigd.’ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴⁴⁸ Van der Linden, *Een Patriot*, 49.

ook zichtbaar bij Nederlandse reizigers rond 1850.⁴⁴⁹ Verder schrijft Munniks over de enorme hoeveelheid aan gerechten waaruit gekozen kan worden in Parijs, al verbindt hij er niet noodzakelijkerwijs het beeld van veel geblaat, maar weinig wol aan. Wel levert hij hierbij wat kritiek op het Franse eten. Hij stelt:

Men kan ook op andere plaatzen, na een vaste kaart voor dertig stuivers eten, doch dit is vrij slegt, waar wij liever ons de prijs zelfs bepalen, door uit de voorraad van 7 Soupen, 13 Hors d'oeuvres, 7derhande soorten van oschvleesch, 9 soorten van Pastijen, 20 Volailles, 18 soorten van Kalfsvleesch, 10 soorten van Schapevleesch, 18 soorten van Visch, 7 soorten van gebraad, 17 entremets, 16 Groentens, 24 soorten van Dessert, 25 onderscheidene Wijnen, 33 soorten van Likeuren, uittekiezen, welke kosten alle naar de jaargetijden verschillen, en alle op vaste prijzen staan, zo dat men dadelijk een overslag van de kosten, welk op de maaltijd lopen, kan maken. Men eet er twee aan een bijzonder tafeltje, of meerder als men verkiest.⁴⁵⁰

Uit dit citaat komen nog twee waarnemingen naar voren. Munniks wijst namelijk op het feit dat er in Parijs kaarten bestaan met verschillende gerechten, waarop de prijzen al vermeld zijn. Ook Van Peene schrijft hierover.⁴⁵¹ Beide reizigers hebben ook zo'n kaart in hun verslag opgenomen. Daarnaast schrijven beide reizigers over 'bijzondere tafeltjes', voor enkele personen, in plaats van de traditionele publieke tafels waaraan iedereen gezamenlijk eenzelfde maaltijd at.⁴⁵² De patriot Lambert van Eck, die in 1788 afreisde naar Parijs, verwonderde zich eveneens over deze twee nieuwe fenomenen van individualisering.⁴⁵³

Uiteindelijk waarden de reizigers de Parijse culinaire cultuur. Ze wijzen op meerdere goede restaurants (vooral Very), waarin bovendien kaarten met prijslijsten en individuele tafeltjes zijn, kentekenen van de moderniteit van de stad. Juist doordat de reizigers herhaaldelijk terugkeren naar restaurants die hen goed bevallen, zijn hun meningen over het Franse eten en drinken positiever. Toch blijven restaurants niet van kritiek gevrijwaard. Het eten is niet altijd goed en enkele reizigers storen zich aan de pompeuse namen op de kaarten, die niet altijd waargemaakt worden door de gerechten. Dergelijk commentaar was ook zichtbaar bij Nederlandse reizigers rond 1850 in Parijs. Op het gebied van drinken schrijven

⁴⁴⁹ Zie: Koning, 'Een "bijna onbereikbare"', 297.

⁴⁵⁰ Munniks, 'Vlugtige Aantekeningen', 75-76.

⁴⁵¹ Munniks schrijft ook in Saint-Cloud: 'Wij aten bij de voornaamste restaurateur à la Carte dat is na ene kaart welke hier achter.' *Ibidem*, 98. Van Peene spreekt van 'de restauratie huizen waar men volgens een kaart bij de portie eet.' Ook stelt hij, met betrekking tot Very: 'Een groote kaart onderrigt van alles, wat hier te bekomen is, waar agter de prijzen gevoegt zijn, zo dat ieder zijne eijgene rekening terstond kan opmaken.' Zie: Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'.

⁴⁵² Zie voor Munniks het eerdere citaat. Van Peene schrijft over de gasten, die 'aan kleine gedekte tafeltjes geplaatst zijn.' Zie: Van Peene, 'Verslag van een reis van Amsterdam'.

⁴⁵³ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 40. Juist omdat Munniks en Van Peene deze verschijnselen zo nadrukkelijk vermelden, tonen ze aan het bijzonder te vinden.

de reizigers relatief weinig en leveren ze zelden kritiek. De overheersende waardering met betrekking tot het voedsel is verklaarbaar gezien het feit dat Parijs al sinds de zestiende eeuw een culinaire reputatie had. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd bovendien de aanzet gegeven tot een nationale culinaire cultuur in Parijs, mogelijk gemaakt door de publieke restaurants. Daardoor bouwden de Fransen hun culinaire reputatie uit, die ook door andere buitenlandse reizigers werd gesignaleerd en nog altijd bestaat.⁴⁵⁴ In dat kader is het ook opvallend dat meerdere van de hier bestudeerde reizigers over het Franse brood schrijven.

4.8. Infrastructurele moderniteit

De in deelparagraaf 4.4.2 besproken perceptie van orde in Parijs is een kenmerk van de infrastructurale moderniteit. In deze paragraaf besteed ik echter nog aandacht aan andere aspecten, zoals de beoordeling van de reizigers van achtereenvolgens de gebouwen, straten, tuinen en uitvindingen.

De reizigers loven vaak de schoonheid van Parijse gebouwen (zie ook deelparagraaf 4.5.2 en 4.7.1). Van Beest schrijft dan ook over ‘der schoonste palaisen.’⁴⁵⁵ Daarnaast bestempelt Munniks het Panthéon als ‘een der schoonste gebouwen van Parijs (...) zo dat het met regt onder de fransche kunststukken in de boukunde kan, en moet gerekend worden, vooral wanneer het afgewerkt is, waar men thans zeer bezig mede is.’⁴⁵⁶ Volgens Munniks bezit Frankrijk zodoende meerdere bouwkundige meesterwerken. Bovendien blijkt hieruit dat hij een modern neoclassicistisch gebouw waardeert. Dergelijke nieuwe gebouwen waren zowel geïnspireerd door de Verlichting als de Klassieke Oudheid. Deze lof was ook zichtbaar bij de andere hier bestudeerde reizigers en Lambert van Eck.⁴⁵⁷ Er bestaat dan ook veel waardering voor het *École Militaire*. Van Peene bestempelt dit als ‘een zeer breed en brillant handsteen gebouw.’⁴⁵⁸ De reizigers loven ook de Munt.⁴⁵⁹ Daarnaast is er veel bewondering

⁴⁵⁴ Priscilla Parkhurst Ferguson, ‘A Cultural Field in the Making: Gastronomy in 19th-Century France’, *American Journal of Sociology* 104 (1998) 597-641. Zie hierbij vooral pagina 600-607. Zie verder: Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 40.

⁴⁵⁵ Van der Linden, *Een Patriot*, 88.

⁴⁵⁶ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 43-44. Van Beest schrijft over het Panthéon: ‘Dit is een wonderbaar schoon, en trotsch gebouw. De voorgevel is als de oude Roomsche tempels met de majestueuse colonnen versterkt & verciert.’ *Ibidem*, 61.

⁴⁵⁷ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 38. Ik ben ook geïnspireerd door: Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 43-44.

⁴⁵⁸ Zie: Van Peene, ‘Beschrijving van een reis van Amsterdam’. Munniks schrijft: ‘*Ecole Militaire*: Deze School plagt in een prachtig gebou te zijn aan de boorden van de Seine, welk gebou ene schone ingang en verschillende plaatzen heeft, met vleugels omzet naar de kant van parijs, en ene schone gevel in een Toscaansche order, met ene coepel in het midden naar de zijde van de Seine.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 48-49.

⁴⁵⁹ Munniks schrijft: ‘*De Munt*: Is een zeer schoon gebou aan de Seine.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 46. Daarnaast stelt Van Peene, met betrekking tot het voorste gebouw van de Munt: [Deze] overtreft in Constructie

voor het Hôtel des Invalides.⁴⁶⁰ De reizigers waarden met name de kerk Saint Sulpice. Volgens Helmers is deze ‘een der schoonste van Parijs (...) De facade is van de dorische en ionische order. Jammer dat dezelve door de overstaande huizen niet gezien kan worden dan met moeite.’⁴⁶¹ Dit ‘probleem’ is enkele jaren later opgelost. Munniks schrijft:

Deze kerk is van ene Moderne Bouordre, en heeft van voren ene schone [neoclassicistische] facade, waar voor de keizer ene grote plaats heeft doen maken, en de huizen laten afbreken, zo dat denzelve thans meer dan ooit uitkomt (...) in deze kerk [is] het schoonste orgel van Europa, ten minsten derzelve decoraties zijn schoon (...) men vindt er ook een uitmuntend choor in.⁴⁶²

Uit de citaten van Van Peene, Munniks en Helmers blijkt dat gebouwen volgens hen beter tot hun recht komen als ze breed zijn en op een ruim plein staan, waarop het gezicht niet belemmerd wordt door andere bouwwerken.⁴⁶³ Mede hierdoor waarden meerdere reizigers het paleis van Versailles. Van Beest spreekt van ‘dit prachtig, ontzettende breed & schoon gebouw. Dat trotsch gebouw (...) ontbreekt niets, dat cieraad aan kan brengen, en heeft een plijn voor zich nog schoner, en mogelijk grooter dan aan de andre zijde.’⁴⁶⁴

Daarnaast is er soms waardering voor oude bouwwerken, zoals het gedeeltelijk gotische Palais de Justice. Dit paleis is volgens Munniks ‘een der oudste gebouwen van Parijs, welkers facade wat acteruit staat, en met een prachtig ijzeren hek van de straat is afgesloten, dezelve is fraai met ene brede trap, en Colommen verciert.’⁴⁶⁵ Indien de reizigers echter gebouwen afwijzen, zijn dit oudere bouwwerken. Zo beschouwt Van Beest de Saint Sulpice als mooier dan de Notre Dame: ‘Den 16^e wandelde wij naar Notre Dame, eene zeer groote en

verre de zaal van Teijler’s genoodschap te Haarlem.’ Zie: Van Peene, ‘Beschrijving van een reis van Amsterdam’.

⁴⁶⁰ Helmers stelt: ‘Deze Coepel is volmaakt wel gebouwd.’ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Dinsdag 22 juni. Volgens Munniks is het Hôtel des Invalides ‘een der schoonste gebouwen van Parijs.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 33.

⁴⁶¹ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Dinsdag 2 juni.

⁴⁶² Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 40.

⁴⁶³ Kluit schrijft bijvoorbeeld ook over ‘een zeer groot, schoon en nieuw gebouw, met eene ruime voorplaats, waar voor dit opschrift Ecole de Medecine.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Ook Munniks looft dit nieuwe gebouw: ‘Dit Gebou is het grote kweekschool voor de fransche geneeskunde, een gebou het welk van buiten zeer fraaij met Colommen verciert is.’ *Ibidem*, 57. Bij Helmers blijkt de afkeuring van op elkaar gepropte gebouwen en daarmee de waardering voor ruimere plaatsen ook. Hij bezoekt een buitengoed in de buurt van Leuven en schrijft: ‘Het is zeer kostbaar aangelegd, het ontbreekt hier niet aan Chineze torens, Zwitsersche bruggen, Egyptische Piramiden, Grieksche tempels, kapels, grotten, Obelisken, beelden etc. – maar er is van dat alles te veel in een te klein bestek.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zaterdag 14 augustus.

⁴⁶⁴ Van der Linden, *Een Patriot*, 77. Munniks trok naar Versailles ‘langs een fraaij aankomen, het welk met onderscheidene wegen, en lanen zich op het plein voor het kasteel in een smelt, en als het ware, ene ganze poot uitmaakt, zo dat dit daar het kasteel zeer hoog legt, een der schoonste gezigten oplevert (...) Het Paleis is zeer prachtig trotsch, misschien ene der grootste gebouwen van Europa.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 104-105. Ook concludeert Helmers: ‘De achtergevel is zeker de schoonste gevel die in Europa bestaat.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zondag 11 juli.

⁴⁶⁵ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 48. Van Peene spreekt van ‘een groot en fraaij gebouw.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

antieke kerk, echter niet veel meer bijzonder dan andre Roomsche kerken, veel minder schoon dan St. Sulpice.⁴⁶⁶ Volgens Van Peene is de Notre Dame ‘de hoofdkerk van Parijs, van binnen heeft deze niets bijzonders (...) Het voorkomen van dit oud gevaarte van buiten (...) is geheel Gothisch.’⁴⁶⁷ Hierbij uiten de reizigers expliciete kritiek op een oudere en gotische kerk. In deelparagraaf 4.7.1 kwam deze kritiek al bij Berg naar voren, al is deze niet ondubbelzinnig gezien de lof voor het Palais de Justice. Munniks heeft zelfs bewondering voor de Notre Dame. Deze kerk is ‘beroemd, zo door hare uitwendige pragt, als door de gebeurtenissen [zoals de kroning van keizer Napoleon].’⁴⁶⁸ Ook waarden de reizigers soms oude gebouwen vanwege de authenticiteit, zoals dat van Rousseau (zie deelparagraaf 4.4.1).

Toch associëren ze ‘oud’ meerdere malen met ‘akelig’, ‘bouvallig’ en ‘vervallen’.⁴⁶⁹ Opmerkelijk genoeg vinden dergelijke beschrijvingen met name plaats buiten Parijs. Dat impliceert dat de Franse hoofdstad over het algemeen moderne en fraaie gebouwen bezit. Kluit schrijft dan ook over de ‘Nouvelle Stalle (...) Het was een cirkelrond gebouw van ongemeene grootte in ruimte, gelijk alles is wat in Parijs gevonden word.’⁴⁷⁰ De reizigers zijn ook overwegend tevreden over de zindelijkheid van de Parijse hotels. Van Peene stelt: ‘Ons logement is bij uitstek zindelijk. De kamers zijn alle nieuw behangen, en worden gelijk ook de trappen, goed schoon gehouden.’⁴⁷¹ De sterkste klachten met betrekking tot de hotels komen dan ook voornamelijk tot uiting in noordelijker gelegen Franse plaatsen.⁴⁷² Verder worden de orde en zindelijkheid binnen instituten gewaardeerd. De anonieme reizig(st)er schrijft over ‘het huijs van D’invalides, dat een zeer schoon gebouw is, als ook de Tempel van Mars, waar

⁴⁶⁶ Van der Linden, *Een Patriot*, 61.

⁴⁶⁷ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴⁶⁸ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 39. In Amiens bezichtigt hij ‘de Cathedrale kerk, een meesterstuk in bouordre in de smaak van Notre Dame te Parijs.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 134.

⁴⁶⁹ Helmers schrijft: ‘Het benedengedeelte van de stad [Brussel] is oud en vervallen.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Vrijdag 14 augustus. Volgens Munniks is ‘Zevenbergen ene akelige oude schans.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 13. Mechelen is ‘zeer oud, bouvallig en laag’, Bergen is ‘ene oude stad (...), waar men niets aanmerkenswaardigs vindt’, en ook Senlis is een ‘oude stad (...) welke niets bijzonders bevat.’ Zie respectievelijk: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 16, 18, 20. Bij de laatste twee steden ligt de bijzonderheid enkel buiten de ‘bebouwde kom’. Munniks vond ook Montmorency ‘zeer oud, en bouvallig.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 109. Mene is ‘ene oude vervallene brabantische stad.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 136.

⁴⁷⁰ Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁴⁷¹ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’. In zijn reisverslag uit 1806 stelt hij: ‘Na zo een lange reis was ik blijde een goed bed te vinden (...) waar van ik het aangenaam effect bij mijn ontwaken den volgenden morgen ondervond (...) Onze kamers en alles wat wij bekwamen, was zeer zindelijk, de bedden rein, t welk een groot voorrecht in Parijs is.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Ook huurde Munniks een kamer, ‘op de 3 verdieping, die hier de gezondste is, welke zeer proper gemeubileerd doch zeer duur was.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 21. Hij schrijft ook op pagina 113 over ‘een zeer groot logement, waar wij zeer wel waren’, in Fontainebleau, vlakbij Parijs.

⁴⁷² De anonieme reizig(st)er arriveerde in Mons, waar wij ten 10 Uren aankwaamen; alwaar het zeer morssig was, en waaren wij niet zoo vermoeijd geweest, wij zoude moogelijk niet naar bed gegaan zijn.’ Zie: Anoniem, ‘Reisverhaal’, 17. Kluit arriveerde in ‘Douchie’ [Douchy]: ‘Daar moesten wij in een krot van een herberg vertoeven. Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’.

een doome is (...) de zindelijkheid die daarin heerscht, bewonderde ons Hollanders. Wij zagen een man die ons volgde, met een doek in de hand, om alle onreijnigheede weg te neemen.⁴⁷³ Berg stelt over het Musée Central des Arts: ‘De Schikking derzelve is met zeer veel beleid & kunde bezorgd, dat alle Schilderijen een uitmuntend effect doen (...) Zij zijn alle in eene zeer goede orde geschikt & van zwaar vergulde lijsten voorzien.’⁴⁷⁴ Deze nadruk op orde heeft te maken met de Verlichte hang naar classificatie. Veel van de reizigers waren tenslotte aanhangers van de Verlichting. Bovendien speelt de aanwezigheid van de politie in die instituten een rol (zie ook deelparagraaf 4.4.2).⁴⁷⁵ Schoonheid, comfort en beschaving worden duidelijk gewaardeerd.

Wel bestaan er enkele uitzonderingen op deze regel. Zo stoort Berg zich enigszins aan de wanorde in de Nationale Bibliotheek (zie deelparagraaf 4.5.2), ondanks zijn complimenten aan het instituut.⁴⁷⁶ Van Beest klaagt bovendien over de viezigheid in het doven- en stommeninstituut van Sicard.⁴⁷⁷ De reizigers ergeren zich verder aan enkele vervallen gebouwen in Parijs. Zo schrijft Berg over het Tuilerieënpaleis: ‘Het Kasteel word door de Consuls bewoond; het is maar jammer, dat den witte steen waaruit hetzelve gebouwd is door

⁴⁷³ Anoniem, ‘Reisverhaal’, 6. Op eenzelfde wijze schrijft Munniks over dit gebouw: ‘Men ziet er alles in de schoonste ordre, en ene vrij goede zindelijkheid.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 34. Van Beest stelt over de Bibliothèque Imperiale: ‘Het mag met recht een keizerlijke bibliotheek genoemd worden, want hier staat men over alles verwonderd (...) Deze ontelbare menigte [boeken] staan alle in voegsame ordre, in zulke kamers naar de classen waartoe zij behooren. En die men begeerd worden in het oogenblik geleverd. Zindelijkheid zit hier op den troon; dit ziet men dadelijk aan vloeren en mahognyhouten meubilen, ook heerscht hier een ontzagwekkende stilte, hoezeer er vele menschen bezig zijn.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 57.

⁴⁷⁴ Helmers stelt: ‘De stukken hangen [in het Louvre] alle in eene zeer geregelde order volgens de verschillende scholen.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Woensdag 3 juni. Van Peene schrijft over de Jardin des Plantes: ‘Alles ware netjes in ordre gehouden, en bij ieder stuk de naam van het voorwerp geplaatst, zo dat een onkundige geen oogenblik verleegeen behoeft te zijn.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴⁷⁵ Zie ook paragraaf 2.2 en: Van der Linden, ‘*Et in Arcadia Ego!*’, 44. Munniks schrijft in de Jardin des Plantes: ‘Alle toegangen zijn er met wagten bezet, en in de tuin hier en daar met schildwagten om de ongeregelheden voor te komen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 61. Elders stelt hij: ‘De gaanderij van schilderijen is een gezigt lang, en strekt zich over de gansche vleugel van de Tuilleries langs de Seine uit, en is zeer net in order, en wort even als de andere Cabinetten door menschen die het Liverij van den keizer dragen bewaakt.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 68-69.

⁴⁷⁶ Berg, ‘Journaal van’. Ook klagen reizigers als Van Peene, Kluit en Berg soms over de slechte lichtval in het Louvre. Van Peene schrijft bijvoorbeeld: ‘Het licht valt slecht op de schildereijen, en men heeft veel moeite dit goed te vinden.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Kluit stelt: ‘De zaal van eene ongemeene hoogte, en die ter wederzijde buiten de ligten, die er niet ruim waren, van boven tot beneden met schilderijen was behangen, was lang van mijne gewoone voetstappen 420.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’; Berg, ‘Journaal van’.

⁴⁷⁷ Hij schrijft: ‘De ingang, zowel als het gebouw zelve, kwam ons armoedig voor, het had alles een onrijne gedaante (...) wij dorsten niet zeggen, een weinig lakende over de morsigheid, want hier ook in deze scholen, had alles een onrijne gedaanten. Evenwel wij geloven dat het menigvuldig gebruik van het krijt, dat alle oogenblikken van de leijen gevreeven word, hier aan een weinig toebrengt.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 74. Van Beest is overigens de enige hier bestudeerde reiziger die wijst op de viezigheid in instituten. Van Peene schrijft bijvoorbeeld, met betrekking tot het gekkenhuis van de Salpêtrière: ‘De zindelijkheid welke hier overal heerscht behoefte voor geene der hollandsche Godshuizen te wijken.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Wel vindt ook Van Beest de situatie in de Salpêtrière weer ‘alles even zindelijk’ en wordt in de Invalides ‘de soup in zindelijk bakken’ geschonken. Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 64, 69.

de tijd, zoo donker & geheel graauw geworden is. Het heeft dezelfde kleur als het Amsterdamsche Stadhuis, waardoor het iets akeligs & sombers verkrijgt.’⁴⁷⁸ Munniks spreekt bovendien van ‘deze grote stad, welke in den eersten opslag zo door de naauheid harer straten, als door de zwartheid, en verveloosheid der gebouwen, iets onaangenaams en iets ongunstigs aan den vreemdeling inboezemt.’⁴⁷⁹

Uit dit citaat komt ook de veronderstelde nauwheid van de Parijse straten naar voren. Elders schrijft Munniks:

De straten zijn *over het geheel* naau en morsig, vooral wanneer het wat geregend heeft, dan zijn zij haast onoverkoombaar, dan loopt men gevaar alle ogenblikken door de platte der stenen, welke door de natte slijk zeer glad zijn, te vallen (...) dan staat men bloot om alle ogenblikken, door het draven der paarden en rijtuigen door de goten die midden door de straten lopen en vuissant genaamd worden, van onderen tot boven beslikt te worden; de straten worden hier nooit schoon gemaakt, de ouwe slijk wordt slegts nu en dan door enen man met ene kar weggenomen [mijn cursief].⁴⁸⁰

Deze vieze, smalle straten met gladde stenen zijn volgens hem representatief voor Parijs en vormen niet bepaald het toonbeeld van infrastructurele moderniteit. Bovendien wijst Munniks dergelijke straatjes duidelijk af. Hij generaliseert viezigheid zelfs tot de Parijzenaar: ‘De Inwooners van Parijs (...) [zijn] zeer morsig.’⁴⁸¹ Ook andere reizigers wijzen op de smalle en vieze straatjes. ‘Ils font oublier ses rues étroites’⁴⁸², stelt Van Peene. Van Beest schrijft over Parijs:

Men word er eeuwig onder een groote menigte gedrongen, en men kan er met opgeheven hoofden niet gaan, want men loopt er op glibberige wegen, en het komt er op de voeten aan om niet in de drek te vallen. Regent het, dan stroomt de modder door de stad, en zelfs bij droog weder moet men gestadig over stinkende, en altoos loopende goutieren [rioleringen] stappen.⁴⁸³

Kluit stelt: ‘Dinsdag d. 22 Sept. Genoegzaam den geheelen dag regen en ontoegankelijke Straten en boulevards, die ons deze spreuk deden opmaken, dat Parijs voor die er komt om de wandelingen en het vermaak van de lugt, en de bewegingen te zien, dan, wanneer het regent,

⁴⁷⁸ Berg, ‘Journaal van’.

⁴⁷⁹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 20. Van Beest schrijft: ‘De voorstad [van Parijs] schijnd in de lengte, maar niet zo breed te zijn, want daar door rijdende, zagen wij groene velden, Mont Martre leggen. Dat is te zeggen wanneer wij langs zijstraaten reden, maar daarom vonden wij hier geen minder gewoel.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 51.

⁴⁸⁰ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 23.

⁴⁸¹ *Ibidem*, 22. In Kortrijk zijn ‘de menschen zindelijker dan verder naar Frankrijk.’ *Ibidem*, 136.

⁴⁸² ‘Je kunt maar beter de smalle straten vergeten.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴⁸³ Van der Linden, *Een Patriot*, 88. Ook op pagina 60, 88 en 89 (Van der Linden) maakt hij nog meerdere opmerkingen over de viezigheid. Verder stelt hij: ‘Wij kruisten St. Denis & St. Martin, en door andere straten gaande, die meestal naauw & zeer vuil waren, kwamen wij aan de Place des Tiederes.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 71. Van Peene kwam Parijs door die ‘barriere van St Denis binnen. Het inkomen van deze zijde is niet zeer voordeelich, en belooft niet veel goeds.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

detestabel is.⁴⁸⁴ Hij meent dan ook vooral dat de straten vuil worden bij regen. Zelfs de brede Parijse boulevards zijn in die omstandigheden blijkbaar onbegaanbaar.⁴⁸⁵ Van Peene stelt, met betrekking tot de boulevards: ‘Een groote last is hier bij droog weder de stof, als wanneer men dan slechts aan een Zijde kan wandelen.’⁴⁸⁶ Zowel bij droog als nat weer is het op de Parijse smalle straten en bredere boulevards dus niet al te best.

De boulevards worden uiteindelijk wel meer gewaardeerd dan smalle steegjes door de reizigers, evenals andere brede straten. Zo stelt Munniks, na zijn eerdere betoog over de vieze straten:

de Ruë Saint Honoré, en de ruë de la loi zijn de voornaamste en schoonste straten; doch evenaren niet bij de Boulevards, welke geheel Parijs omgeeft, en ene der schoonste wandelingen van die stad uitmaakt, dewijl men gelegenheid heeft, om er vele menschen te zien (...) Voor het overige is de wandeling zeer gemakkelijk op zich zelfs, bezet met regels bomen, waar de rijtuigen midden door, en de voetgangers agterlangs gaan.⁴⁸⁷

Juist deze gelijkstelling van ‘voornaam’ en ‘schoon’ is belangrijk, aangezien dit impliceert dat Munniks bredere straten waardeert. Niet alleen de lange lanen met bomen en de levendigheid verklaren de waardering hiervoor. Ook speelt de veiligheid een belangrijke rol:

Quais et Ponts [Kaden en bruggen]: Men heeft deze noch al schoon langs de Seine, met een verheven voetpad, zoo dat men hier noch al voor den aanval der rijtuigen bewaard is, vooral munten die uit welke van de Pont Neuf langs de tuilleries tot de pont des Tuilleries lopen (...) voor het overige zijn er vele die verbeterd worden, en anderen welke nieuw door den keizer gemaakt worden, en welke allen door

⁴⁸⁴ Hij schrijft ook: ‘Bij het uitgaan der Comedie bevonden wij, door de reeds gevallen regen, voor het eerst het moeilijke van het bewandelen der straten van Parijs, bij den avond, wanneer zij beregend zijn.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁴⁸⁵ Kluit schrijft elders nog over ‘de vrij veel beslijkte boulevards.’ *Ibidem*. Van Beest wijst ook op de vieze boulevards: ‘Wij wandelde op de boulevard, en hoezeer het weder ongunstig, en de weg slijkerig was, was die nogtans vol gewoel.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 65.

⁴⁸⁶ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁴⁸⁷ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 24. Dat Helmers eveneens nauwe straten afwijst, blijkt uit het volgende citaat over Brussel: ‘Brussel is eene zeer oude stad en verdient in weinig opzicht veel attentie, de benedenstad is zeer slecht gebouwd en de straten zijn naauw krom en slecht (...) In het algemeen is aan brussel weinig te zien. De bovenstad en het park zijn voortreffelijk (...) vooral munten uit de nieuwe Kerk en het hof van brabant, het benedengedeelte van de stad is oud en vervallen.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Dinsdag 10 augustus, Zaterdag 14 augustus. Nieuwe, brede delen worden dus uiteindelijk meer gewaardeerd dan oude, smalle varianten. Van Beest schrijft ook over Valenciennes: ‘Die wijk ligt nog in puin, zijnde een gedeelte met een muur onttrokken, en tot tuin aangelegen. De stad ziet er over het geheel niet rijk genoeg uit, om te denken dat deze wijk weder op gebouwd zou worden. Zij heeft bekrompe naauwe straten, de markt of paradeplaats, daar het stadhuis zich bevindt, is al het eenige dat eenig aanzien maakt (...) Deze plaats [Cambrai] schijnd ook een dugtige vesting, niet minder als Valenciennes versterkt, maar is almede schijnbaar armoedig. Evenwel was de markt groot en schoon, met tamelijke goede huizen vercierd; het stadhuis prachtig, buiten dat de straten naauw en irregulier.’ Zie: Van Beest, *Een Patriot*, 48. Uit dit laatste blijkt ook een afwijzing van smalle straten met een voortdurend wisselend straatbeeld (zie paragraaf 3.2).

vele bruggen of bogen verenigd zijn, onder welke de Pont neuf ene der schoonste van Europa uitmunt.⁴⁸⁸

Munniks waardeert zowel een relatief oude brug als de Pont Neuf als de moderne Pont des Arts en de Pont de Jardin des Plantes. Meerdere reizigers loven deze bruggen en kaden.⁴⁸⁹ Ook stelt Van Beest dat de Parijzenaren op een ander hygiënisch aspect wél uitblinken: ‘Dit kerkhof, is in het vierkant, door eene muur, van den weg en het omleggend land gescheiden, juist zo als ons Jooden kerkhof.’⁴⁹⁰ Dit getuigt van een betere hygiëne, die in Nederland alleen nog op het jodenkerkhof aangehouden wordt.⁴⁹¹

Tot dusverre is gebleken dat de reizigers waardering hebben voor relatief moderne gebouwen en brede, overzichtelijke straten. Met betrekking tot de tuinen liggen de zaken ietwat gecompliceerder. Indien de reizigers kritiek leveren, heeft die betrekking op de overzichtelijke, symmetrische Franse tuinen. Munniks vindt de Franse tuinen van Versailles en Grand Trianon ‘wat stijf’.⁴⁹² Volgens Helmers zijn de tuinen van Versailles ‘allen in de oude smaak aangelegt.’⁴⁹³ Hoewel Van Peene zeker onder de indruk is van die tuinen, evenals de meeste andere hier bestudeerde reizigers, levert hij ook kritiek: ‘De tuinen met de menigte vijvers en kostbare fonteinen zijn cierlijk, doch na de ouderwetsche trant.’⁴⁹⁴ Wel hebben de reizigers vaak nog bewondering voor de in de Franse stijl aangelegde Jardin du

⁴⁸⁸ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 28. Hij vervolgt, op pagina 29: ‘Verder heeft men ene houtene gemaakt, welke zeer fraaij is (...) en is daarvan de pont des arts genaamd (...) Men heeft er nog verscheidene onder welke de voornaamste de pont national van tevoren pont Royal, de pont de la concorde van tevoren de pont de l’Hoteldieu, de pont au Change (...) de pont notre Dame, en de Pont des Jardin des plantes, welke dit jaar gemaakt is, en de boulevard verbind, zodat men niet meer met enig vaartuig hoeft overgezet te worden.’ Van Beest ging ‘toen over de Pont Neuf langs de kaai, die aan de linker zijde der Seine is over het voetpat het welke tamelijk breed, naast alle kaaijen & bruggen loopt, en voor de voetgangers geschikt is. Tot de kaai Voltaire, die tot aan de Pont Rojal loopt. De kaai die verder loopt, welke nieuw gemaakt word, en waaraan men al vergevordert is – zal Quai Bonaparte genaamt worden.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 52. Hieruit blijkt dat de kaden breed zijn en in die tijd gerenoveerd werden. Dat Van Beest dergelijke voetpaden waardeert, blijkt uit het feit dat hij spreekt van ‘der aangenaamste wandelwegen.’ Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 88. Ook schrijft hij op pagina 44 over ‘de beroemde kaaijen langs de Seine, en de beroemde straten in de stad (...) de geringere straten zijn in het oneindigen.’

⁴⁸⁹ Van Beest schrijft over ‘de Pont des Ars, zijnde een allerschoonst gebouwde nieuwe brug.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 51. Deze brug heeft het ‘gezicht langs die gaanderijen, de Tuillerij, en de kaaijen aan wederzijden en verschafft de aangenaamste verschieten die men bedenken kan.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 52. Bij hun afscheid van de stad (pagina 88) ‘zagen wij nogmaals (...) de schoone bruggen.’ De anonieme reizig(st)er waardeert de brug van Neuilly: ‘Perronnet is beroemd door zijn boukunde en heft onderanderen te Neuilli een brug gemaakt, waar men zegt zijn weerga niet van is.’ Anoniem, ‘Reisverhaal’, 5.

⁴⁹⁰ Van der Linden, *Een Patriot*, 87.

⁴⁹¹ *Ibidem*, 87. Van Peene verbaast zich over het feit dat overledenen al een dag later worden begraven in Parijs: ‘Dit zoude mij gansch niet bevallen, want ik ben schriklijk bang om levendig bedolven te worden, de planken des kisten zijn evenwel zo dun, dat bij de eerste trap, dezelve uit een zoude vliegen, dit is weeder eene goede gewoonte, wat behoeven, de onze zo dik en kostbaar te zijn.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Hij lijkt deze moderniteit dus te bespotten.

⁴⁹² Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 106.

⁴⁹³ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Maandag 12 juli.

⁴⁹⁴ Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

Luxembourg en Jardin des Tuileries.⁴⁹⁵

Als tegenhanger van de Franse Verlichte tuin, wordt de moderne Engelse Romantische variant meer gewaardeerd. In plaats van overzichtelijke, symmetrische tuinen, levert deze landschapsstijl juist kronkelende paadjes, hoogteverschillen en verrassende doorkijkjes op. Het idee van controle over de natuur is hier vervangen door dat van ongereptheid.⁴⁹⁶ Het buitengoed van Ermenonville (de rustplaats van Rousseau) is volgens Helmers ‘het schoonste hetwelk ik immer gezien heb, en geheel in de Engelsche smaak aangelegen.’⁴⁹⁷ Munniks schrijft, met betrekking tot Petit Trianon: ‘Dit is zeer fraaij aangelegd op zijn engelsch, en heeft allerhande surprises.’⁴⁹⁸ Dergelijke tuinen vormen volgens Munniks een prettige afwisseling vergeleken met de nog overheersende Franse variant:

Men heeft er [Mousseau] zeer fraaije lommerrijke wandelingen, de plaats is op zijn Engelsch aangelegd, het huis is klein, en heeft niets bijzonders. Er zijn zeer fraaije groene partijen, schone Grotten, beken, en waterleidingen, waarmede men bezig was in order te brengen. Men heeft er ene partij van oude Colommen, waartusschen een ruïne, langs een ruisschend beekje, het welk met veel smaak is aangelegd,

⁴⁹⁵ Van Peene schrijft over de Jardin du Luxembourg: ‘Le Jardin du Luxembourg est de toute beaux les bosquets ombragés, ses beaux orangers, ses statues, ses fontaines, le choix la quantité et la variété de ses fleurs, et de ses arbustes, son noble Palais, la vue etendu don ton jouit, tout enfait un veritable Eden.’ Vertaling: ‘De Jardin du Luxembourg is de allermooiste in zijn soort. De tuin heeft mooie beschaduwde bomen, sinaasappelbomen, standbeelden, fontein en blinkt uit in de keuze, hoeveelheid en diversiteit in bloemen en struiken, zijn deftige paleis en het wijdse panorama dat je geniet. Dit alles maakt het een ware tuin van Eden.’ *Ibidem*. Ook het tuinencomplex van Versailles wordt door Kluit overigens bestempeld als ‘een Aardsch Eden’. Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Munniks spreekt verder nadrukkelijk zijn waardering uit voor de Jardin des Tuileries, ‘welke ene menigte der schoonste beelden bevat (...) De paden zijn aan weerszijden door ene regel schone orange bomen, Olijanders, en granaten bezet, die de zelve niet weinig verciereren (...) Dit terras dient tot wal en muur voor die schone wandelplaats, en is aan de kant van de rievier ook al weder met Orangebomen bezet, welke met de schoonste groepen van beelden afgewisseld worden (...) Deze tuin eindigt met ene grote ruimte, waar op ene schone grote agtkante vijver is met ene fraiye watersprong in het midden, die des zondags springt, en waarom schone beelden staan.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 30-31.

⁴⁹⁶ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 199-210.

⁴⁹⁷ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zaterdag 7 augustus. Ook stelt hij met betrekking tot Raincy, op donderdag 22 juli: ‘Dit buitengoed 3 mijlen van Parijs gelegen is uitmuntend, geheel in de engelsche smaak, de uitzichten zijn uitmuntend.’ Hij schrijft over ‘een beek die door een Bosch slingert en door welker geboomte de heerlijkste uitzichten op koren en weiland, en wijnbergen in een uitgestrektheid van verschieide mijlen zich opdeden.’ Munniks stelt over ditzelfde landgoed: ‘De aanleg was er zeer schoon, op zijn Engelsch, en veel met kronkelende beken doorsneden, er was ene vrij goede wildbaan.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 97.

⁴⁹⁸ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 107. Op een vergelijkbare wijze schrijft Van Peene over het Bagatellepark vlakbij Parijs: ‘Allerverruklijkst is dat buitengoed aangelegd (...) De beekjes en vallen evenwel zijn door kunst gemaakt, zij slingeren aangenaam door het groen, terwijl men van tijd tot tijd aangenaam door hermitages, grotten en eijlandjes verrascht word, hier gevoelde ik met recht hoe verkieslijker in het aangenaam seizoen het land boven de stad is.’ Hij beseft hierbij zodoende wel dat het ‘Engelse’ landgoed kunstmatig aangelegd is. Hieruit blijkt ook zijn ‘uitvlucht’ uit de drukke stad. Dit patroon is bij meerdere reizigers zichtbaar. Van Peene stelt ook dat ‘een publieke tuin, la grande Chaumiere genaamd (...) het gevoelig hart opgetogen houdt.’ Met name de laatste paar woorden van dit citaat zijn belangrijk, aangezien ‘een gevoelig hart’ centraal stond binnen de Romantiek. Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

even als het geheel van de plaats, welke ene uitzondering van de stijve fransche manier van aanleggen maakt.⁴⁹⁹

De Fransen en Parijzenaren hebben dan ook nog genoeg te winnen op het gebied van de aanleg van tuinen. Overigens worden ruïnes hier wél gewaardeerd, terwijl slecht onderhouden gebouwen in de stad doorgaans minder goedkeuring verdienen. Dit impliceert dat de reizigers met een meer Romantische blik naar tuinen kijken dan naar steden.

De waardering van reizigers voor heuvels, een kenmerk van Romantische Engelse tuinen, vertaalt zich ook in de meer algemene perceptie van de natuur. Talloze keren gaat een beschrijving van een fraaie plaats gepaard met de aanwezigheid van heuvels.⁵⁰⁰ Zo schrijft Berg over ‘de schoonste buitenplaatsen (...) Deeze worden niet weinig verfraaid door der ongelijkheid van den grond, die natuurlijke terrassen vormt & de overheerlijkste gezichten opleevert.’⁵⁰¹ De waardering van de reizigers voor moderne gebouwen en de (in Parijs relatief schaarse) moderne straten en tuinen kan verklaard worden uit hun zucht naar een onalledaagse ervaring. Helmers wijst dan ook op het contrast met zijn eigen land. In de omgeving van Brussel schrijft hij: ‘De heuvelachtigheid van de grond en de zwaarte in het houtgewasch zet deze buitengoederen een cieraad bij die weinig van onze buitengoederen kunnen hebben.’⁵⁰² Dit is onlosmakelijk verbonden met het feit dat Nederland vlak is. Zoals ik al in paragraaf 3.2 stelde, waren Nederlandse steden in gebouwen en straten bovendien relatief verouderd ten opzichte van Europese tegenhangers. Nederland kende eveneens nog veel Franse tuinen. Munniks suggereert dit laatste zelfs: ‘De aanleg der tuin [des Plantes] is regelmatig, even als

⁴⁹⁹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 44-45. Ook is het park van Saint Germain ‘zeer onbekunsteld.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 115.

⁵⁰⁰ Niet voor niets is Mechelen volgens Munniks ‘zeer oud, bouwvallig en laag [mijn cursief].’ Dit laatste is in zijn optiek duidelijk een minpunt. Zie: *Ibidem*, 16. In Brussel zijn er ‘schone, onegale wandelingen, en vijvers, zijnde vooral de afhelling en rijzing der slingerpaden aanmerkenswaardig.’ *Ibidem*, 17. Dit is het ‘handelsmerk’ van de Romantische natuurbeleving. Hij schrijft later over Rouen, op pagina 126: ‘De stad is oud, heeft noch vele houtene huizen, en nauwe straten, dit alles wort vergoed, door hare aangename haven, en de schone bergen welke dezelve van alle kanten omgeven, en tusschen welke dezelve als in ene valleij nedergezonden legt.’

⁵⁰¹ Berg, ‘Journaal van’. Helmers bezocht Montmorency en schrijft: ‘Dat dal slechts 4 Uur van Parijs verwijderd verdient in alle opzichten de oplettendheid van een rijziger, de oneffenheden van den grond, de zwaare boomen, de Spelingen die hier een dal, gints een Amphitheater, daar bosschen vormt verplaatsen ons elk ogenblik van de gewesten daar nog geen menschelijke hand de schoonheden der natuur of verbeterd of bedorven heeft.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Zondag 27 juni. Ook schrijft Munniks over Saint-Cloud, ‘waar men de aangenaamste, en pithoreskste wandelingen vindt en vooral op het hoogste van het park waar men geheel Parijs ontdekt het schoonste gezigt, welke men zich verbeelden kan.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 97-98. De term ‘pittoresk’ was nauw verbonden met de Romantiek. Zie: Claudia Bell en John Lyall, *The accelerated sublime. Landscape, tourism and identity* (Westport 2001) 32-34.

⁵⁰² Helmers, ‘Dagboek van reis’, Donderdag 12 augustus. De heuvels maken volgens Helmers ‘van dit oord [het kasteel van Saint Germain] een plaats allen verbeelding van een Hollander die niet gereist heeft, overtreffende.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Woensdag 14 juli. De hang naar een onalledaagse ervaring komt in het verslag van Munniks zelfs al in Bloemendaal naar voren. Hij beklom daar de duinen en had ‘ene der schoonste gezigten, welke ik immer zag (...) Een schoon, een ontzettend gezigt, vooral voor hem, die dagelijks niet gewoon is zijn oog over zo vele dreven en wateren te laten wandelen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 5-6. Niet geheel toevallig heeft het opnieuw betrekking op heuvels en uitzichten, ook al is hij nog in Nederland.

bij ons met rechte paden, en dwarsche bedden.’⁵⁰³

In dat kader gaat de eerder besproken theorie van James Buzard en Willemijn Koning op en is de waardering voor moderniteit het product van de *tourist gaze*. Toch is nuance op zijn plaats. Zo reageren reizigers soms verheugd als ze plaatsen zien die hen juist aan Nederland doen herinneren. Munniks kreeg tijdens zijn bezoek aan Rouen een kamer, ‘welke een zeer goed gezigt heeft, over de haven, de schipbrug; op de voorstad Saint Sever, een gezigt, hetwelk zeer na bij het gezigt van den buitenamstel bij Amsterdam komt; een gezigt waar men den nijvren zeman in zijne bezigheid ziet, een gezigt voor een Hollander zo gewoon aan die dingen, en aan die denkbeelden zeker een aangenaam gevoel verwekkende.’⁵⁰⁴ De meeste reizigers hanteren ook het eigene als referentiekader en zoeken vaak landgenoten op tijdens hun reis (zie ook deelparagraaf 4.6.2).⁵⁰⁵ Verder meent Munniks zelfs dat brede straten in het tegenwoordige België op Nederland lijken en verliezen de Antwerpse oude gebouwen volgens hem bij het vrolijkere Hollandse.⁵⁰⁶ In dat opzicht is er bij hem geen sprake van de *perceptie* van een achterhaald Nederland. Bij de overige hier bestudeerde reizigers lijkt de verklaring van de *tourist gaze* overtuigender, al wijzen sommige wel degelijk op de Hollandse zindelijkheid (waarmee het contrast vooral op de Parijse straten zichtbaar is).⁵⁰⁷

In hoeverre is Parijs een stad van technologische uitvindingen? Van Peene suggereert dat er ontwikkelingen plaatsvinden op dit gebied. Hij bezocht het Cabinet des Mechaniques met

Modellen van allen nieuwe uitvindingen, welke in Vrankrijk gedaan worden en waarvan hier een proef moet worden ingezonden. Beneeden zijn alle soorten van weefgetouwen int groot en in werking, in een groot vertrek weeder modellen van alles wat tot de landbouw behoort, boerenwonings schuuren en

⁵⁰³ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 59. Zie ook: Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 204.

⁵⁰⁴ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 126. Munniks bezoekt bijvoorbeeld het Panorama van Amsterdam in Parijs. Hij schrijft op pagina 52 dat dit hem ‘veel vermaak deed, dewijl ik toen, die stad in de grond kennende, deste beeter over de juistheid van de afbeelding konde oordelen.’ Munniks stelt ook, als hij in Dordrecht aankomt, ‘waar ik mijne intrek in Bellevue aan de Maas nam, waar men een schoon gezigt heeft over de zelve, het welk te meer voldoet wanneer men uit Frankrijk komt, waar het water niet overvloedig is.’ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 140. Dat herkenbare water heeft hij gedurende zijn verblijf in Frankrijk zodoende gemist.

⁵⁰⁵ Van Beest bezocht bijvoorbeeld regelmatig de heer Delhaas en Kluit het echtpaar Van Westreenen. Zie: Van der Linden, *Een Patriot*, 51, 54, 56, 60, 84; Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁵⁰⁶ Zo heeft Kortrijk volgens Munniks ‘ene ruime markt, en schone brede straten, waar alles meer en meer op zijn Hollandsch schijnt geboud te zijn.’ *Ibidem*, 136. Hij schrijft over Antwerpen, op pagina 15: ‘Deze stad is ene verzameling van oude gebouwen, en alle op ene zeer ouderwetsche manier gebouwd, zo dat zij niets dan den, vreemdeling, vooral den Hollanders, die gewoon is iets vrolijks in de gebouwen te zien, iets triest in boezemd.’

⁵⁰⁷ Munniks distantieert Nederlanders tenslotte expliciet (zie ook deelparagraaf 4.4.2 en 4.5.1) door te stellen dat Parijzenaren ‘van ene gaardheid [zijn] geheel verschillende, van die onzer natie.’ Vervolgens stelt hij dat ze onder meer vies zijn. Zie: *Ibidem*, 22. Van Beest spreekt daarnaast van ‘de Hollandsche zindelijkheid.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 50.

werktuigen etc – in de kerk zijn werktuige van onderscheide soorten, waar onder de brandladder, welke ik in t kleijn bij den Heer Regnier had gezien, elk wie iets nieuws uitvind, kan alhier de vruchten van zijn vernuft brengen, en aanmoediging verwachten.⁵⁰⁸

In Parijs worden uitvinders volgens hem zodoende volop aangemoedigd. Als voornaamste uitvinding waarmee Van Peene kennismaakte, noemt hij dan ook de brandladder.⁵⁰⁹ Ook Munniks schrijft hierover.⁵¹⁰

De beschrijvingen van reizigers suggereren dat er nog meer technologische snuffjes bestaan in de omgeving van Parijs, hoewel deze termen relatief weinig gehanteerd worden. Met name de bewondering voor het pompsysteem van Marly komt in de meeste verslagen naar voren, ondanks het feit dat deze al in 1684 geconstrueerd was. Zo schrijft Van Beest:

Wij wandelde langzaam aan deze top des Bergs, langs een zeer hoog, breed & lang gevaarten, dat geheel van steenen gebouwd zijnde, door velen boogen gestut word (...) Het was aandoenlijk door die, in beweging zijnde groote raders, hefboomen, en pompen te gaan, daar midden in te zijn. Onzen geleider in dat machine, had veel werk om ons te overtuigen dat er geen gevaar was, en moest, onder die zo veele geruchmakende gereedschappen, en watervallen, zijn aanmoedigende stem en longen geweld aandoen. Hij verzekerde ons dat het water, dat wij daar zagen ophalen, 150 voeten hoog geperst wierd, om van daar wederom zo veel verder gevoerd te worden.⁵¹¹

Naast bewondering komt bij Van Beest dan ook een zekere angst naar voren voor *technology out of control*.⁵¹² Kluit stelt dat de ‘beroemde Machine van Marly (...) alle de Fonteynen te Versailles en geheel Versailles zelfs altijd overvloedig van water voorziet.’⁵¹³ Interessant is

⁵⁰⁸ Hij vult aan: ‘Dit geextendeerd kabinet, bestaat uit modellen van alle mogelijke bedrijven en fabrieken en is verzameld door den Hertog van Orleans. Dezelve staan ieder op zichzelf onder een glaase kast, als daar zijn een kastmakers werkplaats, suikerbakkereijen, loodgieterij, kruidmagazijn, enfin alles wat men kan bedenken, zo proper en aardig bewerkt dat men daar uit een compleet idee dier fabrieken kan bekomen, in een andere kamer zijn.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁵⁰⁹ Van Peene stelt namelijk: ‘De opzichter toonde ons ook in zijn vertrek het model van een door hem uitgevonden brandladder, ten einde menschen uit de bovenste verdieping van een huis bij gelegendheid van brand te kunnen redden, voor zwakke lieden en kinderen is een zak om dezelve daar in te doen en nabeneden te doen afdalen.’ Zie: *Ibidem*.

⁵¹⁰ Hij schrijft over ‘ene Grote verzameling van modellen van mechanische werktuigen fabrieken etc, er waren modellen van allerhande soort van brandspuiten, inschuifladders, Snuisterijen, pottebakkerijen, molens, met een woord allerhande dingen welke voor den werkman nuttig, en voor den Euconomist belangrijk zijn kunnen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 71-72.

⁵¹¹ Van der Linden, *Een Patriot*, 79-80. Hij wijst wel op de waterverspilling als gevolg van de druk: ‘De kracht die het persen te weeg bragt, merkten wij op, doordien wij op veele plaatsen, straaen water uit dezelve zagen springen, zijnde zulke lange gevaartens niet wel dicht te houden, en het gemis van dat water moet groot zijn, dewijl het gooten gemaakt hebbende, daardoor op die lange weg, met geweld stroomde.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 80. Zie pagina 79 en 80 voor de gehele en zeer uitgebreide beschrijving van de machine.

⁵¹² Zie voor *technology out of control*: Broks, *Understanding Popular Science*, 74-81.

⁵¹³ Kluit, ‘Beschrijving van’. Helmers stelt, op basis van een uitzicht, dat ‘de waterleiding van Marly (...) een heerlijk gezicht [maakt].’ Hij verheerlijkt daarmee nadrukkelijk de technologie. Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Maandag 19 juli. Volgens Van Peene is de machine ‘bijzonder de bezigtiging waardig.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’. Munniks spreekt van ‘dit konstig waterwerk.’ Wel wordt de machine ‘slegt onderhouden.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 114-115.

hierbij wel dat deze machine het ontwerp was van een Luikse uitvinder en niet een specifiek Franse constructie is. Van Beest vermeldt dit ook.⁵¹⁴ De reizigers schrijven ook vol bewondering over de nauw hiermee verbonden fonteinen van Versailles en Saint-Cloud.⁵¹⁵ Munniks zag bijvoorbeeld die van Saint-Cloud, ‘onder welke vooral uitmunten de overal vermaarde Grote Waterval wiens wedergade men weinig vindt (...) en ene aanmerkelijke hoge van 90 voeten in het park zelfs welke zeer trotsch tusschen ene kring van statige oude eijken springt.’⁵¹⁶ Helmers schrijft ook: ‘Door de uitvinding der vuurmolens [stoommachines] zo een zodanig werk met oneindig meerder korter konde worden opgericht in den tegenwoordigen tijd.’⁵¹⁷ Bij hem is er in dat kader sprake van een breukervaring. Lambert van Eck had een vergelijkbare bewondering voor dergelijke ‘vuurmachines’.⁵¹⁸

Ook ontmoette Munniks ‘Garneren [André-Jacques Garnerin], dien beroemden luchtreiziger, die met zijne vrou aan den rhijn zo vele vermaarde togten met lugtbollen gedaan heeft.’⁵¹⁹ Van Peene stelt: ‘Ten Elf Uren stapte Garnerin in zijn luchtbol, die rondom geïllumineerd was, even zo bedaard, als wij in den trek schuit zoude gaan.’⁵²⁰ Hieruit spreekt ook een zekere verbazing. De trekschuit was tenslotte een typisch Nederlands vaartuig, dat allang ingevoerd was, terwijl de luchtballon in de gehele wereld nog relatief nieuw was. Doordat Van Peene schrijft dat Garnerin daarin zo bedaard stapte, suggereert hij dan ook dat de Fransen meester zijn over deze uitvinding en erkent hij de luchtballon als transportmiddel.

Tot slot suggereert de wijze waarop de reizigers over de telegraaf schrijven, dat de

⁵¹⁴ Van Beest schrijft namelijk over ‘een marmeren steen (...) die in de kerk te Marly, ter eeren van den stichter, en uitvinder der watermachine, Rennequin genaamt, en te Luik geboren, gestaan had.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 80-81.

⁵¹⁵ Volgens Van Beest vind je boven aan het terras van Versailles ‘geen mindere waterwerken, in den omtrek is alles tot vermaak aangelegen, en de fontijnen springen 40 voeten hoog.’ *Ibidem*, 77. Van Peene beschouwde bij Versailles ‘de overheerlijke partij van Nephtunus (...) men verhaalde mij het springen der fonteinen alhier eenige duizende guldens kost.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’. Munniks was bij Versailles ook ‘geheel verbaasd over de schone waterwerken, op de hoogste terrassen zag men fonteinen, welke in allerhande gedaanten, en figuren watergeven, te breed om onder mijne vlugtige aantekeningen geheel beschreven te worden, wij gingen opgetogen van verwondering om donker naar Parijs.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 107.

⁵¹⁶ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 98-99. Kluit schrijft in Saint-Cloud: ‘De Fonteinen (...) waren niet in menigte gelijk te Versailles, maar bestonden in eene zeer groote Waterval, die bekend is om dat zij in plaat uitgaat, en die zulk een schoone werking en effect doet, dat men er zeer veel van zou moeten op het papier stellen om er zig eenig denkbeeld van in den geest te brengen.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Van Beest stelt hier: ‘In die grasgronden, die vierkant, of rond zijn, leggen verborgen fontijnen die 80 voeten hoog springen (...) Welk water, uit zovelen canalen voortspringende, met geweld rontgevoerd, langs zulk een uitgebreidheid geleid, verwondering en verrukking voort moet brengen.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 82.

⁵¹⁷ Helmers, ‘Dagboek van reis’, Woensdag 14 juli.

⁵¹⁸ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 42-43.

⁵¹⁹ Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 119. Zie voor Garnerin: S.L. Kotar en J.E. Gessler, *Ballooning: a history, 1782-1900* (Jefferson 2011) 68-75.

⁵²⁰ Van Peene, ‘Verslag van een reis in briefvorm’.

precieze werking hiervan nog relatief onbekend was in Nederland. Zo ging Kluit ‘de Werking der Telegraphe’⁵²¹ bezichtigen, ‘staande boven op de Vieux Louvre.’⁵²² De plaats was

Voorzien van verscheide kijkers, om de bewegingen der omliggende Telegraphen te kunnen waarnemen. De Machine door welke die geschieden, was eene Stelling in het midden van het vertrek, in 3 gescheiden, bevattende drie verticaal staande raden of schijfen, waar van elk 8 lange handhaven of stelen had, makende dies 24 onderscheiden posities van de Telegraphe, zooveelen als er letters in het abc zijn. De bewegingen dezer raden die elk op zig zelve waren deed ook van binnen een klein Telegraphje werken, tot geruststelling dat men geene verkeerde beweging maakte. Terwijl wij dar waren, werd er Sein gedaan, komende van de zijde van Rijssel.⁵²³

Hij spreekt hierbij van ‘deze belangrijke werking’.⁵²⁴ Het netwerk Parijs-Lille was in 1794 de eerste succesvol gevestigde optische telegraafverbinding.⁵²⁵

Hoewel de reizigers in Parijs niet voortdurend van de ene verbazing in de andere vallen, wijzen ze wel degelijk op vernieuwingen, die in Nederland nog niet (in die vorm) bestaan. Wel schrijven ze in enkele gevallen over zaken, die wél al in Nederland aanwezig zijn. Kluit wijst op ‘microscopen, kegel spiegels, vergezigten en dergelijken, die niets nieuws behelzen.’⁵²⁶ Opmerkelijk is ook de dubbelzinnige houding van de reizigers ten opzichte van de op zichzelf nieuwe elektrische proeven.⁵²⁷ Dergelijke kritische uitspraken zijn echter in de

⁵²¹ Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁵²² *Ibidem*.

⁵²³ Hij vult aan: ‘Dit teeken beantwoord zijnde, deed men ten onzen gevalle verscheiden onverschillige bewegingen na dat wij ons boven op het plat, even gelijk de Smeë toren te Utrecht, van eene goede ijzere balustrade voorzien, begeven hadden, daar men dicht en aan den toestel was, dien wij bevonden van een zeer Schoonen Afleider voorzien te zijn, zoo dat er ten dezen opzichte niets meer was ter voldoening van onze nieuwsgierigheid, in de beschouwing van deze belangrijke werking.’ Zie: *Ibidem*. Meerdere reizigers aanschouwen de werking van de telegraaf. Helmers schrijft: ‘De telegraaf op de Louvre bezichtigd, en die op Brest in werking gezien.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Donderdag 4 juni. Van Beest zag in Saint-Cloud ‘een vierkanten colon, door Bonaparten opgericht, die als een vuurbaken dienende, des nachts in den omtrek bekend maakt, wat er in de verte omgaat. Het is een telegraaf die des nachts door ligten werkt.’ Van der Linden, *Een Patriot*, 82. Van Peene bezocht Montmartre: ‘Op den berg is een Telegraphe, wiens werking men ons aantoonde.’ Zie: Van Peene, ‘Verslag van een reis van Amsterdam’.

⁵²⁴ Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁵²⁵ Rob Korving en Bart van der Hertten, *Een tijding met de snelheid des bliksems. De optische telegraaf in de Nederlanden, 1800-1850* (Leuven 1997) 11.

⁵²⁶ Kluit, ‘Beschrijving van’.

⁵²⁷ Zo schrijft Munniks: ‘Ik zag er met vermaak vele Elecktrische proeven door hem [Garnerin] doen, hij was van gevoelen dat het glas ook ene leider der elecktricitheit was, doch sprak zich zelfs hier in tegen daar hij zich gedurig op ene bank met glazen voeten isoleerde.’ Toch deed Garnerin ook ‘vrij goede proeven met de luchten, met waterleidingen, en de fantasmagorie, en optica, ik ging vrij voldaan van hem na een paar lugtbollen te hebben op zien gaan een met inflammabele lucht, en ene andere door er onder door gemaakt gat warmte in te ontwikkelen door het branden van in voorloop gedoopte heide.’ Munniks bezoekt ook het kabinet van Beyer: ‘Er munte ene bliksemleider buiten de kamer uit, waardoor hij de graad van Electriciteit welke in de lugt was in zijne kamer konde ontwaren. Hij had noch ene zeer goede Electrismeermachiene, en optische werktuigen.’ Zie: Munniks, ‘Vlugtige Aantekeningen’, 119. Ook Kluit is soms kritisch: ‘Dog waar ik niets dan het vorige zag, en het welk voor iemand die wat met de vertooningen van dien aart bekend is, niets beduidends heeft, blijvende ook zijne [de Luikse Étienne Robertson] Physische proeven waar van de toestel, voor al die der Electriciteit zeer groot en schoon voor het oog is, even als toen, ook wederom agter.’ Zie: Kluit, ‘Beschrijving van’. Helmers stelt

minderheid vergeleken met de waardering voor vernieuwingen.

Volgens de reizigers is Parijs zodoende op het gebied van gebouwen en uitvindingen relatief modern. Ze waarderen de orde en voornamelijk de neoclassicistische bouwwerken. De lof voor moderne gebouwen die door de Klassieke Oudheid geïnspireerd zijn, komt overeen met hun interesse in ‘klassieke’ cultuurproducten. Hoewel de reizigers zelden in superlatieven spreken over de technologische snuffjes en Parijs nergens expliciet bestempelen als ‘technologisch wereldcentrum’, wijzen ze wel degelijk op de verschillende nieuwigheden, die in Nederland (nog) niet aanwezig zijn.⁵²⁸

Met betrekking tot de straten en tuinen bestaan er andere beelden. De reizigers contrasteren de zindelijkheid van de Parijse hotels en instituten namelijk met de straten. Ze klagen nadrukkelijk over de smalle en viezigheid van de *meeste* Parijse straten en waarderen alleen de ruimere pleinen, boulevards, kaden en bruggen. Dit heeft te maken met het feit dat de stad pas fundamenteel moderniseerde met Haussmann in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de straten verbreed en de riolen duidelijk verbeterd werden. Verder wijzen ze de Franse tuinen regelmatig af als ouderwets, die nog in de meerderheid zijn in de omgeving van Parijs. De Engelse landschapsstijl wordt daarentegen meer gewaardeerd.

Deze positieve houding ten opzichte van de moderniteit en heuvels kan gedeeltelijk verklaard worden uit de zucht naar het nieuwe, die centraal staat tijdens een reis. Volgens historici kende Nederland in die tijd relatief oude steden met smalle steegjes. Daarmee vormden de moderne gebouwen en bredere straten een aantrekkelijk contrast. Niettemin blijven reizigers op zoek naar herkenning ‘in den vreemde’ en is te veel van het nieuwe uiteindelijk ook te veel van het goede. Bovendien bestaat er voornamelijk bij een reiziger als Munniks de perceptie van een relatief modern Nederland. Hij geeft bijvoorbeeld aan te moeten wennen aan de smalle straatjes van Parijs. Meerdere reizigers schrijven dan ook over zindelijke ‘Hollanders’. Ze lijken het Nederland rond 1800 dus als minder ouderwets te beschouwen dan tegenwoordige historici veronderstellen. De afkeuring van viezigheid kan ook uit gezondheidsoverwegingen worden verklaard. Bovendien past de hang naar Romantische tuinen geheel in de tijd, waarin de weerstand tegen de Verlichtingsidealen toenam, zodat er sprake is van meer dan de zucht naar een onalledaagse ervaring. Hieruit blijkt overigens ook de dubbelzinnigheid bij de reizigers. Zo waren de populaire neoclassicistische gebouwen tenslotte juist geïnspireerd door de Verlichting. Zodoende toont

wel weer dat de proeven van Robertson ‘algemeen bekend en bewondert worden.’ Zie: Helmers, ‘Dagboek van reis’, Maandag 26 juli. Zie voor Étienne Robertson: Kotar en Gessler, *Ballooning: a history*, 72.

⁵²⁸ Dergelijke superlatieven en typering van technologisch wereldcentrum waren wél zichtbaar bij Nederlandse reizigers in Londen tussen 1832 en 1857. Zie: Schoolenberg, ‘*Het Tyrus*’, 53-60.

dit onderzoek des te meer aan dat de Romantiek en Verlichting elkaar niet per definitie uitsluiten, maar complementair zijn.

De bevindingen van de hier bestudeerde reizigers tussen 1800 en 1808 komen grotendeels overeen met die van Amerikaanse en Britse reizigers rond 1820, die Parijs ook niet ondubbelzinnig beschouwden als centrum van de infrastructurele moderniteit. Wel wijzen de hier bestudeerde reizigers iets nadrukkelijker op de moderne aspecten van de Franse hoofdstad, vooral met betrekking tot gebouwen en uitvindingen. Vermoedelijk komt dit omdat zij tijdens het Napoleontisch regime naar Parijs afreisden, toen een tijdelijke modernisering plaatsvond. Bovendien waardeerden Amerikaanse en Britse reizigers juist het ouderwetse aan de Franse hoofdstad. Er is verder een verschil zichtbaar met de Nederlandse reizigers tussen 1824 en 1863, die explicieter de moderniteit van Parijs verkondigden, inclusief die van de straten. Met betrekking tot de smaak bestaan er louter overeenkomsten: ook die Nederlandse reizigers waardeerden vooral de moderne aspecten van Parijs en wezen de ouderwetse facetten af.

Hoofdstuk 5: Conclusie

In deze scriptie is onderzoek gedaan naar de beeldvorming van zeven Nederlandse reizigers over Parijs tussen 1800 en 1808. Ik bestudeerde acht handgeschreven verslagen. Tot op heden waren hiernaar nog geen systematische studies verricht. Ik wilde mijn onderzoek binnen de historiografie van de geschiedenis van het reizen plaatsen door de bevindingen te vergelijken met studies naar de beelden van Amerikaanse en Britse reizigers over de Franse hoofdstad in deze periode. Die vergelijking vond plaats op vier aspecten, die mijn deelvragen vormden.

De eerste deelvraag had betrekking op de reflectie op de Franse Revolutie. Mijn onderzoeksperiode werd tenslotte gekenmerkt door de nasleep van deze invloedrijke gebeurtenis. De omverwerping van het *Ancien Régime* van koning, kerk en adel had geleid tot talloze tijdelijke ‘democratische’ regeringen, maar vooral bloedvergieten. De herinnering hieraan stond centraal bij Amerikaanse en Britse reizigers in Parijs. Dat geldt ook voor de hier bestudeerde Nederlandse reizigers. Ze reflecteren nadrukkelijk op revolutionaire herinneringsplaatsen (*lieux-de-mémoire*), waar zich belangrijke gebeurtenissen hadden

afgespeeld. Ongeacht hun patriotse of orangistische overtuigingen wijzen de reizigers het revolutionaire geweld af. Mensen uit de hogere standen en vooral de koning worden hierbij in de slachtofferpositie gemanoeuvreed. Armeren en voornamelijk de jacobijnen gelden als ‘daders’. Vergeleken met de Britse reizigers verplaatsen de Nederlanders zich minder in de slachtoffers. Opmerkelijk is dan ook dat in de door mij bestudeerde reisverslagen de herinnering aan de Revolutie relatief vaker opgeroepen wordt door de *plaatsen* in Parijs dan door de ‘aanwezige’ Parijzenaren. Daardoor worden de stereotypes van gepassioneerdheid en gevoelloosheid, die bij Amerikaanse en Britse reizigers dominant waren, minder vaak toegepast op de *eigentijdse* inwoners van de Franse hoofdstad. Hoewel de Revolutie zonder twijfel een schaduw werpt over de perceptie van Parijs en de hier bestudeerde reizigers zeker wijzen op de onveiligheid, waarden ze uiteindelijk de relatieve orde in de stad onder Napoleon, evenals de Britse reizigers.

Ten tweede bestudeerde ik de perceptie van Parijs als amusementsstad en de implicaties hiervan voor de architectuur. Het aantal ‘uitgaansgelegenheden’ in de Franse hoofdstad was sinds de tweede helft van de achttiende eeuw aanzienlijk toegenomen. Deze ontwikkeling komt tot uiting in de Nederlandse reisverslagen. De reizigers beschouwen Parijs namelijk als het centrum van vermaak en deze perceptie vertaalt zich ook in stereotyperingen. Zo worden Parijzenaren beschouwd als vrolijk, wispelturig en oppervlakkig. Vermaak, mode en soms bijgeloof zijn volgens de reizigers voor Parijzenaren belangrijker dan huiselijke genoegens en diepzinnige beschouwingen. Ze wijzen dit af, waarschijnlijk om hun identiteit van de nuchtere, Verlichte Hollander te benadrukken. Terwijl de reizigers de Revolutie zeker als een keerpunt beschouwen, wijzen ze vaak ook op de gedeeltelijke terugkeer onder Napoleon naar pre-revolutionaire gebruiken, bijvoorbeeld met betrekking tot kleding en religie. Dit kan ook worden gezien als een belichaming van wispelturigheid. Amerikaanse en Britse reizigers hanteerden dergelijke stereotypes ook. In tegenstelling tot hun Britse tegenhangers schrijven deze Nederlandse reizigers echter relatief weinig over een dichotomie tussen een fraaie buitenkant en een minder mooie binnenkant van Parijse gebouwen. Voor zover er gepronkt wordt, komt dit volgens hen zowel binnen als buiten tot uiting. Wel wijzen ze op de openheid van instituten, die ze waarden, in tegenstelling tot de Britten.

Mijn derde deelvraag was nauw verbonden met de Franse invloed in Nederland. In de Nederlandse Republiek bestond verdeeldheid tussen orangisten en patriotten. Die laatste groep riep in 1795 de hulp in van de Franse legers, om hun omwenteling te steunen, waarbij de regerende stadhouder het veld moest ruimen. Aanvankelijk waren de verwachtingen bij de patriotten hooggespannen, terwijl de orangisten wantrouwend bleven, maar naarmate de

Fransen zich meer als ‘bezettters’ gedroegen, ontstond teleurstelling. Deze bereikte in de laatste jaren van het Napoleontisch bewind een hoogtepunt en leidde tot negatieve beelden over Napoleon en de Fransen, de zogenaamde Zwarte Legende. In de reisverslagen zijn dergelijke beelden soms zichtbaar, hoewel minder in de perceptie van Napoleon dan in de perceptie van de Frans-Nederlandse relatie over het algemeen. Met betrekking tot Bonaparte is er namelijk nog veel respect voor zijn militaire prestaties en wordt er op zijn populariteit gewezen. Sommige reizigers leveren zeker kritiek, vooral in de vorm van spot en juist het benadrukken van zijn impopulariteit, maar deze is nog niet overdreven fel. Over het algemeen waren de beelden van Britse reizigers (als Franse vijand) duidelijk negatiever over Napoleon. De Frans-Nederlandse relatie *an sich* wordt echter door de reizigers wel nadrukkelijk bekritiseerd. Ze storen zich aan de uit Nederland naar Parijs weggevoerde voorwerpen, zoals schilderijen en vaandels, en vrezen soms voor het lot van de Bataafse Republiek. Belangrijk is hierbij dat de interne tegenstelling tussen orangisten en patriotten zelden aan bod komt, zodat het beeld van een Frans-Nederlandse tweedeling gestimuleerd wordt. Een sterk Nederlands natiebesef is dan ook zichtbaar. De afkeuring van de Franse politiek was ook sterk zichtbaar bij de Britse reizigers. Uiteindelijk is er echter eerder sprake van een *anticipatie* dan een *belichaming* van de beelden van de Zwarte Legende.

De Fransen hadden niet alleen voorwerpen uit Nederland veroverd, maar uit geheel Europa en voornamelijk Italië. Dit uit zich in de perceptie van de reizigers van de culturele moderniteit, het eerste gedeelte van mijn laatste deelvraag. Ze verbinden de Parijse cultuurproducten voortdurend met imperiale overwinningen. Soms leidt dit tot een verminderde waardering voor cultuurproducenten van Franse bodem. De schilders van de Hollandse school worden bijvoorbeeld door enkele reizigers als superieur bestempeld aan hun Franse tegenhangers. Op het gebied van de beeldhouwkunst bestaat de meeste waardering voor de uit Italië weggevoerde beelden uit de Klassieke Oudheid. Überhaupt kan die klassieke periode op veel belangstelling rekenen bij de reizigers. De tapijten van Gobelin en het Parijse porselein worden wél gewaardeerd als producten van een exclusief Franse makelarij. Verder geldt Parijs binnen de reisverslagen als voorloper in de wetenschap. Het is overigens opmerkelijk dat de reizigers het stereotype beeld van de oppervlakkige Parijzenaar hooghouden en tegelijkertijd de kunsten en wetenschappen in de stad roemen. In het theater wordt Parijs door de reizigers zeker geroemd en soms als voorloper gezien, met betrekking tot de omvang, zang en dans, het toneelmechaniek en spelers en speelsters. Toch is er nog opmerkelijk veel kritiek zichtbaar. De zalen zouden inefficiënt zijn en minder ordentelijk dan de wetenschappelijke instituten. Bovendien zou het theater prostituees aantrekken en worden

sommige spelers en speelsters als inferieur beschouwd aan hun Nederlandse tegenhangers. De reizigers leveren ook negatief commentaar op het decor. Van de drie besproken aspecten van culturele moderniteit krijgt het Parijse theater dan ook de meeste kritiek te verduren. Met betrekking tot de Parijse culinaire cultuur zijn de reizigers namelijk positiever. Ze bezochten de stad in een periode waarin de nationale culinaire cultuur langzaam opkwam, evenals moderne restaurants met prijslijsten en individuele tafeltjes. Dit komt tot uiting in de verslagen. Wel worden de gerechten volgens enkele reizigers met de namen wat mooier gemaakt dan ze zijn. Uiteindelijk beschouwen deze Nederlandse reizigers Parijs als centrum van de culturele moderniteit en daarmee bestaan er overeenkomsten met Amerikaanse en Britse reizigers.

Op het gebied van de infrastructurele moderniteit, het tweede gedeelte van de laatste deelvraag, is er meer dubbelzinnigheid. Parijs had onder Napoleon weliswaar een modernisering ondergaan, maar door de hier bestudeerde reizigers wordt de stad soms als relatief oud beschouwd. Dit is vooral zichtbaar met betrekking tot de volgens hen in Parijs dominante vieze en smalle straten. De nog relatief schaarse bredere kaden, bruggen, boulevards en pleinen worden wél gewaardeerd. Ook wijzen de reizigers de nog overheersende Franse tuinen af, ten faveure van de Engelse landschapsstijl. Met betrekking tot de gebouwen en uitvindingen wordt de stad echter wél als modern beschouwd. De Nederlandse reizigers waarderen vooral de neoclassicistische bouwwerken en de ordentelijke en zindelijke (wetenschappelijke) instituten en hotels. De waardering voor moderne aspecten kan deels uit een zucht naar het onalledaagse (de *tourist gaze*) worden verklaard, aangezien Franse tuinen ook in Nederland nog overheersend waren en Nederlandse steden relatief achterliepen op het gebied van de moderne infrastructuur. De reizigers zijn echter ook juist op zoek naar herkenning in den vreemde en ze beschouwen Nederlandse steden zeker niet altijd als oud. Vergeleken met de Amerikaanse en Britse reizigers benadrukken deze Nederlanders wel nog meer de infrastructurele moderniteit van Parijs en waarderen ze deze juist. Nederlandse reizigers in de Franse hoofdstad tussen 1824 en 1863 zagen Parijs echter uiteindelijk duidelijk meer als een moderne stad, ook op het gebied van straten.

Terwijl de reizigers dus waardering hebben voor de Parijse orde, het amusement, de indrukwekkende musea en kabinetten en de mooie gebouwen en uitvindingen, kennen hun beelden ook negatieve kanten. Zo wordt hun perceptie overschaduwd door de ‘wandaden’ van de Revolutie, sommige Parijse karaktertrekken, de gespannen Frans-Nederlandse relatie en de viezigheid van voornamelijk de straten. Vergeleken met de Amerikaanse en Britse reizigers zijn Nederlanders even negatief over de revolutionairen, maar associëren ze hen iets minder

met eigentijdse Parijzenaren. Er worden vergelijkbare stereotypes gehanteerd die verbonden zijn met het amusement, maar deze worden in een mindere mate dan Britse reizigers gekoppeld aan de architectuur. De Nederlandse reizigers zijn wat minder negatief over Napoleon, maar even kritisch over de Franse politiek. Op cultureel gebied bestaat er een vergelijkbare waardering, terwijl de hier bestudeerde reizigers met betrekking tot de infrastructurele moderniteit positiever zijn over Parijs dan de Amerikaanse en Britse reizigers, althans op het gebied van gebouwen en uitvindingen.

In mijn scriptie zijn meerdere verklaringen aan bod gekomen voor de beelden van deze Nederlandse reizigers over Parijs. Grofweg kunnen deze worden samengevat binnen twee belangrijke concepten: *othering* en *tourist gaze*. Nederlanders wijzen regelmatig op aspecten waarop de Parijzenaren verondersteld anders zijn, beginnend met de revolutionairen uit het verleden en de stereotyperingen rondom het amusement van eigentijdse Parijzenaren. De kritiek op de Franse politiek ten aanzien van Nederland kan eveneens begrepen worden binnen het opgebloeide natiebewustzijn van rond 1800. Patriotse of orangistische overtuigingen zijn hierbij tenslotte niet doorslaggevend. Ook bij de bespreking van de culturele moderniteit en de infrastructurele moderniteit is *othering* merkbaar. De reizigers willen hun identiteit als Nederlander afbakenen, bijvoorbeeld door de superioriteit van de Hollandse schildersschool en de Nederlandse zindelijkheid te betogen. Ze hebben op reis ook behoefte aan houvast, in de vorm van landgenoten en herkenbare plekken. Anderzijds speelt de *tourist gaze* een rol, omdat de Nederlanders ook juist op zoek zijn naar het onalledaagse, zoals revolutionaire herinneringsplaatsen, massaal amusement, Napoleon, de gigantische kunst- en wetenschappelijke collectie, heuvels en uitvindingen. Juist de dialectiek tussen het construeren van de eigen identiteit en de waardering van het vreemde staat dan ook centraal binnen de verslagen. Tot slot spelen zowel de Verlichting als de Romantiek een rol binnen de verslagen.

Vanzelfsprekend kent dit onderzoek beperkingen. Zo ben ik in mijn analyse aanzienlijk beïnvloed door de bestaande literatuur omtrent de beelden van buitenlandse reizigers over Parijs. Enerzijds is dit vruchtbaar, omdat hierdoor meer betekenisvolle vergelijkingen gemaakt kunnen worden, maar anderzijds leidt dit mogelijk tot een tunnelvisie, waardoor potentieel interessante onderwerpen over het hoofd worden gezien. Meer studies naar de percepties van buitenlandse reizigers van Parijs in deze periode zijn dan ook welkom, vooral naar handgeschreven verslagen.

Dat geldt ook voor het onderzoek naar de percepties van Nederlandse reizigers van de Franse hoofdstad. Toekomstige onderzoekers zouden bijvoorbeeld de beelden van

Nederlandse reizigers in Parijs *voor* en *na* de Revolutie systematisch kunnen vergelijken. Een vergelijking tussen pakweg 1750-1760 en 1820-1830 is dan interessant. Bovendien kan zelfs gedacht worden aan een diachronische analyse van de rol van de Revolutie binnen Nederlandse reisverslagen over Parijs, vanaf mijn onderzoeksperiode tot het heden. Daarmee kan een nog betere inschatting worden gemaakt van de invloed van de Revolutie op de perceptie van de stad. Is er tegenwoordig in Nederlandse reisverslagen nog steeds sprake van slagveldtoerisme in de zin van het bezoeken van revolutionaire herinneringsplaatsen in Parijs? Ook zou het verhelderend zijn als er onderzoek wordt gedaan naar reisverslagen over Parijs tussen 1808 (het einde van mijn periode) en 1813 (het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid). Een interessante vraag is of de beelden over de Fransen in die periode nog negatiever werden, zoals in andere media, en of de Zwarte Legende toen wél volledig tot uiting kwam in de verslagen.

Tot slot de zelfreflectie. Ik pretendeer met deze scriptie niet *de* juiste interpretatie van de verslagen uitgevoerd te hebben. Deze wordt onmiskenbaar beïnvloed door zaken als persoonlijke achtergrond en interesse. Meerdere interpretaties kunnen plausibel zijn.⁵²⁹

Literatuurlijst

Primaire bronnen, ongepubliceerd

Anoniem, 'Reisverhaal van Leiden naar Parijs' [1800]. Regionaal Archief Leiden, toegangsnummer LB 62252.

Beest, Pieter van, 'Dag register van ons reisje naar Parijs' [1804]. Erfgoedcentrum DIEP, Dordrecht, archieftoegang 100, inventarisnummer 494.

Berg, Willem Otto, 'Journaal van onze reize van Amsterdam naar Parijs, begonnen den 15 November 1800'. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie Familie Berg, toegangsnummer 3.20.03, inventarisnummer 145.

Helmers, Jan Frederik, 'Dagboek van reis naar Parijs' [1803]. Nederlands Letterkundig Museum, collectie H 482, H.3.

Kluit van Rhijnsaterwoude, H., 'Beschrijving van eene reis naar Parijs in 1801'. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde – Bibliotheek (ubl056).

⁵²⁹ Zie bijvoorbeeld: Karin Willemsse, "Everything I told you was true". The biographic narrative as a method of critical feminist knowledge production', *Women Studies International Forum* 43 (2014) 39.

Munniks, Jacobus, 'Vlugtige Aantekeningen op mijne Reis in 1805 en 1806'. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 535 Laman Trip, toegangsnummer 2.21.270, inventarisnummer 377.

Peene, Michiel Abraham van, 'Verslag van een reis van Amsterdam door België (Antwerpen, Brussel) naar Frankrijk (Parijs). Met een kaart van Parijs, afbeeldingen van bouwwerken' [1806]. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, aanvraagnummer KW 132 G 22.

Peene, Michiel Abraham van, 'Verslag van een reis in briefvorm van Amsterdam door België (Antwerpen, Brugge) naar Frankrijk (Parijs)' [1808]. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, aanvraagnummer KW 132 G 20.

Primaire bron, gepubliceerd

Willigen, Adriaan van der, *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw* (Haarlem 1806-1807, 3 delen).

Secundaire literatuur

Adler, Judith, 'Travel as Performed Art', *American Journal of Sociology* 94 (1989) 1366-1391.

Alcoff, Linda Martín, 'Introduction. Identities: modern and postmodern', in Linda Martín Alcoff en Eduardo Medieta, *Identities. Race, class, gender and nationality* (Oxford 2003) 1-8.

Altena, Bert, en Dick van Lente, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2013).

Baggerman, Arianne, 'De dynamiek van de herinnering. Autobiografische terugblikken op een tijdperk van revolutie', in Frans Grijzenhout et al. (eds.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 275-305.

Baggerman, Arianne, *Lost Time: Temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments*, in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (eds.), *Controlling Time and Shaping the Self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 455-541.

Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 3-22.

Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, 'Jean-Jacques Rousseau en zijn *Confessions* in Nederland in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 36-55.

Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005).

Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, 'Nederlandse reizigers in Duitsland in de negentiende eeuw: nieuwe routes, andere verhalen' (Versie 8 november 2016) 1-15.

Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, 'Un révolutionnaire néerlandais à Paris en 1788. Le journal de voyage de Lambert van Eck', in Gilles Bertrand en Pierre Serna (eds.), *La République en voyage 1770-1830* (Rennes 2013) 73-91.

Barend-Van Haeften, Marijke, *Wilhelmus en de anderen: Nederlandse liedjes, 1500-1700* (Amsterdam 2004).

Bell, Claudia, en John Lyall, *The accelerated sublime. Landscape, tourism and identity* (Westport 2001).

Berg, Wim van den, 'De Nederlandse romantiek, een verschijnsel in de marge?', *De Gids* (1990) 79-89.

Bezemer, C.H., 'Tussen wal en schip. Het wisselrecht ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden', in *BW-krant Jaarboek 29* (2015) 21-33.

Bisselink, M.N., en A. Doedens, *Jan Bernd Bicker. Een Patriot in Ballingschap 1787-1795* (Amsterdam 1983).

Blom, J.C.H., 'Nederland sinds 1830', in J.C.H. Blom en E. Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amersfoort 2013) 314-374.

Bosséno, Christian-Marc, 'Itinéraires culturels de la Révolution', in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 59-68.

Brinkgreve, Christien, *De ogen van de ander. De sociale bronnen van zelfkennis* (Amsterdam etc. 2009).

Broks, Peter, *Understanding Popular Science* (Maidenhead 2006).

Bryman, Alan, *Social research methods* (New York 2012).

Burke, Peter, 'Directions for the History of Travel', in Lars M. Andersson et al. (eds.), *Rätten: en Festschrift till Bengt Ankarloo* (2000) 176-198.

Burke, Peter, 'Historicizing the Self, 1770-1830', in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (eds.), *Controlling Time and Shaping the Self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 13-33.

Buzard, James, 'A Continent of Pictures: Reflections on the "Europe" of Nineteenth-Century Tourists', *PMLA* 108 (1993) 30-44.

Cardinal, Roger, 'Romantic travel', in Roy Porter (ed.), *Rewriting the self. Histories from the Renaissance to the Present* (Londen 1997) 135-154.

Chew III, W.L., 'Aspects of the French Revolution as Viewed by American Travelers', in J. Craeybeckx en F.G. Scheelings (eds.), *De Franse Revolutie en Vlaanderen. De Oostenrijkse Nederlanden tussen oud en nieuw régime* (Brussel 1990) 71-99.

- Corbey, Raymond, en Joep Leerssen, 'Studying alterity: backgrounds and perspectives', in Corbey en Leerssen, *Alterity, Identity, Image: Selves and Others in Society and Scholarship* (Amsterdam 1991) vi-xviii.
- Croteau, David, en William Hoynes, *Media/Society. Industries, Images and Audiences* (Londen 2014).
- Darnton, Robert, 'An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris', *The American Historical Review* 105 (2000) 1-35.
- Dekker, Rudolf, 'Dat mijn lieven kinderen weten zouden. Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw', in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993) 5-22.
- Dekker, Rudolf, 'Van "grand tour" tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 1-20.
- Dik, Anje, 'Le journal français d'une Hollandaise au temps des révolutions: Madeleine van Schinne, 1786-1805', in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 79-90.
- Douthwaite, Julia, *The Wild Girl, Natural Man, and the Monster: Dangerous Experiments in the Age of Enlightenment* (Chicago 2002).
- Draaisma, Douwe, *Vergeetboek* (Groningen 2010).
- Driver, Felix, 'Distance and disturbance. Travel, exploration and knowledge in the nineteenth century', *Transactions of the Royal Historical Society* 6 (2004) 73-92.
- Dudink, Stefan, 'Legs Fit for a King: Masculinity in the Staging of the Dutch Restoration Monarchy', 1813-1819, *BMGN – Low Countries Historical Review* 127 (2012) 45-71.
- Elchardus, Mark (ed.), *Maurice Halbwachs. Het collectieve geheugen* (Leuven etc. 1991).
- Eysenck, Michael, *Fundamentals of Psychology* (New York 2009).
- Frijhoff, Willem, 'Avant –propos', in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 7-11.
- Frijhoff, Willem, 'Le Paris Vécu des Néerlandais: de l'Ancien Régime à la Restauration', in Marie-Christine Kok Escalle (ed.), *Paris: de l'image à la mémoire. Représentations artistiques, littéraires, socio-politiques* (Amsterdam etc. 1997) 8-36.
- Frijhoff, Willem, Margot Jongedijk en Ruud Rottier, 'Vryheid of de Dood'. *La Révolution Française vue des Pays-Bas, 1789-1798* (Amsterdam 1989).
- Furnée, Jan Hein, en Leonieke Vermeer, 'Op reis in de negentiende eeuw: inleiding', *De Negentiende Eeuw* (2013) 257-262.

Galani-Moutafi, Vasiliki, 'The Self and the Other. Traveler, ethnographer, tourist', *Annals of Tourism Research* 27 (2000) 203-224.

Garrioch, David, *The making of revolutionary Paris* (Berkeley etc. 2002).

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism* (New York 1983).

Green, Nancy L., 'The comparative gaze. Travellers in France before the era of mass tourism', *French historical studies* 25 (2002) 423-440.

Grever, Maria, en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).

Grijzenhout, Frans, 'De patriotse beeldenstorm', in F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (eds.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie der patriotten* (Amsterdam 1987) 131-155.

Habermas, Jürgen, *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (Cambridge 1991).

Hancock, Claire, 'Your city does not speak my language: cross-Channel views of Paris and London in the early nineteenth century', *Planning Perspectives* 12 (1997) 1-18.

Hattum, Marinus van (ed.), *Helmets en France. Dagboek-Brieven-Poëzie* (Amstelveen 1987).

Horn Melton, James van, *The rise of the public in Enlightenment Europe* (Cambridge 2001).

Huff, Cynthia, *British Woman's Diaries* (New York 1985).

Koning, Willemijn, 'Een "bijna onbereikbare stralenkrans van vreugde en weelde". Betrokkenheid en distantie in de Parijse stadsverkenningen van jonge Amsterdamse elitezonen, ca. 1850', *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 289-311.

Koning, Willemijn, '*Wij gingen op reis!*' *Reismotivatie en reisbeleving van de jonge Amsterdamse en Utrechtse elite in West-Europese steden, 1824-1863*, Masterscriptie (2011).

Korving, Rob, en Bart van der Hert, *Een tijding met de snelheid des bliksems. De optische telegraaf in de Nederlanden, 1800-1850* (Leuven 1997).

Koselleck, Reinhart, *Futures past. On the semantics of historical time* (New York 2005).

Kotar, S.L., en J.E. Gessler, *Ballooning: a history, 1782-1900* (Jefferson 2011).

Lees, Andrew, *Cities perceived: urban society in European and American thought, 1820-1940* (Manchester 1985).

Linden, Maranne van der, *Een Patriot in Parijs. Een inleiding op het reisverslag dat Pieter van Beest in 1804 schreef*, Masterscriptie (2008).

Linden, Melanie van der, '*Et in Arcadia Ego!*' *Ontwikkelingen in reisgedrag en reisbeleving van Nederlanders naar Parijs in de negentiende eeuw*, Masterscriptie (2013).

- Lok, Matthijs, 'De cultuur van het vergeten onder Willem I', in R. Vosters en J. Weijermars (eds.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I* (Brussel 2001) 61-86.
- Lok, Matthijs, "'De schaduwkoning". De beeldvorming van koning Lodewijk tijdens de Restauratie', *De Negentiende Eeuw* 30 (2006) 273-284.
- Lough, John, *France on the Eve of Revolution. British Travellers' Observations, 1763-1788* (Londen etc. 1987).
- Macdonald, Sharon, *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today* (Abingdon 2013).
- Mascuch, Michael, Rudolf Dekker en Arianne Baggerman, 'Egodocuments and history: a short account of the *longue durée*', in *The Historian* 78 (2016) 11-56.
- McPhee, Peter, *The French Revolution 1789-1799* (New York 2002).
- Meer, J.K.H. van der, *Patriotten in Groningen, 1780-1795* (Groningen 1996).
- Meijer, Maaike, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996).
- Mills, Sara, *Discourse* (Londen etc. 1997).
- Noelle-Neumann, Elisabeth, 'The spiral of silence and the social nature of man', in Lynda Lee Kaid (ed.), *Handbook of political communication research* (New York 2008) 339-356.
- Nora, Pierre, 'Between Memory and History: les Lieux de Mémoire', *Representations* 7 (1989) 7-24.
- Parkhurst Ferguson, Priscilla, 'A Cultural Field in the Making: Gastronomy in 19th-Century France', *American Journal of Sociology* 104 (1998) 597-641.
- Pater, J.C.H. de, *De familie Falck in den Patriottentijd en de reis van Anton Reinhard Falck uit het bezette gebied van Holland naar Frankrijk in het jaar 1795* (Amsterdam 1943).
- Pinto, David, *Beeldvorming en integratie. Is integratie het antwoord? Beeldvorming van Turken, Marokkanen en Nederlanders over elkaar* (Houten 2004).
- Porter, Roy, *London: a social history* (Cambridge 1994).
- Prendergast, Christopher, *Paris and the Nineteenth Century* (Cambridge etc. 1992).
- Raamsdonk-Van de Woestijne, Tine van, 'Voyages au temps de la Révolution française: Madame de Genlis et Betje Wolff', in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 69-78.
- Ricoeur, Paul, *Time and narrative vol. I* (Chicago etc. 1983).
- Roegiers, J., en N.C.F. van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)', in J.C.H. Blom en E. Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amersfoort 2013) 222-256.

- Rojek, Chris, 'Indexing, dragging and the social construction of tourist sights', in Chris Rojek en John Urry (eds.), *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory* (Londen etc. 1997) 52-74.
- Rosendaal, Joost, "'Parce que j'aime la liberté, je retourne en France'", in Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (eds.), *Le voyage révolutionnaire* (Hilversum 1991) 37-47.
- Sapio, Joseph de, "'A Reign of Steam": Continental Perceptions of Modernity in Victorian London, 1840-1900', *The London Journal* 37 (2012) 42-55.
- Sas, N.C.F. van, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985).
- Sas, N.C.F. van, 'Opiniepers en politieke cultuur', in F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (eds.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie der patriotten* (Amsterdam 1987) 100-130.
- Schama, Simon, *Citizens. A Chronicle of the French Revolution* (New York 1989).
- Schoolenberg, Martijn, *'Het Tyrus, het Rome, en het Ninive der nieuwere wereld'. De beelden van elf Nederlandse reizigers over Londen, 1832-1857*, Bachelorscriptie (2016).
- Seed, David, 'Nineteenth-Century Travel Writing: An Introduction', in *The Yearbook of English Studies* 34 (2004) 1-5.
- Steringa, Pien, *Nederlanders op reis in Amerika 1812-1860. Reisverhalen als bron voor negentiende-eeuwse mentaliteit* (Utrecht 1999).
- Thompson, Carl, *Travel Writing. The New Critical Idiom* (New York 2011).
- Thompson, Victoria E., 'An Alarming Lack of Feeling: Urban Travel, Emotions, and British National Character in Post-Revolutionary Paris', *Urban History Review* 42 (2014) 8-17.
- Tollebeek, Jo, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1996).
- Towner, John, en Geoffrey Wall, 'History and Tourism', *Annals of Tourism Research* 18 (1991) 71-84.
- Urry, John, *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies* (Londen 1990).
- Verhoeven, Gerrit, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009).
- Verhoeven, Gerrit, 'Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)', in *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 61-73.
- Wellington, Jan, 'Traversing Regions of Terror: The Revolutionary Traveller as Gothic Reader', in *Studies in Travel Writing* 7 (2003) 145-167.

Willemse, Karin, “‘Everything I told you was true’”. The biographic narrative as a method of critical feminist knowledge production’, *Women Studies International Forum* 43 (2014) 38-49.

Wood, David, *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation* (Londen etc. 1991).

Youngs, Tim, en Charles Forsdick, ‘Introduction’, in Youngs en Forsdick, *Travel Writing. Critical Concepts in Literary and Cultural Studies* (Cambridge 2012) 1-21.

Youngs, Tim, *The Cambridge Introduction to Travel Writing* (Cambridge 2013).

Zanten, Jeroen van, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2009).

Internetbronnen

‘Archieven.nl’: www.archieven.nl. Geraadpleegd op: 04-01-2017.

‘De Marseillaise, volkslied van Rusland (... en Frankrijk)’: <http://historiek.net/de-marseillaise-volkslied-van-rusland/616/>. Geraadpleegd op: 23-12-2016.

‘Hendrik Kluit’: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/29475609>. Hierop vond ik de volgende bronnen:

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog12_01.xml&page=250&accessor=accessor_index;

http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_2282.php;

http://www.dbnl.org/tekst/aa_001biog12_01/aa_001biog12_01_0402.php. Geraadpleegd op: 07-02-2017.

‘Jan Frederik Helmers’: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/31724051>. Via deze site vond ik de volgende bronnen:

http://www.dbnl.org/tekst/laan005lett01_01/laan005lett01_01_3007.php;

http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_1803.php;

http://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_0569.php;

<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=8&page=377&view=imagePane>;

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog09_01.xml&page=487&view=imagePane;

http://www.dbnl.org/tekst/wits004biog03_01/wits004biog03_01_0041.php;

<http://historischhuis.nl/recensiebank/review/show/530>;

<http://www.gedichten.nl/biografie/JAN+FREDERIK+HELMERS>. Geraadpleegd op: 15-02-2017.

‘Jean-Marc Gaspard Itard’: <http://www.indiana.edu/~intell/itard.shtml>. Geraadpleegd op: 13-07-2017.

‘Levensbericht P. H. Marron’: <http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00001768.pdf>. Geraadpleegd op: 30-04-2017.

‘Otto Willem Johan Berg’: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/07340560>. Via deze site ontdekte ik de volgende bronnen:
<http://www.parlementairdocumentatiecentrum.nl/id/vg09llu283zg>;
http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog02_01.xml&page=362. Geraadpleegd op: 28-02-2017.

‘Picarta’: <http://picarta.pica.nl/>. Geraadpleegd op: 04-01-2017.

‘Pierre Jean Baptiste Charles van der Aa’:
http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_0013.php. Geraadpleegd op: 06-03-2017.

‘Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw’:
<http://resources.huygens.knaw.nl/egodocumenten>. Geraadpleegd op: 04-01-2017.